

ІНСТИТУТ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ НАН УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНСЬКОЇ АРХЕОГРАФІЇ ТА ДЖЕРЕЛОЗНАВСТВА
ІМЕНІ М. С. ГРУШЕВСЬКОГО НАН УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ «ЧЕРНІГІВСЬКИЙ КОЛЕГІУМ»
ІМЕНІ Т. Г. ШЕВЧЕНКА
НАЦІОНАЛЬНА СПІЛКА КРАЄЗНАВЦІВ УКРАЇНИ

СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

2022 № 4 (166)

Головний редактор
С. М. Шуміло

Шеф-редактор
С. О. Павленко

**Заступники
головного редактора**
В. О. Дятлов,
О. Б. Коваленко

**Відповідальний
секретар**
В. В. Шуміло

**Випускові
редактори**
К. Г. Борисенко,
С. А. Токарев, О. О. Чапля

Редакційна рада

І. М. Аліференко, Г. В. Боряк, О. Я. Гаранін, І. Б. Гирич, С. Л. Лаєвський,
Ю. А. Мицик, О. П. Моця, Г. В. Папакін, Н. Б. Реброва, О. П. Реєнт, Т. Розен,
О. Г. Самойленко, В. А. Смолій, Ю. О. Соболев,
О. С. Шеремет, С. В. Шуміло

Редакційна колегія

А. М. Боровик, С. Ф. Веремєєв, О. М. Веремейчик, Г. В. Вертієнко, О. І. Галенко,
В. О. Дятлов, Я. В. Капранов, О. Б. Коваленко, І. В. Кондратьєв, Т. П. Льоннігрєн,
С. М. Ляшко, О. О. Маврін, Р. В. Маньковська, Є. Остапчук, А. М. Острянюк,
В. М. Пекарчук, С. М. Плохий, В. М. Половець, О. А. Пригарін, О. Я. Рахно, І. Хаусман,
В. Г. Ченцова, О. Є. Черненко, Д. Чишмеджєєв, Н. В. Шліхта, К. М. Ячменєхін

З 02.07.2020 р. журнал включено до **категорії Б**

Переліку наукових фахових видань України,
публікації яких зараховуються до результатів дисертаційних робіт
зі спеціальностей **032 “Історія та археологія”** і **035 “Філологія”**

Статті журналу індексуються в **Google Scholar** та **OpenAIRE**

Журнал видається за фінансової підтримки з обласного бюджету Чернігівської області
в рамках обласної Програми підтримки розвитку інформаційної
та видавничої сфер Чернігівщини на 2021–2022 роки

Міністерство юстиції України. Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
масової інформації Серія КВ № 23837–13677Р від 03.04.2019

ISSN-print: 2518-7422

ISSN-online: 2518-7430

Адреса редакції: проспект Миру, 13, кабінет 106, м. Чернігів, 14021, Україна

Телефони для довідок: +38-(050)-282-2075; +38-(63)-255-8821

E-mail: siverian.chronicle@gmail.com

Старий сайт журналу: siver-litopis.cn.ua

Новий сайт журналу: sl-journal.com.ua

© Редакція «Сіверянського літопису», 2022

INSTITUTE OF HISTORY OF UKRAINE OF THE NAS OF UKRAINE
M. S. HRUSHEVSKYI INSTITUTE OF UKRAINIAN ARCHEOGRAPHY AND
SOURCE STUDIES OF THE NAS OF UKRAINE
T. H. SHEVCHENKO NATIONAL UNIVERSITY «CHERNIHIV COLEHIUM»
NATIONAL ASSOCIATION OF LOCAL RESEARCHERS OF UKRAINE

SIVERIAN CHRONICLE

SCIENTIFIC JOURNAL

2022 № 4 (166)

Editor-in-Chief
S. Shumilo

Managing Editor
S. Pavlenko

**Deputies
of the Editor-in-Chief**
V. Diatlov,
O. Kovalenko

**Executive
Secretary**
V. Shumilo

**Technical
Editors**
K. Borysenko,
S. Tokariiev, O. Chaplia

Editorial Council

I. Aliferenko, H. Boriak, O. Haranin, I. Hyrych, S. Laievskyi, O. Motsia,
Yu. Mytsyk, H. Papakin, N. Rebrova, O. Reient, T. Rosén, O. Samoilenko, V. Smolii,
Yu. Sobol, O. Sheremet, S. Shumylo

Editorial Board

A. Borovyk, S. Veremeiev, O. Veremeichyk, H. Vertiienko, O. Halenko, V. Diatlov,
Ya. Kapranov, O. Kovalenko, I. Kondratiiev, T. Lönngren, S. Liashko, O. Mavrin,
R. Mankovska, J. Ostapczuk, A. Ostrianiko, V. Pekarchuk, S. Ploky, V. Polovets,
O. Prigarin, O. Rakhno, G. Hausmann, V. Chentsova, O. Chernenko,
D. Cheshmedzhiev, N. Shlikhta, K. Yachmenikhin

Since 02.07.2020 this Journal is included in the **category B**
of the List of scientific professional publications of Ukraine,
whose publications are included in the results of dissertations
in specialties **032 “History and Archaeology”** and **035 “Philology”**

Journal articles are indexed in **Google Scholar** and **OpenAIRE**

The journal is published with the regional budget support of Chernihiv region
within the Program
of information and publishing industry development in Chernihiv region for 2021–2022

Ministry of Justice of Ukraine. Certificate of State Registration of the Print Media
Series KV № 23837–13677R from 03.04.2019
ISSN-print: 2518-7422
ISSN-online: 2518-7430

Address of the Editorship: 13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine
Phone for reference: +38-(050)-282-2075; +38-(063)-255-8821
E-mail: siverian.chronicle@gmail.com
Old journal site: siver-litopis.cn.ua
New journal site: sl-journal.com.ua

© Editorship of the «Siverian chronicle», 2022

ЗМІСТ

У глиб віків

Васюта О. «Олегъ поя за сына Аепину дчерь»: хто з синів князя Олега Гориславича одружився у 1108 році?	4
Мушар Ф. Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (продовження; з кн. 35–50)	13

Історія міст і сіл

Фурсова Ю. Функціонування батуринської цегельні у середині XVIII ст. (на матеріалах фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)	19
Косаченко В. Пам'ятка архітектури місцевого значення – приміщення Чернігівського обласного філармонічного центру фестивалів та концертних програм	24

Церковна старовина

Марголіна І. Загадкові ніші на фасаді Кирилівської церкви в Києві	31
Бугера І. Настінний живопис 70-х рр. XIX ст. північного трансепту Троїцького собору м. Чернігова в контексті загальномистецьких процесів того часу	40

Мовою документів

Мицик Ю., Тарасенко І. З документації чернігівського архієпископа Іродіона Журавківського (регести)	50
--	----

Розвідки

Пилипенко В. Книжки в житті козацької еліти Гетьманщини (на матеріалах щоденників Якова Марковича, Миколи Ханенка та Петра Апостола)	73
Гейда О. Люди старої Гетьманщини: начерки до генеалогії роду Коченовських	80
Пилипенко О. Громадська та культурно-просвітницька діяльність викладачів університетів Наддніпрянської України у пореформений період	91
Бойда А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р.	99

Літературознавчі студії

Шуміло С. Музичний підтекст в агіографії стилю «плетіння слів» (на прикладі творчості Єпіфанія Премудрого)	115
Качмар М. Біблійні образи у літургійних співаних покайних текстах	122

Дослідницькі нотатки

Шуміло С. Ідея «русского міра» як теологія війни московського патріарха Кіріла: до постановки проблеми	126
---	-----

Рецензії. Огляди. Анотації

Гордієнко Д. «Від Богдана до Івана» // Іван Крип'якевич. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький / Упорядн. Іван Сварник. Львів: Априорі, 2021. 248 с.	135
Железняк М. Тимошик Микола. Материн заповіт у рушнику 1933-го: Автобіографічна канва життя. Біобібліографічний показник із нагоди 65-річчя. Наукове видання. Київ: Наша культура і наука, 2022. 592 с. (+48 с. іл. вкл.), ім. пок., резюме англ. м.	139
Шуміло В. Чепурний Василь. Сто днів Широкої війни. Чернігів: Десна, 2022. 130 с. ..	141

УДК 94(477.51)«10/11»

Олег Васюта

«ОЛЕГЪ ПОЯ ЗА СЫНА АСПИНУ ДЧЕРЬ»: ХТО З СИНІВ КНЯЗЯ ОЛЕГА ГОРИСЛАВИЧА ОДРУЖИВСЯ у 1108 році?

DOI: 10.5281/zenodo.7378966

© О. Васюта, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7515-9129>

Метою статті є виправлення помилки стосовно матримоніальних зв'язків чернігово-сіверського князя Святослава Ольговича, а саме приписування йому шлюбу з донькою половецького хана у 1108 р. **Методологічно** робота здійснена на основі історико-антропологічного підходу. **Науковою новизною** дослідження є те, що як у вітчизняній, так і в зарубіжній історичній науці це питання згадувалося лише принагідно. **Висновки.** У статті 6615 р. «Повісті минулих літ» відзначено, що один із синів новгород-сіверського князя Олега Гориславича був одружений із донькою половецького хана. Им'я пошлюбленого в той час Ольговича у цьому джерелі не вказане. Однак у роботі В.М. Татищева він інтерпретований як Святослав. Більшість дослідників дотепер вважає, що ці унікальні відомості він взяв із тих джерел, які переходом були втрачені. Правда, частина з них висловлює сумніви щодо усталеної в історіографії позиції стосовно одруження Святослава Ольговича в 1108 р. Однак, як не парадоксально, але від 20-х рр. XIX ст. науці відоме ще одне джерело – «Вчення про числа» Кірика Новгородця (1136 р.), яке повністю заперечує інформацію В.М. Татищева. В авторській приписці до цього твору вказано на тридцятилітній вік Святослава Ольговича на момент завершення роботи над рукописом. Тож, виходячи з правил сучасного літочислення, у 1108 р. він мав всього 2–3 роки, а в такому віці в домонгольській Русі чоловіки не одружувались, навіть і з волі владних батьків. Наведені у розвідці джерела дозволяють дійти висновку, що в 1108 р. насправді був укладений шлюб не Святослава Ольговича, як традиційно вважалося, а його старшого брата Всеволода.

Ключові слова: Олег Гориславич, Святослав Ольгович, Всеволод Ольгович, Ольговичі, одруження, шлюб, князь.

Давні літописи, основні письмові джерела з історії Русі, містять чимало відомостей про чернігово-сіверських князів XI – першої половини XIII ст. Отже, при висвітленні їхніх біографій у дослідників не повинні були б виникати труднощі. Однак літописи переважно інформують про політичну діяльність правителів, але поза увагою здебільшого залишається приватне життя. Стосується це як дат народження, так і матримоніальних зв'язків багатьох представників чернігово-сіверського князівського роду. Та все ж інколи, нехай і з великою долею вірогідності, ці питання можна з'ясувати, спираючись на побіжні літописні відомості та дані інших джерел. Зокрема, це стосується й нашої теми.

Князь Олег Святославич (середина XI ст. – 1.8.1115 р., а згідно з С.В. Цибом, 1.8.1116 р.), який завдяки автору «Слова о полку Ігоревім» часто фігурує в історіографії з прізвиськом «Гориславич», передусім відомий як засновник цілої династії чернігово-сіверських князів. Її представників аж до самої монгольської навали на сторінках літописів називають Ольговичами¹. Протягом життя він обіймав різні князівські столи на Русі. Зокрема, протягом 1094–1096 рр. й чернігівський. Помер він у статусі новгород-сіверського правителя².

¹ Цыб С.В. Когда Владимир Мономах стал киевским князем? RUTHENICA. Альманах середньовічної історії та археології Східної Європи. Київ: Інститут історії України НАН України, 2010. Т. IX. С. 27.

² Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь. Карнабідівські читання. Чернігів: Десна Поліграф, 2019. Вип. 4.

Із джерел знаємо про чотирьох синів Олега Гориславича: Всеволода, Ігоря, Святослава й Гліба. Роки народження жодного з них у літописах не відображені. Встановити їх найімовірно могли б допомогти відомості про час укладання їхніх шлюбів, бо на Русі, згідно з тогочасною традицією, базованою на церковних правилах, чоловіки одружувалися, починаючи від 15-річного віку³. У зв'язку з цим увагу привертає літописне повідомлення зі статті 6615 (1107) р. «Повісті минулих літ»: «Преставися княгини, С(вя)тополча м(а)ти, м(е)с(я)ца генвар(я) въ 4 д(е)нь. Томъж(е) лет(е) м(е)с(я)ца тогож иде Володимерь [Мономах] и Д(а)в(и)дъ [Святославич] и Олегъ [Святославич] къ Аепе (половецький хан – О.В.) и ко другому Аепе и створиша миръ. И поя Володимерь за Юргя (син Мономаха – О.В.) Аспину дщерь, Осеневу внуку, а Олегъ поя за с(ы)на Аспину дщерь, Гиргеневу внуку (підкреслення – О.В.), м(е)с(я)ца генвар(я) 12 д(е)нь»⁴. Повністю ця літописна стаття позначена 6615 р., але, виходячи з послідовності викладених там подій (шлюби синів Володимира Мономаха та Олега Гориславича), її треба датувати відповідно до сучасного літочислення 12 січня не 1107 р., а вже наступного 1108 р.⁵

У цьому літописному повідомленні ім'я сина Олега Святославича, який одружився у 1108 р., не згадане. Однак в історіографії вже давно набула фактичної хрестоматійності теза, що тоді був укладений шлюб саме Святослава Ольговича. Наприклад, раніше такої думки дотримувалися П.В. Голубовський, М.С. Грушевський, В.В. Мавродін, Л.Є. Махновець, а в наш час – Л.В. Войтович⁶. Поділяв її також і Є.В. Пчелов, але у пізнішій роботі переглянув її⁷. Усталена думка дослідників ґрунтується на відомостях, відображених у роботі В.М. Татищева, який вказував, що 6615 р. з донькою хана Аєпи одружився саме Святослав Ольгович⁸. При цьому історик не вказав на джерело інформації.

Святослав Ольгович у давньому літописанні згадується неодноразово. Відомо, що протягом свого життя він посідав князівські столи у Путивлі, Новгороді, Курську, Новгороді-Сіверському, а помер 15.02.1164 р. у статусі чернігівського володаря. Крім того, літописи повідомляють і про його приватне життя. Так, згідно з Новгородським першим літописом старшого ізводу, у 1136 р. Святослав Ольгович одружився у Новгороді⁹. Як також впливає з літописних свідчень, у цьому шлюбі у нього народилися: донька, ім'я якої невідоме (9.1.1149 р. видана заміж за Романа Ростиславича); син Олег (у 1147 р. названий ще «детятємъ»), донька Марія (нар. 7.8.1149 р.), сини Ігор (герой «Слова о полку Ігоревім», нар. 3.4.1151 р.) та Всеволод (вперше згаданий 1159 р.)¹⁰. До того ж, як вказує виявлене у київському Софійському соборі графіті, у Святослава Ольговича була ще одна невідома на ім'я донька, котра стала дружиною дорогобузького князя Володимира Андрійовича¹¹. У літописах вона, без вказівки на походження, згадується лише один раз 1170 р. у зв'язку зі смертю чоловіка¹². Рік укладання шлюбу Володимира Андрійовича з цією Святославною в джерелах не відображений. Сам князь Святослав Ольгович у найдавнішому літописанні вперше згаданий під 1136 р.¹³ У пізніших джерелах про нього повідомляється вже під 1111 р. у зв'язку з антиполовецькою виправою руських володарів¹⁴. На думку Л.Є. Махновця, ім'я саме Святослава Ольговича присутнє й у статті 6615 (1107) р. «Повісті минулих літ», де він згаданий серед князів, які здійснили похід на половців¹⁵.

Таким чином, усе вищезазначене ніяк не заперечує повідомлення В.М. Татищева про укладання шлюбу саме Святослава Ольговича з донькою половецького хана Аєпи. Отже,

³ Романов Б.А. Люди и нравы Древней Руси. Историко-бытовые очерки XI–XIII вв. Москва–Ленинград: Наука, 1966. С. 188; Ричка В.М. Шлюб і подружнє життя у Київській Русі. *Український історичний журнал*. 1992. № 1. С. 135; Долгов В.В. Сокровенная жизнь Древней Руси. «Мы одной крови!» Москва: Эксмо; Яуза, 2013. С. 32.

⁴ Полное собрание русских летописей: В 44-х т. Москва: Языки русской культуры, 1997. Т. 1. Стб. 282–283.

⁵ Літопис Руський. Київ: Дніпро, 1989. С. 162.

⁶ Войтович Л.В. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Историко-генеалогічне дослідження. Львів: Видання Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 1996. С. 42; Голубовський П.В. История Северной земли до половины XIV ст. Київ: В университетской типографии (И.И. Завадзкого), 1881. С. 103; Грушевський М.С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Київ: Наукова думка, 1992. Т. 2. С. 104; Мавродін В.В. Очерки истории Левобережной Украины (с древнейших времен до второй пол. XIV в.). Ленинград: Издание ЛГУ, 1940. С. 211; Літопис Руський. С. 162.

⁷ Пчелов Е.В. Рюриковичи. История династии. Москва: ОЛМА-ПРЕСС, 2001. С. 152; Його ж. Генеалогія семьи Юрия Долгорукого. *RUTHENICA: альманах*. Київ, 2004. Вип. 3. С. 71–72.

⁸ Татищев В.Н. История Российская: В 7 т. Москва–Ленинград: Изд-во АН СССР, 1963. Т. 2. С. 125; Татищев В.Н. История Российская: В 7 т. Москва–Ленинград: Наука, 1964. Т. 4. С. 177.

⁹ Летописец Новгородский. Москва: Московская типография, 1781. С. 19.

¹⁰ Літопис Руський. С. 219, 276; Полное собрание русских летописей: В 44-х т. Москва: Изд-во восточной литературы, 1962. Т. 2. Стб. 339–340, 368, 376, 422, 506.

¹¹ Высоцкий С.А. Киевские граффити XI–XVII вв. Київ: Наукова думка, 1985. С. 25–31.

¹² Літопис Руський. С. 297; Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 546–547.

¹³ Летописец Новгородский. С. 19; Літопис Руський. С. 190; Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 300.

¹⁴ Полное собрание русских летописей: В 44-х т. Санкт-Петербург: В типографии Э. Праца, 1856. Т. 7. С. 21; Полное собрание русских летописей: [в 44-х т.]. Санкт-Петербург: В типографии Леониды Демиса, 1863. Т. 15. Стб. 190.

¹⁵ Літопис Руський. С. 161.

зважаючи на достовірність цієї інформації та шлюбний вік чоловіків на Русі, можна було б вважати, що цей князь народився не пізніше 1093 р. Однак цей висновок можна спростувати, апелюючи до джерела, яке має не літописний і навіть не актовий характер. Вочевидь, через це воно й залишилась поза увагою дослідників, які стосовно літописного повідомлення про одруження сина Олега Святославича у 1108 р. покладалися на інформацію В.М. Татищева.

Ще у 20-х рр. XIX ст. до наукового обігу було введено так зване «Вчення про числа» Кірика Новгородця¹⁶. Сам автор у своєму творі вказав, що написав його в 1136 р. Однак до нашого часу він дійшов не в оригіналі, а у декількох значно пізніших списках, найдавніші з яких належать до XVI ст.¹⁷ При цьому науковці вказують, що їх протографом безсумнівно є твір XII ст., на що вказує форма написання числових знаків¹⁸.

«Вчення...» є трактатом про правила підрахунку часу та основні поняття юліанського календаря, який також дає уявлення про застосування їх датуючих характеристик¹⁹. Отже, загалом цей твір наше питання не порушує, але суттєву інформацію дає кінцева авторська приписка. А саме: «Писах же в велицем Новѣгородѣ азъ, грѣшныи и хоудьи калоутерь антонов Кирикъ діаконъ, доместикъ ц(е)ркви с(вя)тыа б(огороди)ца. При ц(а)рѣ гречестем Іоанѣ, кн(я)зю же С(вя)тославоу, с(ы)ноу Олговоу, в княженіи живоуци в Новѣгородѣ лѣт 1, от рода лѣт 30 (підкреслення – О.В.), б(о)гъ же емоу да продѣлѣтъ лѣта. І еще прі архіеп(иско)пѣ новгородстемъ бог(о)любивом Нифонтѣ»²⁰.

Одразу зазначимо, що ця приписка має цілий ряд історичних прив'язок, які дозволяють з'ясувати їх відповідність реаліям вказаного у «Вченні» часу його написання й перевирити рівень її достовірності.

Отже, спочатку йдеться про те, що на момент закінчення твору його автор був ченцем Антонієвого монастиря у Новгороді й одночасно – «доместиком» Богородичного храму цієї обителі. Як впливає з інших джерел, у 1136 р. такий монастир насправді існував. Вперше він згадується в Новгородському першому літописі старшого ізводу під 1117 р.²¹ Між іншим, у повідомленні зазначено, що тоді в цьому монастирі була закладена й кам'яна церква Св. Богородиці²². Остаточо ж збудували її у 1119 р.²³

Також цілком відповідають історичній дійсності й вказівки, що «Вчення» було написане в часи правління «царя грецького Іоана» та у перший рік новгородського князювання Святослава Ольговича. У першій з них згадується візантійський імператор Іоанн II Комнін, який володарював у 1118–1143 рр.²⁴ Стосовно ж Святослава Ольговича у Новгородському першому літописі старшого ізводу зазначено, що стіл у Новгороді він зайняв 19 липня 1136 р. і перебував на ньому до 17 квітня 1138 р.²⁵

Згідно з літописними джерелами згаданий у приписці Ніфонт у 1136 р. насправді також керував новгородською церковною кафедрою. Її він очолив 1 січня 1131 р. (за тогочасним літочисленням у літописі ця подія позначена 1130 р.)²⁶. На новгородській кафедрі Ніфонт перебував до своєї смерті 21 квітня 1156 р.²⁷ Правда, у приписці він фігурує з титулом архієпископа, а це може, принаймні на перший погляд, викликати певні питання.

Одразу зауважимо, стосовно приналежності цього титулу Ніфонті серед дослідників суперечок немає. Останнє чітко підтверджується датованим 1148 р. написом на антимінсі в Миколо-Дворищенському храмі Новгорода, де його згадується саме як архієпископа²⁸. Однак стосовно часу здобуття Ніфонтом цього титулу думки науковців різняться. Так, наприклад, Я.М. Шапов вказує, що згідно з датованими джерелами Ніфонт протягом своєї каденції на новгородській кафедрі архієпископом іменувався не завжди. Причому, як зазначає дослідник, у джерелах наявне титулування його єпископом навіть після того, як він згадувався вже з титулом архієпископа²⁹. Отже, згідно з Я.М. Шаповим, насправді не існувало єдиної часової межі, коли єпископство Ніфонта переросло в його постійне архієпископство.

¹⁶ Мильков В.В., Симонов Р.А. Кирик Новгородец: ученый и мыслитель. Москва: Кругъ, 2011. С. 13.

¹⁷ Там само. С. 301–303.

¹⁸ Там само. С. 87.

¹⁹ Симонов Р.А. Кирик Новгородец – ученый XII в. Москва: Наука, 1980. С. 93.

²⁰ Мильков В.В., Симонов Р.А. Кирик Новгородец... С. 324–325.

²¹ Летописец Новгородский... С. 11.

²² Там само.

²³ Там само. С. 12.

²⁴ Войтович Л.В., Домановський А.М., Козак Н.Б., Лильо І.М., Мельник М.М., Сорочан С. Б., Файда О.В. Історія Візантії. Вступ до візантиністики. Львів: Апіріорі, 2011. С. 643.

²⁵ Летописец Новгородский... С. 19, 21.

²⁶ Там само. С. 15.

²⁷ Там само. С. 30.

²⁸ Назаренко А.В. Архиепископы в Русской церкви домонгольского времени. Древняя Русь: Вопросы медиевистики. 2015. № 4. С. 68.

²⁹ Шапов Я.Н. Государство и церковь Древней Руси X–XIII вв. Москва: Наука, 1989. С. 66.

Зовсім іншої точки зору стосовно цього питання дотримувався М.Д. Присьолков. Він вважав, що архієпископський титул Ніфонт отримав від константинопольського патріарха в 1149 р. Причиною цього, на думку історика, стала непоступливість новгородського владика стосовно визнання київським митрополитом Кліма Смолятича, обраного на цю кафедру у 1147 р. в обхід Константинополя³⁰. Пізніше цей погляд поділяв і О.С. Хорошев. Правда, виходячи з дати на антимінсі з Миколо-Дворищенського храму, отримання Ніфонтом архієпископського титулу він датує періодом перед 1148 р.³¹ У наші дні цю думку поділяє і О.М. Назаренко. Він також вказує, що іменуватися архієпископом названий новгородський владика почав від 1147/1148 рр., тільки, на відміну від попередників, відбулося це не з руки патріарха, а легітимного київського митрополита, який під ту пору перебував у Константинополі³². Як вважає О.М. Назаренко, останній надав Ніфонті право заміщати себе в керуванні тими руськими єпархіями, очільники яких не визнали митрополитом Кліма Смолятича³³.

Особисто нам у розв'язанні питання архієпископства Ніфонта найбільш переконливи ми видаються погляди О.М. Назаренка. Однак титулування архієпископом цього новгородського владика у «Вченні» Кірика також їм не суперечить. Справа в тому, що цей твір дійшов до нас у пізніх списках, де, як цілком справедливо вказав Я.М. Шапов, явно відображена й пізня літописна традиція іменувати архієпископами всіх новгородських архієреїв³⁴. Прикладом цьому можуть слугувати ті ж новгородські літописи, найдавніші списки яких відносяться до XIV–XV ст.

Отже, крім архієпископського титулу Ніфонта, який з'явився в приписці завдяки пізньому переписувачу, видно, що інші її історичні прив'язки повністю відповідають вказаному у «Вченні» часу його створення. Відтак стосовно нашої теми варте уваги ще одна присутня в приписці вказівка, а саме згадка Кірика про тридцятирічний вік Святослава Ольговича, який він мав на момент написання «Вчення».

Як вказують В.В. Мільков та Р.О. Симонов, у цьому творі присутні певні орієнтири, які дозволяють визначити, принаймні значно звузити, той часовий термін, коли «Вчення» було закінчене. До таких належать зауваження Кірика, що свій твір він уклав у перший рік правління Святослава Ольговича в Новгороді та в 14-й рік індікта. Згідно з літописом, в Новгороді цей князь утвердився 19 липня 1136 р. Як зазначають дослідники, це свідчить про те, що роботу над «Вченням» Кірик закінчив після 19 липня, але до 1 вересня 1136 р.³⁵ Між іншим, верхня дата цього терміну підтверджується ще й використанням візантійської системи літочислення, у якій першим днем нового року вважалося саме 1 вересня³⁶. Відповідно, якби «Вчення» було написане пізніше цієї дати, то Кірик не вказував би, що створив його у 6644 (1136) р., окресливши його першим роком князювання Святослава Ольговича у Новгороді. Отже, зважаючи на дотримання автором «Вчення» такої хронології та його вказівку на тридцятирічний вік князя в час закінчення цього твору, народження Святослава Ольговича відповідно до сучасного літочислення можна віднести до періоду з вересня 1105 р. до серпня 1106 р.

Таким чином, як засвідчив проведений аналіз приписки у «Вченні» Кірика, у нас немає підстав недовіряти тій інформації. Відтак це стосується й часу народження Святослава Ольговича. У такому разі можемо констатувати, що згадки в пізніх літописах про присутність цього князя в коаліції руських володарів, які у 1111 р. здійснили похід проти половців, очевидно не відповідають дійсності, принаймні є доволі сумнівними. Навряд чи Святослав Ольгович, з огляду на вік, 5–6 років, міг взяти участь у поході. Таку діяльність руські князичі починали у старшому віці. Наприклад, Володимир Мономах у своєму «Повчанні» вказав, що перші походи й «лови» він здійснив у 13 років³⁷. До речі, у найдавнішому літописанні про участь Святослава Ольговича в антиполовецькому поході 1111 р. не повідомляється³⁸. Хибною можна вважати й думку Л.Є. Махновця стосовно присутності імені цього князя в переліку руських володарів, наведеному в «Повісті минулих літ» під 1107 р., які тоді також здійснили виправу. Як видно з вищенаведеного, у цей час Святослав Ольгович взагалі мав всього 1–2 роки від народження.

³⁰ Присьолков М.Д. Очерки по церковно-политической истории Киевской Руси X–XII вв. Санкт-Петербург: Наука, 2003. С. 211.

³¹ Хорошев А.С. Церковь в социально-политической системе Новгородской феодальной республики. Москва: Изд-во Московского университета, 1980. С. 28–31.

³² Назаренко А.В. Архиепископы в Русской церкви... С. 72, 75.

³³ Там само. С. 72.

³⁴ Шапов Я.Н. Государство и церковь... С. 65.

³⁵ Мильков В.В., Симонов Р.А. Кирик Новгородец... С. 120.

³⁶ Цыб С.В. Древнерусское времяисчисление в «Повести временных лет». Санкт-Петербург: Дмитрий Буланин, 2011. С. 238.

³⁷ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 247.

³⁸ Там само. Стб. 289.

Визначення часу народження Святослава Ольговича, як гадаємо, також дозволяє по-новому поглянути й на ідентифікацію згаданого без імені в «Повісті минулих літ» сина Олега Гориславича, якого батько одружив у 1108 р. Отже, враховуючи визначений час появи на світ Святослава Ольговича та приймаючи відомості В.М. Татищева про укладання саме ним шлюбу цього року як достовірні, ми повинні будемо визнати й те, що князь одружився у віці 2–3-х років. З тогочасною традицією це не збігається. Правда, у джерелах можна знайти й інший приклад. Стосується він Костянтина Всеволодовича (син володимиро-суздальського князя Всеволода Велике Гніздо), який, згідно з літописами, народився у 1185 р., а одружений батьком був у 1195/1196 рр.³⁹ Однак зауважимо, що протягом домонгольського періоду історії Русі цей приклад є поодиноким, що засвідчує його неординарність. Крім того, як бачимо, навіть у цьому випадку шлюб княжича було укладено, коли він мав вже 10–11 років. Приклади одруження ще у більш ранньому віці в джерелах відсутні. Таким чином, цілком слушним був Є.В. Пчелов, єдиний серед дослідників, хто звернув увагу на інформацію приписки у «Вченні» Кірика про вік Святослава Ольговича, правда, у контексті розгляду іншої теми. Дослідник вказав, що останній не міг бути тим сином Олега Святославича, про шлюб якого йдеться у «Повісті минулих літ» під 1107 (1108) р.⁴⁰ Виходячи з цього, постає логічне питання: хто з інших Ольговичів тоді одружився?

Як вже зазначалося, крім Святослава, в Олега Гориславича також були ще сини Всеволод, Ігор та Гліб. На жаль, роки їхнього народження у джерелах не відображені. Однак, зважаючи на побіжні свідчення останніх, а саме інформацію про князівські столи, які вони обіймали, можна вважати, що серед всіх Ольговичів першим з'явився на світ Всеволод, потім Ігор, а далі Святослав та Гліб. Отже, як впливає з такої вікової градації синів Олега Святославича, взяти шлюб у 1108 р. Гліб Ольгович також не міг, бо був ще молодшим за брата Святослава. Відповідно, кандидатами на це одруження можуть вважатися тільки два старші Ольговичі.

Про сім'ю Ігоря Ольговича джерела не надають практично ніяких навіть побіжних відомостей. Стосується це як його дітей, так і його дружини. Вона згадується всього єдиний раз під 1146 р., але без вказівки на її походження⁴¹.

На відміну від Ігоря, про Всеволода Ольговича джерела інформують значно ширше. Неодноразово згадується там і його дружина Марія Мстиславівна, донька старшого сина Володимира Мономаха⁴². Фігурують у джерелах і їхні діти: Святослав (один з героїв «Слова о полку Ігоревім», народився до 1128 р., як видно з його одруження у 1143 р.), Звенислава (народилася близько 1128/1129 рр., на що вказує її заміжжя з польським князем Болеславом Високим у 1142 р.), Ярослав (народився у 1139 р.)⁴³. В.М. Татищев згадував ще одну доньку Всеволода Ольговича – Анну⁴⁴. Р.В. Зотов вважав, що вона була в шлюбі з теребовлянським князем Ігорем Васильковичем⁴⁵. Однак, на наш погляд, ця згадка В.М. Татищева є доволі сумнівною. Тим більше, що сам він вказав, що Анна Всеволодівна є дружиною Ігоря Святославича, великого князя київського⁴⁶. Однак насправді такого князя не було.

Таким чином, можна було б вважати, що з донькою хана Аепи в 1108 р. одружився саме Ігор Ольгович, але, насправді, стосовно його старшого брата Всеволода це питання не може мати однозначної відповіді. На нашу ж думку, Всеволода Ольговича воно безпосередньо і стосується.

Їхній батько Олег Гориславович був одружений тричі. Найвірогідніше, першою його дружиною була представниця роду Генріха Лева, саксонського герцога, який жив у другій половині XII ст.⁴⁷ Потім, перебуваючи у вигнанні у Візантії, близько 1082/1083 рр. Олег Святославич вдруге взяв шлюб із Феофанією Музалон, донькою чи близькою родичкою ритора імператорського двору Музалона, а згодом очільника патріаршої школи Св. Петра

³⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 1. Стб. 396; Полное собрание русских летописей... Т. 7. С. 103; Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. Москва: Изд-во АН СССР, 1963. С. 82–83, 85.

⁴⁰ Пчелов Е.В. Генеалогия семьи Юрия Долгорукого... С. 71–72.

⁴¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 335.

⁴² Там само. Стб. 309, 537, 612; Полное собрание русских летописей: В 44-х т. Санкт-Петербург: В тип-и Э. Праца, 1845. Т. 2. С. 317.

⁴³ Літопис Руський. С. 192, 193, 195; Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 306, 308, 313, 327.

⁴⁴ Татищев В.Н. История Российская. Т. 4. С. 105.

⁴⁵ Зотов Р.В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и Черниговском княжестве в татарское время. Санкт-Петербург: Тип-фия братьев Пантелеевых, 1892. С. 269.

⁴⁶ Татищев В.Н. История Российская. Т. 4. С. 105.

⁴⁷ Васюта О.О. Олег Гориславович: людина і князь... С. 39–40.

в Константинополі⁴⁸. А втретє – не раніше другої половини 90-х років XI ст. він одружився з донькою половецького хана Осолука⁴⁹.

Від першого шлюбу Олег Святославич мав тільки доньку⁵⁰. Стосовно його синів подібного роду інформацію джерела надають тільки про Святослава Ольговича, матір'ю якого, була саме Осолуківна⁵¹. Її сином також можна вважати й Гліба Ольговича, який доводився меншим братом Святославу. На відміну від останнього, про Всеволода та Ігоря Ольговичів у цьому плані такі прямі вказівки в джерелах відсутні. Однак з'ясувати це питання, а в контексті нашої теми воно має велике значення, все ж можна.

Серед дослідників уже давно прийнято вважати, що в хрещенні Всеволод Ольгович отримав ім'я Кирило⁵². У письмових джерелах цей факт не відображено, але він засвідчується заснуванням Всеволодом свого патронального Кирилівського монастиря під Києвом, де згодом також були поховані його дружина Марія Мстиславівна та старший син Святослав⁵³. Таке ж хрестильне ім'я цей Ольгович здобув на честь Кирила Олександрійського (кінець 70-х рр. IV ст. – 444 р.), канонізованого у 446 р., який за свого життя уславився боротьбою з ересю Несторія⁵⁴. Однак у зв'язку з цим одразу привертає увагу той факт, що на Русі культ Кирила Олександрійського не був поширеним, не мав він популярності і серед Рюриковичів⁵⁵. До речі, у домонгольський період Всеволод Ольгович став єдиним князем, який своє хрестильне ім'я отримав на честь цього святого. Із цього приводу І.Є. Марголіна цілком слушно зауважила, що культ Кирила Олександрійського своїм вшануванням у сім'ї Олега Гориславича, очевидно, завдячує саме його візантійській дружині Феопанії Музалон, яка до того ж ще й походила з родини церковників⁵⁶. Саме її дослідниця вважає матір'ю Всеволода Ольговича⁵⁷. Такої ж думки дотримується й В.І. Ульяновський⁵⁸. Не бачимо підставив заперечувати її ми.

Крім того, як вказує В.І. Ульяновський, серед всіх синів Олега Святославича Всеволод був єдиним, хто народився у шлюбі Гориславича з Феопанією Музалон. З цього приводу дослідник зазначив, що за візантійською традицією св. Кирило Олександрійський вшановувався парно з св. Афанасієм Олександрійським⁵⁹. Однак, як свідчать джерела, ніхто з менших братів Всеволода Ольговича не був у хрещенні названий Афанасієм. Стосується це й Ігоря Ольговича, який мав хрестильне ім'я Георгій⁶⁰. Отже, як зацентровує В.І. Ульяновський, три менші Ольговичі були народжені в іншому шлюбі їхнього батька. Певним чином це також підтверджується й тією відстороненістю, яка доволі часто простежується в джерелах стосовно стосунків Всеволода Ольговича з його братами. Наприклад, у 1143 р., коли він сидів вже в Києві, брати дорікали йому: «Оже любовь имбеть съ Мстиславичи, съ шюрьями своими, а с нашими ворогы, и осажалъся ими около, а намъ на безголовие и безъмбстие, и соббъ»⁶¹.

Із джерел невідомо, коли померла Феопанія Музалон. Однак з'ясувати це, бодай із великою долею вірогідності, як вважаємо, може допомогти одна річ, вірніше, місце її знахідки. До наукового обігу вже давно були введені дві печатки цієї княгині, але інформація про їх походження відсутня. У 2013 р. ще одну буллу Феопанії Музалон опублікував В.І. Ульяновський. Особливістю цієї печатки є те, що вона має чітку прив'язку до території Русі⁶². Як відомо, одружившись у Візантії, з 1083 р. Олег Святославич перебував у Тмутаракані, а на Русі він утвердився тільки у 1094 р., коли в кінці липня цього року відвоював Чернігів у Володимира Мономаха⁶³. Отже, місце знахідки введеної В.І. Ульяновським до наукового обігу третьої булли Феопанії Музалон, як гадаємо, також побіжно

⁴⁸ Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь... С. 38; Ульяновский В.И. Новая булла Феопано Музалон и загадка «архонтессы Росии»: почти крамольные заметки историка на сфрагистическую тему. *Сфрагистический журнал*. Київ, 2013. Вип. IV. С. 67–68.

⁴⁹ Васюта О.О. Олег Гориславич: людина і князь... С. 42.

⁵⁰ Там само. С. 40.

⁵¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 334.

⁵² Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. Москва: Индрик, 2006. С. 504–505; Марголіна І.Є. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва. Київ, 2001. С. 60–64; Янин В.Л. Актовые печати Древней Руси X–XV вв. Москва: Наука, 1970. Т. 1. С. 71.

⁵³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 612, 680.

⁵⁴ Марголіна І.Є. Кирилівська церква... С. 67–69.

⁵⁵ Ульяновский В.И. Новая булла... С. 74.

⁵⁶ Марголіна І.Є. Кирилівська церква в історії середньовічного Києва... С. 71–72.

⁵⁷ Там само. С. 72.

⁵⁸ Ульяновский В.И. Новая булла... С. 74–75.

⁵⁹ Там само. С. 75.

⁶⁰ Литвина А.Ф., Успенский Ф.Б. Выбор имени у русских князей в X–XVI вв. Династическая история сквозь призму антропонимики. С. 561–562.

⁶¹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 313.

⁶² Ульяновский В.И. Новая булла... С. 77.

⁶³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 196, 216–217.

свідчить, що у 1094 р. на Русь Олег Святославич прийшов разом зі своєю візантійською дружиною.

Згідно з думкою В.І. Ульяновського, наступний шлюб Олега Святославича з донькою хана Осолука був укладений близько 1090 р.⁶⁴ Однак, як бачимо, таке твердження є хибним. На наш погляд, навіть якщо Феопанія Музалон померла невдовзі після прибуття на Русь, то через несприятливі політичні обставини, у які тоді потрапив Гориславич, на наступне одруження аж до кінця 1097 р. у нього просто не було часу та можливості. Як впливає з джерел, вже у травні 1096 р. Святополк Ізяславич і Володимир Мономах розпочали війну проти Олега Святославича. У результаті він змушений був залишити Чернігів, а після невдалої облоги в Стародубі пішов до брата в Смоленськ⁶⁵. У кінці 1096 – на початку 1097 рр. Гориславич захопив у Мономаха Ростово-Суздальщину, але після поразки від сина останнього, втративши також рештки своїх попередніх володінь, він взагалі опинився у статусі ізгоя⁶⁶.

Спокійні часи для Олега Святославича почалися тільки після з'їзду князів у Любечі на початку листопада 1097 р.⁶⁷ Отже, одружитися з донькою хана Осолука Гориславич найраніше міг чи у кінці 1097 р., чи вже у 1098 р. Між іншим, таке датування цього шлюбу побіжно підтверджується ще одним фактом. На Любецькому з'їзді Олег Святославич як компенсацію за пониження свого статусу отримав від Володимира Мономаха Курське Посем'я⁶⁸. Відтак завдяки цьому надбанню володіння Гориславича вперше почали безпосередньо межувати з землею кочовиків. Батько ж його третьої дружини належав до угруповання так званих «диких половців»⁶⁹. Згідно з С.О. Плетньовою, їхні кочів'я знаходились по сусідству з Курським Посем'ям, у межиріччі Осолу та Сіверського Донця чи безпосередньо на останньому⁷⁰. Олег Святославич і раніше використовував половців у своїх інтересах. Однак такий збіг у місцезнаходженні нових володінь Гориславича та кочів'їв його половецького тестя свідчить, що цей союз був зумовлений саме отриманням Олегом Курського Посем'я. До Любецького з'їзду 1097 р. воно йому не належало.

Таким чином, Ігор Ольгович, первісток у шлюбі Гориславича та Осолуківни, найраніше міг народитися в другій половині 1098 чи в 1099 рр. Відповідно, 12 січня 1108 р., коли, згідно з «Повістю минулих літ», був укладений шлюб невідомого на ім'я сина Олега Святославича, Ігор мав не більше 9 років. Отже, за віком він навіть поступався вже згаданому Костянтину Всеволодовичу, якого батько одружив у 10–11 років. Однак ще раз наголосимо, що й цей випадок є єдиним у всій історії домонгольської Русі.

Відтак у 1108 році насправді одружився не Святослав Ольгович, про що пише В.М. Татищев, а саме його старший брат Всеволод. Більшість дослідників як давніші, так і сучасні, вважають, що окремі унікальні відомості В.М. Татищева походять із джерел, які не збереглися до нашого часу. У цьому ж випадку, наприклад, згідно з Є.В. Пчеловим, ототожнюючи одруженого 1108 р. сина Гориславича зі Святославом Ольговичем, В.М. Татищев, найвірогідніше, виходив з подальших союзних стосунків цього князя з Юрієм Долгоруким, шлюб якого також був тоді укладений⁷¹. По суті, В.М. Татищев просто увів ім'я Святослава в літописне повідомлення, послуговуючись виключно своїми умовиводами. Як засвідчує ґрунтовне дослідження О.П. Толочка, присвячене «Історії Російській» В.М. Татищева, такий прийом останній застосовував доволі часто⁷².

Також зазначимо, що визначений нами шлюб Всеволода Ольговича з донькою половецького хана Аєпи у 1108 р. жодним чином не суперечить і літописним свідченням про дружину цього князя Марію Мстиславівну. Як впливає з джерел, вона була значно молодшою за свого чоловіка. Передусім на це недвозначно вказують роки їх смерті. Всеволод Ольгович помер у 1146 р., маючи тоді близько 60 років⁷³. Марія Мстиславівна, згідно з джерелами, пережила Всеволода аж на 33 роки й померла у 1179 р.⁷⁴ Їхній первісток Святослав також народився не раніше другої половини 1120-х рр. Отже, це свідчить про

⁶⁴ Ульяновский В.И. Новая булла... С. 75.

⁶⁵ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 220–221.

⁶⁶ Там само. Стб. 226–230.

⁶⁷ Літопис Руський. С. 146.

⁶⁸ Дімнік М. Любецький з'їзд і пониження статусу Олега Гориславича. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 15–16; Коваленко В.П. Любецький з'їзд в історії Чернігово-Сіверської землі. *Любецький з'їзд князів 1097 р. в історичній долі Київської Русі*. Чернігів: Сіверянська думка, 1997. С. 30.

⁶⁹ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 334.

⁷⁰ Плетнева С.А. Половцы. Москва: Наука, 1990. С. 90.

⁷¹ Пчелов Е.В. Генеалогия семьи Юрия Долгорукого... С. 72.

⁷² Толочко А.П. «История Российская» Василия Татищева: источники и известия. Москва: Новое литературное обозрение; Киев: Критика, 2005.

⁷³ Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 321.

⁷⁴ Літопис Руський. С. 326; Полное собрание русских летописей. Т. 2. Стб. 612.

те, що Марія Мстиславівна була вже другою дружиною Всеволода Ольговича. Взагалі ж їхній шлюб дослідники датують 1124–1126 рр.⁷⁵

Таким чином, проведена робота скоротила на одну суттєву подію загальноприйнятту раніше біографію Святослава Ольговича, але разом із тим і розширила її для його старшого брата Всеволода, значно уточнивши матримоніальні зв'язки останнього. Такі питання доповнюють і політичну історію Русі, особливо її окремих князівств. Письмові джерела з історії Русі вивчаються дуже давно, через що, здавалося б, у них вже неможливо знайти непоміченої іншими науковцями інформації. Однак, як виявляється, так вважати ще зарано, підтвердженням чому, маємо надію, і є запропоноване дослідження.

References

Dimnik, M. (1997). Lyubeczkiy zyzid i ponizhennyya statusu Olega Gorislavicha [Lyubetsky Congress and demotion of Oleg Gorislavych]. *Lyubetsky Congress of Princes in 1097 in the historical destiny of Kievan Rus*. Chernihiv, Ukraine.

Dolgov, V.V. (2013). Sokrovennaya zhizn Drevnej Rusi. «My odnoy krovi!» [The secret life of Ancient Russia. «We are of one blood!»]. Moscow, Russia.

Kovalenko, V.P. (1997). Lyubeczkiy zyzid v istoriyi Chernihovo-Siverskoyi zemli [Lyubetsky Congress in the history of Chernihiv-Siversky land]. *Lyubetsky Congress of Princes in 1097 in the historical destiny of Kievan Rus*. Chernihiv, Ukraine.

Litvina, A.F., Uspensky, F.B. (2006). Vybory imeni u russkikh knyazey v X–XVI vv. Dinasticheskaya istoriya skvoz prizmu antroponomimiki [The choice of name for Russian princes in the X–XVI c. Dynastic history through the prism of anthroponymy]. Moscow, Russia.

Lopatin, V. (2016). V kakom godu rodilsya i skolko raz zhenilsya starshiy syn Mstislava Velikogo [In what year was born and how many times the eldest son of Mstislav the Great got married]. *RUTHENICA. Shchorichnyk serednovichnoi istorii ta arkeologii Shkidnoi Yevropy – RUTHENICA. Yearbook of Medieval History and Archeology of Eastern Europe*. Kyiv, Ukraine.

Margolina, I.E. (2001). Kyrylivska tzerkva v istoriyi serednovichnoho Kyeva [Cyril's Church in the history of medieval Kiev]. Kyiv, Ukraine.

Milkov, V.V., Simonov, R.A. (2001). Kirik Novgorodecz: uchyonyj i myslitel [Kirik Novgorodets: scientist and thinker]. Moscow, Russia.

Nazarenko, A.V. (2015). Arkhiiepiskopy v Russkoj czerkvi domongolskogo vremeni [Archbishops in the Russian Church of pre-Mongol times]. *Drevniaia Rus: Voprosy medievystyky – Ancient Russia: Questions of Medieval Studies*. № 4.

Pchelov, E.V. (2001). Ryurikovichi. Istoriya dinastii [Rurikoviches. The history of the dynasty]. Moscow, Russia.

Pchelov, E.V. (2004). The genealogy of the family of Yuri Dolgoruky. *RUTHENICA: almanakh – RUTHENICA: almanac*. № 3. Kyiv, Ukraine.

Rychka, V.M. (1992). Shlyub i podruzhnye zhittya u Kiyivskij Rusi [Marriage and married life in Kievan Rus]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*. № 1. Kyiv, Ukraine.

Tolochko, A.P. (2005). «Istoriya Rossijskaya» Vasiliya Tatishheva: istochniki i izvestiya [«Russian History» by Vasily Tatishchev: sources and notifications]. Moscow, Russia; Kiev, Ukraine.

Tsyb, S.V. (2010). Kogda Vladimir Monomakh stal kievskim knyazem? [When did Vladimir Monomakh become the prince of Kiev?]. *RUTHENICA. Almanakh serednovichnoi istorii ta arkeologii Shkidnoi Yevropy – RUTHENICA. Almanac of medieval history and archeology of Eastern Europe*. № IX. Kyiv, Ukraine.

Tsyb, S.V. (2011). Drevnerusskoe vremyaischislenie v «Povesti vremennykh let» [Ancient Russian time calculation in «The Tale of Bygone Years»]. St. Petersburg, Russia.

Ulyanovsky, V.I. (2013). Novaya bulla Feofano Muzalon i zagadka «arkhontessy Rosii»: pochtly kramolnye zametki istorika na sfragisticheskuyu temu [The new bull of Feofano Muzalon and the mystery of the «archontesses of Russia»: almost seditious notes of the historian on the sphragistic theme]. *Sfragisticheskyy shchorichnyk – Sphragistic yearbook*. № IV. Kyiv, Ukraine.

Vasyuta, O.O. (2019). Oleh Horyslavych: lyudyna i knyaz [Oleg Gorislavych: the man and the prince]. *Karnabid readings*. № 4. Chernihiv, Ukraine.

Voitovych, L.V. (1996). Udilni knyazivstva Rurykovychiv i Hedyminovychiv u XII–XVI st. Istorykoheneolohichne doslidjennya [Specific principalities of Rurikovich and Gediminovych in the XII–XVI c. Historical and genealogical research]. Lviv, Ukraine.

Voitovych, L.V., Domanovsky, A.M., Kozak, N.B., Lilyo, I.M., Melnyk, M.M., & Sorochan, S.B et al. (2011). Istoriya Vizantii. Vstup do vizantynistyky [The history of Byzantium. Introduction to the Byzantinology]. Lviv, Ukraine.

Васюта Олег Олегович – заступник завідувача відділу наукових досліджень печер та пам'яток археології Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (м. Чернігів, вул. Іллінська, 33-а, Україна).

⁷⁵ Лопатин В. В каком году родился и сколько раз женился старший сын Мстислава Великого. *RUTHENICA. Щорічник середньовічної історії та археології Східної Європи*. Київ: Інститут історії України НАНУ, 2016. Т. XIII. С. 165.

Vasyuta Oleh – deputy head of the cave research and archeology department of the Chernihiv ancient national architectural and historical reserve (33-a Illinska street, Chernihiv, Ukraine).
E-mail: vasutaoleg@gmail.com

«OLEG MARRIES AEPIN'S DAUGHTER TO HIS SON»: WHICH OF THE SONS OF PRINCE OLEG GORISLAVICH MARRIED IN 1108?

The purpose of the article is to correct a mistake regarding the matrimonial ties of the Chernihiv-Seversky prince Sviatoslav Olhovych, namely to attribute to him the marriage with the daughter of the Polovtsian khan in 1108. *Methodologically*, the work is based on the historian-anthropological approach. The *scientific novelty* of the study is that in domestic historical science, and properly in foreign as well, this issue was mentioned only occasionally. *Conclusions*. Article 6615 of «Primary Chronicle» notes that one of the sons of the Novgorod-Seversky prince Oleg Gorislavych was married with the daughter of the Polovtsian khan. The name of Olhovich, who was married at the time, is not mentioned in this source. But in the work of V.M. Tatishchev, he is interpreted as Svyatoslav. Most researchers still believe that he took this unique information from sources that were subsequently lost. However, some of them express doubts about the position established in historiography regarding the marriage of Sviatoslav Olgovych in 1108. However, paradoxically, but from the 20s of the 19th c., science knows, though not chronicle, another source, namely «The Doctrine of Numbers» by Kirik Novgorodets, written in 1136, which completely denies the information of V.M. Tatishchev on this subject. The author's postscript to this work indicates the thirty-year age of Sviatoslav Olhovych at the time of completion of the manuscript. Accordingly, based on the rules of modern chronicles, in 1108 he was only 2–3 years old, and at that age in the days of pre-Mongol Rus, men did not marry, even at the behest of powerful parents. Logical conclusions, based on sources, allow us to conclude that in 1108 was not married Svyatoslav Olgovich, as traditionally believed, but his older brother Vsevolod.

Key words: Oleg Gorislavych, Sviatoslav Olhovych, Vsevolod Olhovych, Olhovichi, marriage, union, prince.

Дата подання: 7 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 21 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Васюта, О. «Олеґъ поіа за сына Аепину дчерь»: хто з синів князя Олега Гориславича одружився у 1108 році? Сіверянський літопис. 2022. № 4. С. 4–12. DOI: 10.5281/zenodo.7378966.

Цитування за стандартом APA

Vasyuta, O. (2022). «Olehъ poia za сына Aiepynu dcher»: khto z syniv kniazia Oeha Horyslavycha odruzhivsia u 1108 rotsi? [«Oleg marries Aepin's daughter to his son»: which of the sons of prince oleg gorislavich married in 1108?]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 4–12. DOI: 10.5281/zenodo.7378966.

Флоран Мушар

УКРАЇНЬКА ІСТОРІЯ ДРУГОЇ ПОЛОВИНИ XVI ст. В «ІСТОРІЇ СВОГО ЧАСУ» ЖАКА-ОГЮСТА ДЕ ТУ (продовження; з кн. 35–50)

DOI: 10.5281/zenodo.7492854

© Ф. Мушар, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0651-8954>

Продовжуємо публікувати уривки «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (1551–1617), які до-
тичні до історії України: латинський текст із паралельним українським перекладом. Про джерело,
його специфіку та принципи публікації див. першу статтю¹. У цій статті публікуються матеріа-
ли, які охоплюють події 1563–1571 рр.

Ключові слова: історія України XVI–XVII ст., Жак-Огюст де Ту, новолатинська історіографія,
історіографія давньої Русі.

Уривок № 2. Із книги 35.14 – про молдавських господарів та загибель кн. Дмитра Вишневецького (1563 р.)

У цьому уривку де Ту, спираючись на неопубліковані в його часи посольські матеріа-
ли, що збереглися в архіві Жака Бурдена, державного секретаря із закордонних справ²,
розповідає про долю молдавського престолу в 1561–1564 рр., згадавши загибель
кн. Дмитра Вишневецького, якого деспот Томша схопив і послав на страту до Константи-
нополя. Розповідь де Ту, втім, не зовсім зрозуміла й точно не без помилок; так, він пере-
плутав румунські землі й протягом усього пасажу називає Молдавію Волощиною.

Цей рік виявився останнім для Якова, нового
деспота Волощини³: свої ж його вбили, того
само місяця, в якому за два роки раніше він пе-
реміг і прогнав Олександра з господарства.
Яків із дитинства вивчав вільні мистецтва, на-
віть викладав математику в Ростоку в Меклен-
бурзькому князівстві, і вмів витончено вислов-
люватися грецькою, латиною, італійською й
французькою; згодом його обдурили волохи,
народ варварський, який через невірність до
своїх господарів перевершує всіх інших; але
коли він не бачив жодного виходу, і зрозумів,
що йому доведеться загинути, він уникнув сво-
єї долі завдяки наполегливості та звитязі.

Зодягнувшись у стрій деспота, не виказуючи
жодної ознаки пригніченого духу, у мужній
промові він дорікнув волохам, що вони не оці-
нили його доброго правління, а також його
численних та щедрих благодіянь, благав Бога
про помсту, щоб не залишав їх віроломство
безкарним.

Hic annus Iacobo novo Valachiae despotae ulti-
mus fuit, eodem ipso mense, quo Alexandrum pro-
elio victum ante biennium regno expulerat, a suis
occiso. Is, cum a pueritia liberalibus disciplinis
imbutus fuisset, etiam mathematicas artes Rosto-
chii in Megalopolensi principatu professus fuerat,
et eleganter Graece, Latine, Italice, Gallice nove-
rat; tandem a Valachis, gente barbara, et qua nulla
in dominos suos inconstantior, fraude circumven-
tus, ubi nullum effugium et sibi necessario mori-
endum vidit, fati necessitatem constantia et intre-
pido animo superavit.

Nam regio amictu indutus, nullo abiecti animi
signo edito, oratione libera, bene recteque gestam
republicam ac multa eaque eximia Valachis suis
beneficia exprobravit, Deum ultorem precatus, ut
impunitam eorum perfidiam non sineret.

¹ Мушар Ф. Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака Огюста де Ту. *Сіверянський літопис*. 2022. № 2. С. 4–9.

² Про це є запис у списку «авторитетів» (джерел), вміщеному на початку книги: [ex] aliisque actis et regionum legatorum orationibus ac litteris, quae penes Iacobum Burdinum, unum e quatuorviris a secretis epistolis, remanserunt, тобто «[з] інших актів, промов та листів королівських послів, що їх сховав Жак Бурден, один з чотирьох державних секретарів». Ці папери, мабуть, є листуванням французьких послів у Порті, яке було опубліковано ще в XIX ст.: пор. E. Charrière. *Négociations de la France dans le Levant, ou Correspondances, mémoires et actes diplomatiques des ambassadeurs de France à Constantinople...* Paris. 1850. Кн. 2. С. 736–755.

³ Читай – «Молдавію». В тексті згадуються правління Олександра IV Лопушанина (до листопада 1561 р.), Іоана Якова Іракліда чи Деспота Воде (листопад 1561 р. – листопад 1563 р., тут він – Iacobus), Стефана VII Томші (листопад 1563 – березень 1564 р., тут – Thousa), і знову Олександра IV (до 1568 р.).

Під час цієї промови він був убитий змовниками; потім закликали князя Дмитра Вишневецького; але його одразу зв'язали й вислали Сулейманові до Константинополя на вірну смерть; замість нього змовники привітали князем Томшу. Однак після недовгого правління Томша був вигнаний Олександром, який повернувся; а коли було виявлено, що він, втікши в Польську Русію, замислював нову смуту, то був страчений у Львові за наказом Сигізмунда Августа. Після смерті Олександра його наступником став його син Богдан, а після нього вже Івоня, – так вони Івана називають, – який оголошував себе сином колишнього воєводи Стефана від наложниці; про нього йтиметься далі. Ось скільки господарів за короткий час мала Волощина, і стільки разів вона змінювалася.

Inter has exprobrationes occiso eo a coniuratis, dux Demetrius Visnovecius vocatur, qui statim Solimano Constantinopolim vinctus ad certam necem missus est; cuius loco Thousa a factiosis princeps salutatur. Verum is, cum exiguo tempore rempublicam administrasset, ab Alexandro reduce expulsus, cum in Russiam Polonicam profugus ibi res novas moliri compertus esset, Sigismundi Augusti iussu apud Leontopolim securi percutitur. Alexandro humanis exempto successit Bogdanus filius; huic Ivonja, sic Ioannem ipsi vocant, qui se ex Stephani quondam provinciae vaivodae filium ex concubina perhibebat, de quo plura deinceps dicenda erunt. Tot dominos Valachia brevi tempore habuit, et toties mutavit.

Уривок № 3. Із книги 36 – про участь кримських татар у взятті Полоцька (1563?)

Кримські татари досить часто з'являються на сторінках «Історії свого часу», зазвичай коли йдеться про війни Османської імперії та Московської держави в центральній та східній Європі (тобто в Угорщині, на румунських землях, у Лівонії тощо). Нижче наведені всі уривки, де кримські татари згадуються. Перший – про їхню участь у взятті Полоцька московськими військами, у першу фазу Лівонської війни (лютий 1563 р. – з книги 36.7).

Переможець, захопивши фортецю, відправив полоцького воєводу⁴ з дружиною та дітьми до Московії; він вигнав жителів із міста, і з нечуваною жорстокістю п'ять днів відмовляв їм у їжі; він ще зарівав дітей молодших десяти років, старших із собою забрав у рабство й продав у ясир татарам, мордуючи всіх не зважаючи на стать або вік – за винятком пушкарів, яких він найняв на війну, виділивши їм особливу плату; і, спустошивши Литву вбивствами, пожежами та пограбуваннями, він пішов додому.

Victor, capta arce, loci praefecto in Moscoviam cum liberis et uxore ablegato et oppidanis urbe pulsus, inaudita crudelitate per V dies alimenta subtrahit, pueros infra X annos mactat, alios grandiores secum in servitutem abducit et Tataris pro mancipiis vendit, in cunctos nullo sexus aut aetatis discrimine saeviens, praeterquam in tormentorum libratores, quos stipendio conductos in rei bellicae usum seposuit; et ita Lithuania caede, incendio ac praedis vastata, domum retro abiit.

Далі (кн. 36.18) згадуються кримські татари у складі московських військ у поході 1564 р.:

У російських військах було сорок тисяч воїнів, а татарських найманців тридцять тисяч; із них усіх, як передають, загинули з різних причин тридцять тисяч; багато хто потонув у річках, лід яких провалився під вагою і через гуркіт утікачів із їхніми возами.

Erant in exercitu Russorum XLIIII et Tatarorum conductorum XXXIIII ; ex iis vario pestis genere XXXIIII amplius absumpta traduntur; fluminibus, quae glacie stabant, fugientium ac curruum fragore ac pondere resolutis; quo casu plerique hausti sunt.

Уривок № 4. Із книги 39.14 – про козаків

Цей уривок, незважаючи на стислість, містить важливу для нашої теми згадку про козаків, завдяки якій стає зрозуміло, що для де Ту йдеться не про етнос чи частину етносу, а про рід діяльності, а саме – про розбійницьку вольницю, яку порівняно з діями інших військових формувань на території Центральної та Східної Європи.

Отже, після упокорення всіх цих земель, які раніше, бігаючи туди й сюди, вкрай спустошували ті розбійники, яких угорці зазвичай називають гайдуками, поляки – козаками, хорвати – ускоками, турки та албанці – мартолосами⁵, а німці – фрайбойтерами⁶, найнагальнішим завданням було приготувати все необхідне до від-

Ita pacata circum regione, quae antea a praedonibus, quos Hungari Heidones, Poloni Cosacos, Dalmatae Uscochos, Turci et Illyrici Martellosos, Germani Freibuteris vulgo nominant, huc illuc libere discurrentibus infestabatur, proxima cura fuit omnia comparare, quae ad potentissimi hostis adventantis impetus sustinendos necessaria essent, et

⁴ Польським воєводою в Полоцьку був Станіслав Довойна (вм. 1573 р.).

⁵ Мартолосо – назва піратів чи розбійників, які жили в балканських регіонах (пор.).

⁶ Нім. Freibreuter – «капер, морський розбійник».

биття нападів наступаючого найсильнішого ворога, а водночас, зібравши війська в Яварині⁷, простежити його переїзди та рухи.

interea copiis ad Iavarinum contractis, eius motus ac progressus observare.

Уривок № 5. Із книги 39.15 – про поразку татарського загону (1566 р.)

Кримські татари дуже активно допомагали османському султанові в його угорських походах і виконували функцію легкої кінноти, а також своєю жорстокістю лякали християнське населення; принаймні так уявляє собі їхню роль де Ту. У цьому уривку командувач австрійської армії Лазар Швенді під час походу на східних землях угорського королівства, які тоді перебували під османським контролем, розбиває татарський загін.

Швенді було наказано залишатися у Верхній Паннонії та на Спискій землі⁸, поки імператор стояв табором у Яварині з дуже великою армією, щоб спостерігати за рухом і просуванням ворога; у той час він мав справу з татарами, яких заохочував Сулейман на прохання Яна. Вони розкинулися по обидві сторони Тіміша, плюндруючи й спустошуючи край; людей будь-якого віку та статі вони то вбивали, то поневолювали. Спочатку Швенді витримав їхній натиск, бо він вважав небезпечним на них напасти, оскільки вони переважали за кількістю; він затягнув битву до того часу, коли ненажерливі татари виснажили самих себе, поїдаючи недозрілі фрукти та стиглий виноград; тоді він накинувся на них, знемагаючи від хвороб і в значно меншому складі, дуже легко перебив їх до десяти тисяч і вигнав із землі; із двох турецьких ватажків, під проводом яких вони спустилися до Паннонії, один убитий, а інший смертельно поранений.

Sub id tempus Schuendio, qui certo consilio in Pannonia Superiore et agro Cepusiensi, dum Caesar castris ad Iavarinum positus cum numerosissimo exercitu hostium motus ac progressus observaret, subsistere iussus fuerat, cum Tataris Ioannis rogatu a Solimano excitis, res fuit. Nam cum illi late cis et trans Tibiscum cursitantes praedis abactis omnia infesta facerent, et homines cuiusvis aetatis ac sexus partim trucidarent, partim in servitutum raperent, sustinuit primo impetum Schuendius, eos quippe numero superiores adoriri nequaquam tutum ratus, dilato in hoc usque tempus proelio, quo praecocium fructuum et uvarum maturarum esu homines voraces semetipsos conficerent: tum eos morbis languidos et numero non parum deminutos adortus, ad xм nullo prope negotio cecidit, et finibus eiecit, praetorum Turcicorum, quorum ductu in Pannoniam descenderant, altero interempto, altero lethaliter vulnerato.

Уривок № 6. Із книги 39.21 – про звірства татар у східній Угорщині (1566 р.)

Цей уривок доповнює попередній і дозволяє де Ту створити жакливу картину звірств кримських татар; у зв'язку з цим слід звернути увагу на використання щодо них античної назви «скіфи», адже ті були зразком азійського варварства. Конкретний контекст оповідання – усе та сама австро-турецька війна 1566 р., яка того року увінчалася для султана Сулеймана Чудового взяттям Сігетвара – але, як відомо, він помер під час облоги. Тут дія відбувається у Трансильванії, де принцу Яну Заполі, ставленнику османів, доводиться захищати свій край від татар – своїх союзників.

Невдовзі після цього через сувору зиму Селім залишив Угорщину, доручивши Пертаву баші очолити сильне військо турків, волохів і татар, щоб підкріпити Яна Трансильванського, який продовжував війну проти імператора (...)

Haud multo post Selimus asperitate hiemis urgente Pannoniam reliquit, Perthavo purpurato negotio dato, ut cum validis Turcorum, Valachorum et Tatarorum copiis Ioanni Transilvano, qui bellum contra Caesarem prosequeretur, praesto esset. (...)

І тепер, поставивши десять гармат і почавши ними бити Токай, Іоанн уже доводив місто до крайнього горя, коли до нього надійшла тривожна звістка про тих десять тисяч татар, яких Селім залишив захищати його з турками та волохами: вони збунтувались і стали спустошувати всі волоські землі, скрізь розоряли як майно, так і людей, не зважаючи на вік та стать. Тому він був змушений зняти облогу через вісім днів, щоб не дозволити довести власний народ до повного винищення, якщо б він ще наполегливіше тримався за неї. Бо, окрім підпалів і грабунків, говорили про жакливі речі: що вони немовля розсікали й насаджували на

Iamque admotis decem tormentis, et cepta verberatione, Tocaium in maximas angustias redegerat Ioannes, cum trepidus nuntius ad eum venit xм Tatarorum, quos Selimus defendendi eum causa cum Turcis ac Valachis reliquerat, totam Daciam per seditionem populari, et inaudita crudelitate hominum passim in fortunas ac corpora nullo sexus et aetatis discrimine grassari: quapropter obsidionem solvere post octiduum coactus est, ne dum istic pertinacius haereret, suos ad internecionem deleri sineret. Nam praeter incendia ac direptiones horrida memorabantur, infantes videlicet dissecatos et verubus transfixos ad ignem torreri, et tostos ab illis devorari: praeterea Christianorum hostium

⁷ Сучасний Дьєр (польською – Jawagun).

⁸ Тут йдеться про Спиш у сучасній Словаччині.

палиці, підсмажували на вогні та їли; що вони щодня їли м'ясо християн, своїх ворогів, і, крім того, харчувалися жіночими грудьми, які вони вважають за вишукану їжу.

Тому, коли Ян прибув до Трансильванії, він спочатку через своїх послів дружньо закликав їх піти звідти й утримуватися від образ і зла. Коли вони відмовилися це зробити, він зі своїм військом, підстерігаючи заблукалих та необережних татар, убив їх шість тисяч; а звідти він повернувся до Варадіна⁹, де скіфи, охоплені жагою помсти, взяли його в облогу. Однак той, побачивши, що місце недостатньо захищене чи природою, чи укріпленнями, щоб мати змогу захистити власною артилерією від такого нагону людей, таємно вийшов уночі й відійшов у безпечніші місця, де, зібравши свої сили, він знову напав на безжалюсних татар і скопив багато тисяч із них, і отримав незліченну кількість в'язнів, яких варвари забрали в убоге рабство, і серед них кілька знатних дам і дів, взятих у полон у місті Береговому¹⁰; сумне видовище скрізь, особливо навколо Кошиць, звідки близько трьохсот яничарів, користуючись владою й жорстокістю, вивели з собою близько восьмиста в'язнів, скрізь залишивши по собі суцільний жах, особливо біля Дунаю, Вага і Дьєра.

Між тим гарнізони Секешфегервара отримали Гестерн¹¹ і Вітан¹², які минулого літа захоплювали християни, так що Палота, Веспрініум і Татта, тепер дуже близькі до ворога, були в найбільшій небезпеці. Згодом ці скіфи, після однієї та другої поразки від Іоанна, отримали когось із гетів¹² та з яничарів, які приєдналися до них, сподіваючись на здобич, спрямували напади в бік Русі й Поділля, які належать королю Польщі, де вони, піддавшись усілякій жорстокості, нарешті обложили воєводу провінції в одному місті, привізши з собою дванадцять облогових пристроїв¹³. Воєвода, правда, був не менш благородний давністю свого роду, ніж своєю військовою доблестю, і, часто вириваючись із обраними бійцями, яких мав із собою, нарешті захопив ті пристрої у розбійників, а, забравши їх, до єдиного знищив решту жорстоких воїнів.

carnes quotidie edere, et quod exquisiti cibi loco ducunt, mulierum mamillis vesci.

Igitur Ioannes, ubi in Transsilvaniam venit, primum eos per legatos amice hortatus est ut illinc discederent, et ab iniuria ac maleficio abstinerent. Quod cum illi facere recusarent, ipse cum suis palantes et incautos adortus, ad VI M trucidavit; et inde Varadinum rediit, quo illum ultionis rabie incensi Scythae circumsident. Is vero, qui videret locum neque natura neque operibus satis munitum esse, ut eum adversus tot hominum turbam admotis tormentis tueri posset, clam noctu egressus in tutiora loca se recepit; ubi collectis viribus rursus populabundos aggressus multa millia ex illis cecidit, et innumeros captivos, quos barbari in miseram servitutem abducebant, et in iis complures nobiles matronas ac virgines in oppido Beregazio captas recepit, lamentabili ubique rerum facie, praecipue circa Cassoviam, unde cccc circiter praetoriani, omni licentiae ac saevitiae genere usurpato, dccc fere captivos secum avehebant, ingenti sui terrore passim incusso, praesertim circa Danubium, Vagum, et Arabonem degentibus.

Inter haec Albae praesidiarii egressi Gesternum et Vitenum superiore aestate a nostris occupata receperunt, ita ut Palota, Vesprium ac Tatta tam vicino hoste iam in summo discrimine versarentur. Tandem Scythae illi post unam et alteram a Ioanne acceptas clades Getis aliquot et praetorianis spe praedae ad illos se adiungentibus auctiores Russiam et Podoliam, quae provinciae regi Poloniae parent, converso impetu deflexerunt, ubi, omni saevitiae genere grassati, postremo provinciae Palatinum in quodam oppido obsident, adductis secum XII muralibus machinis. Verum, ille non minus vetustate familiae quam bellica virtute nobilis, cum delectis quos habebat crebro erumpens, ad extremum machinas praedonibus eripuit, et iis adeptis immanes crudelium bellatorum reliquias ad internecionem delevit.

Уривок № 7. Із книги 41.28 – захоплення Мукачева Лазарем Швенді (1567 р.)

У 1567 р., під час війни Яна II Зигмунда Запольї проти Габсбургів, Лазар Швенді взяв Мукачево на Закарпатті, що було крупною поразкою для Яна, який розраховував на підтримку Речі Посполитої (його матір'ю була Ізабелла Ягеллонка, сестра Сигізмунда II Августа).

Невдовзі, не зважаючи на зимові холоди, [Швенді] із таким само успіхом обложив Мукачево, добре укріплене й зручне для цієї війни місто, гарнізон якого здався, домовившись про збереження життя й майна. Це було 17 лютого, на четвертий день після початку облоги; а якби через день військо не здалося, то загинуло б

Nec magno temporis interiecto spatio, nulla hierni frigoris ratione habita, Monchausium pari felicitate obsidet, locum munitissimum et huic bello gerendo maxime opportunum, cuius praesidiarii vitam facultatesque salvas pacti deditionem fecerunt. Id incidit in XIII Kal. Mart., quarto postquam obsideri coeperat die; quo nisi deditio facta fuisset

⁹ Сучасна назва – Орадя в Румунії.

¹⁰ Тобто вони були взяті в полон у цьому місті (сьогодні в Закарпатській області України) та приведені татарами до Трансильванії.

¹¹ Ці угорські міста мені не вдалося ідентифікувати.

¹² Антична назва, яка тут використовується для румунів.

¹³ Імовірно, стінобитних машин.

разом із військовим обладнанням через розлив вод. До цієї біди принцові Трансильванському додалася ще одна, а саме, що гроші, які він мав сплатити солдатам, були перехоплені військами Імперії. Відомо, що це його вразило, тому він шукав будь-яких способів знову заволодіти фортецею. Він бачив, що без неї доступ до Сарматії та Русі буде йому повністю закритий, а також він не міг сподіватися іншого шляху для подальшого надходження підкріплення від союзного королівства, окрім як в обхід через Молдавію, що було вкрай важко й незручно.

set, effuso postridie imbre insolito, miles et omnis apparatus bellicus aquarum inundatione procul dubio periisset. Accessit ad hoc Transilvani damnum et aliud; pecunia, quam ille militum stipendio mittebat, a Caesarianis in itinere intercepta. Eo casu summopere commotum eum constat, ut de arce quavis ratione recuperanda cogitaverit; quippe qua amissa sibi in Sarmatiam et Russiam omnem aditum praecludi videret, nec ulla subsidarias e regno amico in posterum copias sperare posset, nisi eas per Moldaviam variis ambagibus et itinere difficili venire vellet.

Уривок № 8. Із книги 46.16 – згадка про короля Данила Романовича в папському документі (1569 р.)

У 1569 р. в Італії виникла велика суперечка з приводу титулу великого герцога Флорентійського, присудженого Папою Римським Пієм V місцевому правителю Козімо Медічі. Іспанський король Філіп II, який контролював прямо чи опосередковано Мілан, Савою та Неаполітанське королівство, а також імператор Максиміліан II, через давні права Священної Римської імперії на Італію, категорично відмовлялися визнавати зміну титулу флорентійського правителя. Внаслідок цього папа (і флорентійці) доручив кардиналові Коммендоне вибудувати захист Козімо; той вдався до історичних аргументів, які мали підтвердити, що папа справді має право надавати особливі титули католицьким правителям. Саме в цьому контексті згадується коронація Данила Галицького (1253 р.). Із дуже довгого списку історичних прецедентів наводиться лише релевантне місце:

... його константинопольський імператор Гонорій зробив графом Осерським; так литовський князь Міндовг та Данило, король південної Русі, за владою Апостольського Престолу отримали королівський титул; так багато італійських володарів, поставлених імператором Людовиком, згодом папською ж владою були зроблені законними принццями...

... eundem Honorium Constantinopolitanum imperatorem creasse comitem Autissiodorensis: sic Mindacum Lithuaniae ducem et Danielelem Russiae australis reges auctoritate Sedis Apostolicae appellatos; sic plerosque per Italiam a Ludovico Caesare tyrannos constitutos, postea pontificum auctoritate legitimos principes effectos...

Уривок № 9. Із книги 50.19 – про набіг кримських татар на Москву (1571 р.)

В «Історії» досить докладно висвітлюються події Лівонської війни, яка виступає хіба що осередком, навколо котрого концентруються інші події північно-східноєвропейські. Наприклад, набіг кримських татар на Москву у травні 1571 р. у розумінні де Ту представлений як Боже покарання московському царю Іванові IV за жорстоке поводження з жителями Дорпата¹⁴ в Лівонії.

Незабаром такої жорстокості і такому суворому покаранню невинних помстився Бог визначною подією. Майже в той самий час, поки це відбувалося в Дорпаті, татари, кочовий і схильний до набігів народ, під проводом Кремпсехія¹⁵, який вів із собою сімдесят тисяч військ, 24 травня несподівано напали на Москву, величезну столицю Російського царства, яка складається переважно з дерев'яних будівель, і, пограбувавши її, залишили майже повністю зруйнованою, за винятком володаревої фортеці, побудованої з каменю та оточеної стінами на кшталт великого міста. Потім московити запекло кинулися навздогін татарам, які виїжджали з великим полоном (ясиром – Ф.М.); вони подумали, що татари втекли; але ті, оточивши їх, усіх знищили.

Eam saevitiam et in innocentem severitatem usurpatam Deus casu mox alio insigni ultus est. Nam eodem fere tempore, quo haec Torpati agebantur, Tatars, gens vaga et inopinato irruens, Krempsechio duce, qui LXX m equitum secum trahebat, Moscoviam Russici imperii metropolim vastissimam urbem, sed ligneis fere aedificiis constantem, subita irruptione oppressere ix Kal. Iun., et igne inter praedandum iniecto totam fere incendio delevere, excepta arce principis, quae lapide structa, et ampli oppidi instar muris cingebatur; cum vero Mosci abeuntes cum praeda Tataros ardentius insequerentur, a Tataris fugere creditis circumventi ad unum omnes interfecti sunt.

Мушар Флоран – кандидат славістичних наук, доцент, університет Ренн-II, Бретань, Франція (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).

¹⁴ Сучасне місто Тарту в Естонії.

¹⁵ Можливо, йдеться про кримськотатарського хана Девлет Герая (?).

Mouchard Florent – Ph.D., Professeur agrégé, Rennes II university, Brittany, France (Place du Recteur Henri Le Moal, Rennes, 35000, France).
E-mail: florent.mouchard@univ-rennes2.fr

**UKRAINIAN HISTORY OF THE SECOND HALF OF THE 16th c.
IN "THE HISTORY OF HIS TIME" BY JACQUES-AUGUSTE DE TOUX
(continued; from books 35–50)**

In this article, we continue to publish excerpts of the «History of his time» by Jacques-Auguste de Toux (1551–1617), which relate to the history of Ukraine, in the Latin text with a parallel Ukrainian translation. About the source, its specifics and principles of publication, see the first article («Northern Chronicle», № 2 (164), 2022, pp. 4–9). In this article, materials covering the events of 1563–1571 are published.

Key words: the history of Ukraine of the 16th–17th c., Jacques-Auguste de Toux, New Latin historiography, historiography of ancient Rus.

Дата подання: 22 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 31 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мушар, Ф. Українська історія другої половини XVI ст. в «Історії свого часу» Жака-Огюста де Ту (продовження; з кн. 35–50). *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 13–18. DOI: 10.5281/zenodo.7492854.

Цитування за стандартом APA

Mouchard, F. (2022). *Ukrainska istoriia druhoi polovyny XVI st. v «Istorii svoho chasu» Zhaka-Ogiusta de Tu (prodovzhennia; z kn. 35–50)* [Ukrainian history of the second half of the 16th century. in «The History of His Time» by Jacques-Auguste de Thou (continued; from books 35–50)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 13–18. DOI: 10.5281/zenodo.7492854.

УДК 94:728(477.51)«17» (093)

Юлія Фурсова

ФУНКЦІОНУВАННЯ БАТУРИНСЬКОЇ ЦЕГЕЛЬНІ У СЕРЕДИНІ XVIII СТОЛІТТЯ (на матеріалах фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ)

DOI: 10.5281/zenodo.7385828

© Ю. Фурсова, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3989-4342>

Мета дослідження полягає в аналізованні та систематизуванні питань, що стосуються фінансового забезпечення цегельного комплексу. У статті здійснена спроба проаналізувати, які саме категорії працівників були задіяні на батуринському цегельному комплексі. Проаналізовано оплату їхньої праці, забезпечення житлом та всім необхідним провіантом. Подані матеріали дадуть змогу більше дізнатися про функціонування батуринського цегельного комплексу та розширити знання щодо загального розвитку гетьманської столиці Батурина в середині XVIII ст.

Основним завданням публікації є аналізування та систематизація інформації щодо питання, яке стосується повноцінного забезпечення цегельного комплексу працівниками, оплати їхньої праці, забезпечення житлом та провіантом. **Наукова новизна** полягає у здійсненому комплексному аналізі та систематизації джерел з Центрального державного історичного архіву України, м. Київ, зокрема ф. 51 «Генеральна військова канцелярія». Порушена тема є важливою для комплексного наукового дослідження економічного розвитку гетьманської столиці Батурина станом на середину XVIII ст. Під час підготовки публікації **використано принципи**: історизму, конкретності та об'єктивності, системності, опори на історичні джерела, історіографічної традиції, порівняльно-історичні методи дослідження.

Висновки. Попри наявні наукові розвідки, на сьогодні залишається безліч нез'ясованих питань щодо промислових підприємств Батурина часів гетьманування Кирила Розумовського, зокрема цегельних заводів. Наведені у статті відомості дають нам розуміння, що, задля повноцінного розвитку цегельного підприємства, в середині XVIII ст. потрібно було залучати значну кількість різнопрофільних працівників. Питаннями забезпечення всіх цих робітників оплатою праці, житлом та провіантом займалася Генеральна військова канцелярія, а безпосередній контроль здійснював батуринський сотник Дмитро Стожок. На підставі документальних свідчень, які будуть наведені у статті, можна зробити висновки, що на батуринській цегельні в середині XVIII ст. працювали вільнонаймані робітники з конкурентною оплатою праці. Окрім того, у статті наведені прізвища деяких працівників цегельного комплексу, що може стати корисною інформацією дослідникам демографії Батурина. Насамкінець варто зазначити, що окреслені у статті питання лише проливають світло на безліч нез'ясованих питань, які стосуються діяльності цегельного комплексу. Подальше дослідження теми допоможе пізнати економічний розвиток Батурина в середині XVIII ст., тож ця тематика потребує подальших наукових досліджень.

Ключові слова: цегельня, цегельний майстер, гетьманське будівництво, гетьман Кирило Розумовський, батуринський сотник Дмитро Стожок, Карло Пеллі, Кіндрат Барановський, Батурин.

Батуринські підприємства, зокрема цегельні заводи, — тема, яка є важливою для повного розуміння масштабів відбудови гетьманської столиці за часів гетьманування Кирила Розумовського. У ЦДІАК України наявна значна архівна документація щодо цегельні Батурина. Питання облаштування цегельного виробничого комплексу в Батурині за часів гетьманування Кирила Розумовського авторка попередньо окреслила в публікації «До питання облаштування цегельного виробничого комплексу Батурина другої половини XVIII ст.»¹.

¹ Фурсова Ю.В. До питання облаштування цегельного виробничого комплексу Батурина другої половини XVIII ст. (на матеріалах фонду № 51 ЦДІАК України, м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2021. № 2. С. 12–18.

Зазначимо, що у XVIII ст. на теренах північного Лівобережжя найбільш поширеним будівельним матеріалом була деревина. Не виключенням був і гетьманський Батурин. Проте потреба в цеглі з кожним роком лише зростала, що своєю чергою сприяло поширенню та розвитку цегельних підприємств.

З імператорського указу за 1751 р. дізнаємося, що поблизу Батурина було засновано цегельний комплекс. Батуринський сотник Д. Стожок мав забезпечити належне функціонування цього комплексу, а оскільки йшлося про гетьманську столицю, це було питання державного значення. Для цих потреб здійснювався пошук різнопрофільних працівників як у Батуринській, так і в інших сотнях Гетьманщини².

Найм, оплата праці, забезпечення необхідним провіантом різної категорії працівників – одне з актуальних питань промислових відносин. Звернувшись до праці О. Гуржія «Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні» 2014 р., наведемо відомості та подамо аналіз найманої праці на підприємствах Гетьманщини у другій половині XVIII ст. Автор зазначає, що головною робочою силою в окреслений період були вільнонаймані працівники, праця яких була значно ефективнішою за працю підневільних. Варто додати, що в окреслений період не було встановлено сталої оплати праці, у книзі наведено дані, що один найманий робітник цегельного заводу Києво-Печерської лаври в другій половині XVIII ст. за 1 000 вироблених цеглин отримував 2 руб. 25 коп., а інший за ту саму роботу міг отримати лише 60 коп.³ Вірогідно, така різниця в оплаті була зумовлена кваліфікацією працівників. У цій статті проаналізуємо інформацію, яка розкриє фінансове питання цегельного комплексу в м. Батурині, зокрема оплату праці різних категорій найманих працівників на батуринській цегельні у 1750-х рр., спираючись на документи з ЦДІАК України, зокрема на справу 19972 «Про звітність батуринського сотника Д. Стожка до Експедиції будівництва Батуринського і Глухівського, про кошти, витрачені на будівництво у Батурині».

Аналізувати оплату праці працівників цегельні, варто розпочати з цегельного майстра. У 1751 р. гетьман Кирило Розумовський на два роки підписав контракт із французьким майстром Карло Пеллі. Згідно з умовами цього контракту майстер мав отримувати 250 руб. на рік, за умови вироблення 5 мільйонів цеглин⁴. Звісно, оплата була нестабільною, що, вірогідно, залежало від обсягу виконаної роботи та від спеціалізації майстра. До прикладу, інший цегельний майстер, Кіндрат Барановський, у травні та червні 1751 р. за виконану роботу отримав по 20 руб., у серпні – 100 руб., у вересні знову ми бачимо оплату 20 руб., а у жовтні отримав 153 руб. 60 коп. – за виготовлення 180 тисяч паленої та сирої цегли⁵.

Окрім оплати праці працівники відповідного промислового підприємства мали забезпечуватися житлом та провіантом. Не виключенням були і батуринські цегельні.

Насамперед наведемо інформацію щодо забезпечення цегельного майстра Карло Пеллі. Відповідно до контракту, в рік він мав отримувати: «борошна житнього – 10 чвертей, пшеничного борошна – 3 чверті, круп гречаних – 2 чверті, пшона просяного – 2 чверті, солі – 6 пудів»⁶.

Підтвердження, що й інші працівники цегельного комплексу забезпечувалися провіантом, наявні в історичних документах. Так, прослідковуючи справу «Про звітність батуринського сотника Д. Стожка...», знаходимо відомості, що в 1751 р. з метою належного зберігання харчів на цегельному підприємстві, за дорученням гетьмана Кирила Розумовського, Дмитро Стожок піклувався про будівництво спеціальної комори⁷. Продукти зберігали на підприємстві та безпосередньо там, на підприємстві, їх готували, з цією метою купували відповідний інвентар. Так у 1752 р. для потреб цегельного комплексу було придбано «деру для делания хлеба за 8 коп., 4 решета за 5 коп., жорно для держання круп за 56 коп.»⁸. У листопаді 1751 р. Д. Стожок уклав контракт із жителем міста Трубчевська Іваном Сергієвим з метою надсилання робітників для роботи на батуринському цегельному комплексі на 1752 р. У переліку заданих робіт було будівництво печей, спорудження хати й комори для харчів. Є у цьому контракті відомості і щодо оплати праці цегельного майстра та забезпечення його харчами (за умови вироблення 1 000 цеглин): «муки ржаної

² Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів / Чернігівський національний педагогічний університет ім. Т.Г. Шевченка та ін.; Редколегія: О.Б. Коваленко та ін. Вид. 2-ге, доповнене. Чернігів, 2012. С. 157.

³ Гуржій О.І. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні. Київ: Інститут історії України НАН України, 2014. С. 38.

⁴ Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. С. 160.

⁵ Центральний державний історичний архів України, м. Київ (далі – ЦДАК України). Ф. 51. Оп. 3. Спр. 199972. Арк. 5–6.

⁶ Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. С. 156.

⁷ ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 199972. Арк. 14 зв.

⁸ Там само.

по тридцати одной четверти, круп гречневых по семи, гороху по три, конопель по три ж четверти, сала по одинадцати, ветчины по одинадцати да соли по семи пуд и вина по одинадцати ведер»⁹.

Звичайні робітники отримували досить схожий набір продуктів. З інструкції гетьмана Кирила Розумовського від 13 травня 1752 р. до Дмитра Стожка дізнаємося, що робітникам, задіяним на цегельному комплексі, належить видавати провіант з військового скарбу, кожному на місяць, а саме: «муки по дві четверички, круп по одному гарцу, соли по 2 фунти и с собираемого поковишевого в скарб войсковий хлеба». На цю інструкцію відреагував Стожок 28 травня, зазначаючи, що на цегельні всіх працівників було 440 осіб, які забезпечувались усім необхідним¹⁰.

Працівників цегельні забезпечували й житлом. Відомо, що в 1752 р. для Карла Пеллі придбали будинок з кімнатою, сіними та пекарнею в батуринського козака Олексі Антона за 26 руб.¹¹ До речі, про будинок для цегельного майстра згадується і в документі за 1765 р., навіть подано його розміри – 6,82 м. x 7,79 м., тож можемо припустити, що йдеться про ту саму споруду¹².

Так, з наведеної інформації можна зрозуміти, що в контрактах найманих працівників батуринської цегельні відразу фіксувалися всі головні умови праці та, відповідно, зобов'язання обох сторін.

Окремо розглянемо працю на цегельному комплексі колодників. Наведемо дані, які розкриють оплату праці цієї категорії працівників станом на 1751–1752 рр. Колодникам Василю Ярешкові та Власу Шокоті в листопаді 1751 р., на 19 днів, щодня видавали по 76 коп. Цим колодникам на грудень видано 1 руб. 2 коп., Петрові Стеславському та ще 11 колодникам на 9 днів у грудні було виплачено по 18 коп. кожному¹³. У січні Прокопові Данченку та Василеві Борку на 18 днів видано по 76 коп. У лютому 18 колодникам було видано по 60 коп. У лютому Грицькові Білану та Фомі Грищенку за 19 днів видано 76 коп. У березні 1752 р. 23 колодникам щодня видавали по 60 коп. Гаврилові Краску та Самійлові Безусу на 15 днів травня видано по 30 коп.¹⁴

Окрім того, колодників, як і інших працівників цегельного комплексу, забезпечували провіантом та одягом. До прикладу, з інструкції за 1752 р. гетьмана Кирила Розумовського батуринському сотнику Дмитрові Стожку щодо роботи цегельні зазначено, що колодників необхідно забезпечити одягом за кошти військового скарбу: «на лето свит, рубашок и шапок, а на зиму кожухов и обуви, и рубашок же»¹⁵.

Отже, можемо висновувати, що навіть колодники цілком на рівних умовах могли отримувати оплату своєї праці та необхідне забезпечення продуктами харчування та одягом.

Для порівняння і розуміння, що оплата праці на батуринській цегельні була конкурентною, наведемо дані цегляного заводу Києво-Видубицького монастиря за останню третину XVIII ст. Заробітна плата на цій цегельні нараховувалася за «людинодні», до прикладу, працівник цегельні Григорій Харченко за 50 днів роботи отримав 8 руб. 33 коп.¹⁶

Окрім вище зазначених категорій працівників, на цегельному комплексі була потреба і в інших різнопрофільних працівниках, без яких було б неможливе її повноцінне функціонування. Про таких працівників можна дізнатися зі звітування Експедиції Батуринського та Глухівського будівництва за 1751–1752 рр.

Документи дозволяють стверджувати, що цегельня станом на ці роки активно функціонувала та розбудовувалась. Власне, з цією метою купувалися і доставлялися до Батурина різні матеріали, що своєю чергою потребувало погоничів, волових та кінних підвід.

Спробуємо розглянути, кому і за що надходила оплата за виконану роботу, зокрема за доставку дров та інших матеріалів для потреб цегельні.

Наведемо дані про кількість тягової сили та прізвища найманих робітників. Гаврилові Саенку з Бахмацької сотні видано 6 руб. 15 коп. для потреб 10 підвід, Пилипові Кухаренку з Новомлинської сотні – 11 руб. 15 коп. для потреб 15 підвід. За доставку до Батурина 250 возів матеріалів з Шаповалівської сотні видано 6 руб. 25 коп.; за доставку 338 возів матеріалів 15 підводами з Новомлинської сотні видано 8 руб. 45 коп.; Коропській сотні за доставку 723 возів матеріалів – 18 руб. 7 коп.; Шаповалівській сотні за доставку 181 возів видано 4 руб. 52 коп.; Борзенській сотні, зокрема погоничеві Оліферу Лавренкові з това-

⁹ ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 199972. Арк. 14 зв.

¹⁰ Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. С. 169.

¹¹ ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 199972. Арк. 11 зв.

¹² ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 19986. Арк. 31 зв.

¹³ ЦДАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 199972. Арк. 6–7.

¹⁴ Там само.

¹⁵ Батурин: сторінки історії: Збірник документів і матеріалів. С. 167.

¹⁶ Гуржій О.І. Витоки формування ринку вільнонайманої праці в Україні. С. 36–38.

ришами, за доставку 70 возів видано 9 руб. 25 коп.; погоничам Бахмацької сотні Іванові Косачу та Кирилові Зінченку з товаришами за доставку 10 підводами матеріалів видано 6 руб. 42 коп.; 24 погоничам Коропської сотні за доставку 300 возів матеріалів видано 7 руб. 50 коп.; 25 погоничам Новомлинської сотні за доставку 285 возів матеріалів видано 7 руб. 12 коп.; 9 погоничам Борзенської сотні за доставку 89 возів видано 2 руб. 22 коп.; погоничам Бахмацької сотні за 40 возів видано 1 руб.; 10 погоничам Прохорівської сотні за доставку 238 возів видано 5 руб. 25 коп.; 10 погоничам Шаповалівської сотні за доставку 81 возу видано 2 руб.¹⁷

Зважаючи на значну кількість возів (понад 2 000), які були застосовані для привезення виробничого матеріалу та дров до Батурина, можна зрозуміти, що цегельня активно функціонувала. Окрім того, ми можемо дійти висновку, що була гарно налагоджена комунікаційна складова з різними сотнями Гетьманщини.

Свою чергою значна кількість тяглової сили спричиняла потребу в забезпеченні провіанту (фуражу) для її утримання. З цією метою у сусідніх з Батурином селах здійснювали купівлю відповідного фуражу. З Митченка та Красного до Батурина було доставлено 200 кіп соломи на суму 16 руб. З Пальчиків та Тростянки доставлено 100 кіп соломи, за що оплачено пальчиківському козаку Миколі Сущенкові 8 руб. Обмачівський козак Андрій Красовський з Атюші та Обмачева доставив 200 кіп соломи, за що він отримав 16 руб.

Окрім тяглової сили та її погоничів, була потреба і в майстрах дотичних професій, які або виготовляли відповідні знаряддя праці, або ж забезпечували належну та вчасну роботу цегельні. Наведемо відомості з документа, який надасть уявлення щодо цього станом на 1751–1752 рр. У батуринського майстра Романа Павленка на колеса для возів було придбано липову велику полозку за 10 коп. У батуринського козака Прокопа Стефанова придбано заліза 6 пудів 10 фунтів за 4 руб. 84 коп., батуринському ковалеві Лук'янові Синиці з товаришами за виготовлення великих сокир було заплачено 33 коп., козаку обмачівському Якову Мачульському за 100 цебрів та 200 відер заплачено 7 руб. 50 коп., у батуринського козака Захара Косташівського придбано соснових колод за 9 руб. 10 коп., тесляру Іванові Філенку на покриття дахом чотирьох печей у цегельному комплексі видано 3 руб. 50 коп.¹⁸

Наведена у статті інформація, зокрема фінансове забезпечення цегельні, найм різнопрофільних працівників, постійне забезпечення провіантом, дає розуміння, що цегельний комплекс активно функціонував у 50-х роках XVIII ст. Додамо також, що діяльність Батуринської цегельні була конкурентною, що доводять проаналізовані документи.

Насамкінець зазначимо, що окреслені у статті аспекти вивчення лише проливають світло на безліч нез'ясованих питань, які стосуються діяльності цегельного комплексу як одного із промислових підприємств Батурина. Подальше дослідження порушеної теми дозволить зрозуміти економічний розвиток Батурина в середині XVIII ст., що потребує нових наукових розвідок.

References

Fursova, J.V. (2021). Do pyannia oblashtuvannia tsehnogo vyrobnychoho kompleksu v Baturyni druhoi polovyny XVIII st. (na materialax TsDIAK Ukrainy m. Kyiv) [Regarding the arrangement of the Baturin brick production complex of the second half of the 18th century. (based on the materials of the fund № 51 of the Center of the Ukrainian Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2, P. 12–18.

Hurzhii, O.I. (2014). Vytoky formuvannia rynku vilnonaimanoi pratsi v Ukraini [The origins of the formation of the self-employed labor market in Ukraine]. Kyiv, Ukraine.

Kovalenko, O.B. (2012). Baturyn: storinky istorii: zbirnyk dokumentiv i materialiv [Baturyn: pages of history: a collection of documents and materials]. (2th ed.). Chernihiv, Ukraine.

Фурсова Юлія Володимирівна – завідувачка відділу «Палац гетьмана Кирила Розумовського», Національний історико-культурний заповідник «Гетьманська столиця» (вул. Набережна 1, м. Батурин, Україна, 16512).

Fursova Ulia – Head of the Department «Palace of the Hetman Kyrylo Rozumovskyy» National Historical and Culturel Preserve «Hetman's capital» (1 Naberezhna Street, Baturyn, Ukraine, 16512).

E-mail: b.palaz@ukr.net

¹⁷ ЦДІАК України. Ф. 51. Оп. 3. Спр. 199972. Арк 8–10 зв.

¹⁸ Там само.

FUNCTIONING OF THE BATURYN BRICK ENTERPRISE IN THE MIDDLE OF THE 18TH c. (BASED ON THE MATERIALS OF THE FUND № 51 OF THE CENTRAL STATE HISTORICAL ARCHIVE OF UKRAINE, KYIV)

The purpose of the study is to analyze and systematize issues related to the financial support of the brick complex. The article attempts to analyze which categories of workers were involved in the Baturyn brick complex. The payment of their labor, housing and all necessary provisions are analyzed. The presented materials will allow to learn more about the functioning of the Baturyn brick complex and expand knowledge about the general development of the Hetman's capital Baturyn in the middle of the XVIII c.

The main objective of the publication is to analyze and systematize information on the issue of full provision of the brick complex with workers, payment of their labor, provision of housing and provisions. **The scientific novelty** lies in the comprehensive analysis and systematization of sources from the Central State Historical Archives of Ukraine, Kyiv, in particular F. 51 «General Military Chancellery». The raised topic is important for a comprehensive scientific study of the economic development of the Hetman's capital Baturyn as of the middle of the eighteenth century. In preparing the publication, **the author used the principles** of historicism, specificity and objectivity, systematicity, reliance on historical sources, historiographical tradition, comparative historical research methods.

Conclusions: Despite the available scientific research, today there are many unresolved issues regarding the industrial enterprises of Baturyn during the reign of Hetman Kyrylo Razumovsky, in particular brick factories. The information given in the article gives us an understanding that for the full development of the brick enterprise in the middle of the 18th c. it was necessary to attract a significant number of diverse workers. The General Military Chancellery was responsible for providing all these workers with wages, housing and provisions, and the direct control was carried out by the Baturyn centurion Dmytro Stozhko. On the basis of documentary evidence, which will be presented in the article, it will be possible to conclude that in the middle of the 18th c. the Baturyn brickyard employed free-lance workers with competitive wages. In addition, the article gives the names of some workers of the brick complex, which may be useful information for researchers of Baturyn demography. Finally, we need to say that the issues outlined in the article shed light on many unresolved issues related to the activities of the brick complex. Further study of this topic will provide an opportunity to understand the economic development of Baturyn in the middle of the 18th c., so this topic requires further research.

Key words: brickyard, brick master, Hetman construction, Hetman Kyrylo Rozumovsky, Baturyn centurion Dmytro Stozhok, Carlo Pelli, Kindrat Baranovsky, Baturyn.

Дата подання: 3 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 листопада 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Фурсова, Ю. Функціонування батуринської цегельні у середині XVIII століття (на матеріалах фонду № 51 Центрального державного історичного архіву України, м. Київ). *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 19–23. DOI: 10.5281/zenodo.7385828.

Цитування за стандартом APA

Fursova, U. (2022). Funktsionuvannia baturynskoi tsehl'ni u seredyni XVIII stolittia (na materialakh fondu № 51 Tsentralnoho derzhavnoho istorychnoho arkhivu Ukrainy, m. Kyiv) [Functioning of the Baturyn brick enterprise in the middle of the 18th century (based on the materials of the fund No. 51 of the Central state historical archive of Ukraine, Kyiv)]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 19–23. DOI: 10.5281/zenodo.7385828.

Владислав Косаченко

ПАМ'ЯТКА АРХІТЕКТУРИ МІСЦЕВОГО ЗНАЧЕННЯ – ПРИМІЩЕННЯ ЧЕРНІГІВСЬКОГО ОБЛАСНОГО ФІЛАРМОНІЙНОГО ЦЕНТРУ ФЕСТИВАЛІВ ТА КОНЦЕРТНИХ ПРОГРАМ

DOI: 10.5281/zenodo.7378646

© В. Косаченко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7982-4410>

Мета статті – розглянути історію пам'ятки архітектури місцевого значення – Дому Миколаївського єпархіального братства святого Михаїла, сучасного приміщення Чернігівського обласного філармонійного центру фестивалів та концертних програм; дослідити випробування, які випали на долю будівлі в різні історичні періоди. **Наукова новизна статті** полягає в детальному викладі історії пам'ятки архітектури. Зосереджено увагу на організаціях та установах, які в різні історичні періоди функціонували в будівлі, схарактеризовано їхні основні напрями діяльності. **Методологічну основу** роботи становлять принципи цілісності, систематичності, історизму та об'єктивності, завдяки чому вдалося досягти неупередженості та забезпечити комплексність дослідження. Під час написання статті використано загальні методи дослідження – емпіричні та теоретичні, а також спеціальні методи історичного дослідження. **Висновки** відповідають сформульованій меті дослідження: простежено історію пам'ятки архітектури місцевого значення від моменту закладення будівлі 1911 р. й до сьогодення, висвітлено її значущість як важливого осередку культурно-просвітницького життя міста Чернігова.

Ключові слова: пам'ятка архітектури, неоруський стиль, старожитності, реорганізація, відновлення, філармонія, культурно-просвітницький центр.

Одне з найдавніших міст України – Чернігів – упродовж своєї історії було й залишається серед головних осередків політично-економічного й соціально-культурного життя країни й відоме світові завдяки своїм історико-культурним пам'яткам архітектури. У Чернігові їх близько 40, вони входять до переліку як національного, так і місцевого значення. Прикладом пам'ятки з багатою історією є велика триповерхова цегляна споруда з баштами, збудована в 1911–1912 рр. на розі вул. Шосейної (суч. проспект Миру) та вул. Миколаївської (суч. вул. Святомиколаївська) у неоруському стилі. З 1964 року тут розміщується Чернігівський обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм.

Будівля була зведена на замовлення братства святого Михаїла й мала відповідну назву – Дім Миколаївського єпархіального братства святого Михаїла. До її ансамблю увійшла каплиця Олександра Невського, збудована 1870 р. (Фото 1). Братство святого Михаїла, князя Чернігівського, було засноване при Свято-Михайлівській церкві Чернігівської духовної семінарії «для противодействия расколу, гнездящемуся в различных посадах и слободах некоторых уездов Черниговской епархии ... издания и возможного распространения брошюр и печатных листков историко-полемического, догматического, нравственного и церковно-практического содержания ... проведения публичных чтений и беседований о предметах православного вероучения»¹. Членами братства переважно були викладачі, студенти семінарії та місцеве духовенство, почесними членами Братства стали дослідники церковної старовини – Г. Милорадович та М. Бережков. Діяльність подібних організацій була спрямована на координування благодійної та просвітницької діяльності. За 39 років (1888–1917) діяльності Братство відіграло значну роль у вивченні та збереженні пам'яток церковної старовини Чернігівщини.

Презентовану фотографію зробив близько 1912 р. найвідоміший чернігівський фотомайстер кінця XIX – поч. XX ст., власник популярного фотосалону міста – Володимир Юхимович Гольдфайн. «Репродукована [фотографія] з альбому фотографій “Миколаїв-

¹ Гейда О. Благодійна діяльність Братства святого Михаїла, князя Чернігівського у сфері церковно-краєзнавчих досліджень. *Скарбниці української культури*. Київ: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2007. С. 46.

ське Єпархіальне братство св. Михаїла», у якому розміщено 14 зовнішніх та інтер'єрних видів цього будинку»². Цей фотознімок представлений на поштівці* 1910-х рр. з коментарем «Домъ Єпархіального Братства. Черниговъ»³.

Фото 1. Дім Миколаївського єпархіального братства. Чернігів, 1912 р.

Отже, будівля братства мала три поверхи з двома шатровими верхами та прибудованою двоповерховою каплицею. Вона була добре оздоблена, «з великою світлою залогою для певної кількості людей»⁴. Історія зведення будівлі, як зазначає дослідниця, членкиня Національної спілки краєзнавців України, Людмила Студьонова, пов'язана з приїздом 1911 р. до Чернігова імператора Миколи II. Чернігівська влада та духовенство вбачали в цій події можливість отримати «благосклонність» імператора, тому до зустрічі «завершилось будівництво Єпархіального будинку на високій горі справа від в'їзду у Троїцький архієрейський будинок»⁵ та Будинку Миколаївського Єпархіального братства⁶.

Окрім місця зібрання братчиків, будівля слугувала приміщенням для лекцій, вистав та концертів, різноманітних масових заходів. Підтвердженням цього слугує оголошення, розміщене в газеті «Чернігівське слово» (1914) про те, що в єпархіальному Миколаївському домі у неділю 9 березня проводиться «Торжественная воскресная вечерняя», після якої відбудеться «Публичная литературная лекція» на тему: «Воспитательное значение личности графа А. К. Толстого». Названо лектора – викладач реального училища Н.М. Парадєєв та вартість квитка – від 1 рубля 50 копійок до 10 копійок⁷.

Після відкриття Будинку Миколаївського єпархіального братства 1912 р. в новобудові розташовувалося Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей* (Фото 2). Церковно-історичний музей Чернігівської єпархії був осередком унікального зібрання рукописних книг і стародруків, документів з церковних та монастирських архівів, старовинних ікон, церковного вбрання й начиння, портретів церковних діячів. Очілиниками сховища старожитностей були викладач Чернігівської духовної семінарії, історик В.Г. Дроздов, а з 1913 р. – священник і краєзнавець К.І. Самбурський.

Від початку Першої світової війни будинок Миколаївського братства був тимчасово переобладнаний у військовий шпиталь, а колекцію музею сховано в ящики, де вона й зберігалася до 1921 р. Того року на основі його зібрання було створено Музей культів.

² Вид на будинок Миколаївського Єпархіального братства св. Михаїла № 2 (Філармонія). Чернігів: Місто легенд. URL: <https://chernihiv.travel/ua/project/vid-na-budinok-mikolavskogo-parhialnogo-bratstva-sv-mihala-1>.

*Поштівка – поштова листівка, на лицьовому боці якої знаходиться будь-яке повноформатне зображення, а її зворотна частина призначена для написання повідомлення.

³ Енциклопедія історії України. Київ: Наукова думка, 2013. Т. 10 (Т–Я). С. 520.

⁴ Студьонова Л.В. Чернігівський beau monde, або Записки бібліографа. Чернігів: Десна Поліграф, 2016. С. 159.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

⁷ Оголошення «Въ єпархіальному Николаевскому домѣ»: Черниговское слово. 1914. 7 марта, пятница. С. 1.

*Рішення про створення Чернігівського єпархіального сховища старожитностей – церковно-історичного музею Чернігівської єпархії Чернігівська духовна консисторія ухвалила в червні 1900 р., але підготовчі роботи затягнулися і статут музею було затверджено в жовтні 1906 р.

1923 р. п'ять чернігівських музеїв об'єдналися в Чернігівський державний музей, якому в 1925 р. виділили будинок колишнього Селянського банку (суч. Бібліотека ім. В.Г. Короленка). 1933 р. музей переїхав на Вал – у будинок класичної чоловічої гімназії.

Фото 2. Церковне давньосховище в приміщенні Чернігівського Миколаївського єпархіального будинку⁸.

З приходом радянської влади колишній Будинок Миколаївського єпархіального братства був у розпорядженні різноманітних установ. Так, у кінці 1919 – на поч. 1920 рр. у будинку розміщувалися губполітвідділ та військово-політичні курси для командирів Червоної Армії. З 1920 до 1932 рр. у приміщенні функціонував Будинок освіти імені Карла Лібкнехта, який одночасно був і міським клубом. У ньому досить часто влаштовувалися концерти, літературні вечори (Фото 3), мітинги, на яких з доповідями про поточний момент і становище на фронті, продовольчу кризу й оборону радянської влади, внутрішнє і військово-будівництво тощо виступали члени уряду Української РСР, які складали раду робітничо-селянської оборони, що містилася тоді в Чернігові: Антон Бубнов, Клим Ворошилов, Дмитро Мануйльський, Григорій Петровський, Микола Скрипник, Юрій Коцюбинський, Євгенія Бош та інші⁹.

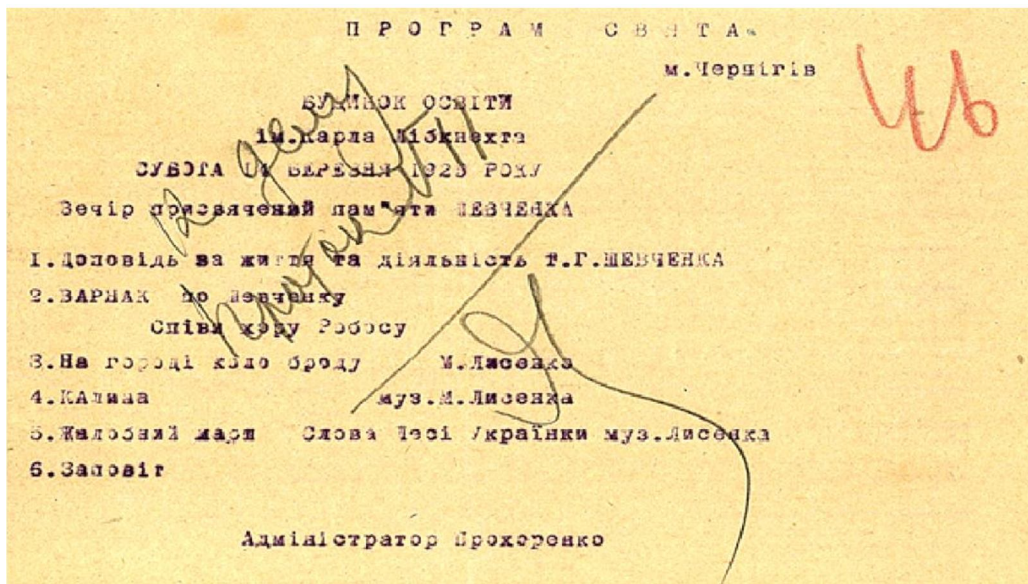

Фото 3. Програма вечора, присвяченого вшануванню пам'яті Т. Шевченка, влаштованого в Будинку освіти ім. К.Лібкнехта. Чернівці, 1925 р.¹⁰

⁸ Чернігівське єпархіальне сховище старожитностей. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>. Фотографія роботи В.Ю. Гольдфайна.

⁹ Будинок філармонії (Миколаївського єпархіального братства). Пам'ятки архітектури. Чернівці. *Mista UA*. URL: <https://mista.ua.com/>.

¹⁰ Державний архів Чернігівської області (далі – ДАЧО). Ф. Р-593. Оп. 1. Спр. 1852. Арк. 46.

З 1932 р. у будівлі розміщувався робітничо-селянський український пересувний драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка – назва театру від першого дня заснування (1926). На поч. 1934 р. театр отримав статус стаціонарного сценічного колективу з офіційною назвою – Чернігівський державний обласний український музично-драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка. В Українській радянській енциклопедії дослідник Л.Т. Зайчик розпочинає історію чернігівського драмтеатру саме від того часу¹¹.

У серпні 1941 р. під час німецько-фашистських бомбардувань приміщення театру було пошкоджено (Фото 4).

Фото 4. Світлина часів німецької окупації¹².

Відновлення будівлі відбувалося повільно. Чернігівці, які в 50–60-х рр. XX ст. були дітьми, навчалися у школі й були свідками післявоєнного відновлення міста, згадують, що на кінець 1950-х рр. ця будівля ще не була введена в експлуатацію, тобто вона тривалий час залишалася «невідремونتтованим приміщенням»¹³. Підтвердженням свідчень респондентів є архівні джерела, а саме «СПИСОК восстанавлюваемых и запроектированных в Чернигове на 1946–48 гг. строительством административных, жилищно-бытовых, культурно-просветительных, учебных, лечебных и торговых зданий, объем строительства, его стоимость и сроки окончания работ»¹⁴, «СПРАВКА о строительно-восстановительных работах, проведенных в городе Чернигове во время 21 сентября 1943 года по 23 сентября 1948 года»¹⁵ та інші, з яких дізнаємося, що відновлення міста відбувалося достатньо швидко, проте будівля епархіального братства у документах не згадується.

«Довідка про зруйнування будівлі¹⁶ під час Вітчизняної війни, які не відбудовані за станом на 1 жовтні 1953 р. по Чернігівській області» **повідомляє, що колишнє приміщення театру по вул. Шевченка зруйноване на 60 %**. У подальшому воно може бути використаним для соціально-культурного призначення, а саме для розміщення в ньому бібліотеки¹⁷. Зважаючи на те, що по вул. Шевченка, буд. 15 з 1932 по 1941 рр. в будівлі Миколаївського епархіального братства був розташований драмтеатр ім. Шевченка, йдеться саме про це приміщення.

Увагу привернув документ – відповідь голови виконкому міської Ради депутатів трудящих Дуса В.І. «Секретарю исполкома Черниговского областного совета депутатов трудящихся тов. Лещенко Т.Н.», який також зберігається у ДАЧО: «решением Исполко-

¹¹ Зайчик Л.Т. Чернігівський український музично-драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка. *Українська радянська енциклопедія: У 12 т.* / Гол. ред. М.П. Бажан; редкол.: О.К. Антонова ін. 2-ге вид. Київ: Головна редакція УРЕ, 1985. Т. 12. С. 293.

¹² Чернігівський державний обласний український музично-драматичний театр ім. Т.Г. Шевченка (Будинок Миколаївського епархіального братства), зруйнований під час Другої світової війни у серпні 1941 р. Фотографія з приватної колекції чернігівського дослідника Дмитра Сіліча.

¹³ Респонденти: О.В. Рошак (1947 р. н.), експерт з технічного обстеження будівель і споруд; В.М. Брезме (1940 р. н.), лікар-сексопатолог вищої категорії; Г.О. Стерлін (1939 р. н.), інженер з газифікації.

¹⁴ ДАЧО. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 1559. Арк. 1–4.

¹⁵ Там само. Арк. 106–109.

¹⁶ Помилка в документі, треба – будівель.

¹⁷ ДАЧО. Ф. Р-5197. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 3, 79.

ма Городского Совета депутатов трудящихся Облпромсовету передана разрушенная коробка по ул. Шевченко (бывший театр) для строительства дома культуры»¹⁸. Цей документ дозволяє констатувати, що до 1956 р. ремонт згаданого приміщення ще не розпочинали. Можливо, головною причиною цього в 1950-х рр. стало приділення уваги будівництву житла для населення міста, кількість якого суттєво збільшувалася. Проте, будівництво міського палацу культури на території будинку єпархіального братства також не відбулося, хоча «на строительство которого в 1956 году ассигновано 800 тыс. рублей»¹⁹.

Стаття, розміщена в «Деснянській правді» 26 листопада 1963 р., повідомляє, що «у суботу та неділю “Думка” (Державна заслужена академічна капела – В.К.) виступила у відновленому приміщенні Чернігівської обласної філармонії»²⁰. Отже, «переселення» філармонії з Єлецького монастиря розпочалося восени 1963 р.

В енциклопедичних джерелах, присвячених історії філармонії, вказано, що стаціонарне приміщення з залом на 612 місць філармонія отримала у 1964 р. в будівлі Миколаївського єпархіального братства.

Чернігівська обласна філармонія була створена 1944 р. Наказом № 1 від 22 травня 1944 р. відповідно до наказу обласного відділу у справах мистецтва²¹. У загальній частині «Финансово-производственной программы Черниговской областной филармонии на 1944 год» мету її створення сформульовано так: «для обслуживания Чернигова и районов Черниговской области концертными выступлениями»²². Штатний творчий склад нараховував 12 осіб. Від початку свого існування філармонія знаходилась на території Єлецького монастиря, де з вересня 1943 р. був розміщений і музично-драматичний театр ім. Шевченка.

«Рішення № 2256 виконком Чернігівської обласної Ради депутатів трудящих від 12 серпня 1948 року “Про тимчасове розформування Чернігівського обласного музично-драматичного театру ім. Шевченка як окремої самостійної театральної одиниці в системі Облвідділу в справах мистецтва Чернігівської області»» виголошує причину: приміщення театру «є зовсім непридатним для використання як бази театру, і театр не може утримувати себе». У пункті 3 рішення йдеться про передачу приміщення театру, його обладнання та всього майна Чернігівській обласній філармонії «як постійного концертного приміщення». «Концертне приміщення Чернігівської філармонії по вулиці Коцюбинського, буд. 7, згідно з пунктом 4, передається Обласному будинку народної творчості»²³.

Варто зазначити, що у згаданій вище «СПРАВКЕ», у пункті «VI. Здання культурного призначення» йдеться про відновлення таких будівель: кінотеатру ім. Щорса на 500 місць, філармонії, історичного музею та стадіону “Локомотив”²⁴. Щодо згаданої «філармонії», то йдеться про приміщення на території Єлецького монастиря, який також у двадцятих числах серпня 1941 р. частково постраждав під час бомбардування міста: «Большой ущерб был нанесен памятникам архитектуры ... кельи Елецкого монастыря XVII в., колокольня Елецкого монастыря XVII в.»²⁵.

Будівлю колишнього Миколаївського єпархіального братства відновили з надбудовою 3-го поверху над колишньою каплицею, а 1985 р. відновлені шатра над входами у приміщення (Фото 5).

З часу переміщення філармонії в будинок єпархіального братства розпочинається її плідна робота в культурно-просвітницькій сфері міста. Вже на початку 1964 р. у творчому складі філармонії виступали різноманітні за характером колективи, наприклад естрадна та лекторська бригади, колективи бандуристів та навіть артистів-ляльководів²⁶. Ансамбль філармонії постійно розширювався та поповнювався новими колективами.

Незважаючи на те, що протягом усього часу існування філармонії структура творчого складу постійно змінювалась, основні напрями роботи все-таки залишалися незмінними. Значний обсяг репертуару займала класична музика та народний фольклор, відбувалися лекції, а також різноманітні програми для дітей.

На підставі рішення Чернігівської обласної ради від 26 жовтня 2000 р., розпорядження голови Чернігівської обласної державної адміністрації від 15 листопада 2000 р. № 691 та наказу управління культури Чернігівської обласної державної адміністрації від 28 листо-

¹⁸ ДАЧО. Ф. Р-90. Оп. 3. Спр. 178. Арк. 73.

¹⁹ Там само.

²⁰ Придеснянський П. «Думка» в Чернігові. *Деснянська правда*. 1963. № 233. 26 листопада. С. 4

²¹ Історія. Чернігівський обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм. URL: <https://nota.net.ua/index.php?id=81>.

²² ДАЧО. Ф. Р-5255. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 1.

²³ Там само. Спр. 15. Арк. 62.

²⁴ ДАЧО. Ф. П-616. Оп. 1. Спр. 1559. Арк. 108.

²⁵ Там само. Арк. 107.

²⁶ Історія. Чернігівський обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм. URL: <https://nota.net.ua/index.php?id=81>.

пада 2000 р. № 82-к обласна філармонія була реорганізована в Обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм²⁷. До філармонійного центру було залучено реорганізоване державне комунальне підприємство «Чернігівська обласна філармонія», «Камерний хор ім. Д. Бортнянського», «Духовий оркестр», а також ансамбль народної музики «Гармоніка»²⁸. Головною метою створення Центру було відродження української національної культури та її популяризація. У репертуарі філармонії наявна значна кількість творів українського та світового музичного мистецтва, а також видатні твори симфонічного, хорового, інструментального, вокального, народного, духового та інших музичних жанрів²⁹.

Фото 5. Будівля Миколаївського єпархіального братства (1912) та вигляд Чернігівського обласного філармонійного центру фестивалів та концертних програм станом на 2019 р.³⁰

Будівля, яку зведено в 1911–1912 рр., продовжує служити людям, дарувати жителям міста та його гостям можливість ознайомитися з величними творами української та світової культури, становить важливий осередок культурно-просвітницького життя міста Чернігова.

References

- Heida, O. (2007). Blahodiina diialnist Bratstva sviatoho Mykhaila, kniazia Chernihivskoho u sferi tserkovno-kraieznnavchykh doslidzhen [Charitable activities of the Brotherhood of St. Michael, Prince of Chernihiv in the field of church and local history research]. *Skarbnytsia ukrainskoi kultury – Thetresury of Ukrainian culture*. P. 46–49. Kyiv, Ukraine.
- Novyk, N. (2014). Stvorennia ta diialnist Chernihivskoho oblasnoho filarmoniinoho tsentru festyvaliv ta kontsertnykh profram [Creation and activity of Chernihiv Regional Philharmonic Center of Festivals and Concert Programs]. *Siverianskyi istorichnyi arkhiv: Naukovyi shchorichnyk – Siverian historical archive: Scientific annual*. Is. 3. P. 29–34. Chernihiv, Ukraine.
- Studonova, L.V. (2016). Chernihivskiy beau monde, abo Zapysky bibliohrafa [Chernihiv beau monde or Notes of the bibliographer]. 256 p. Chernihiv, Ukraine.

Косаченко Владислав Сергійович – аспірант Навчально-наукового інституту історії та соціогуманітарних дисциплін ім. О.М. Лазаревського, Національний університет «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка (Чернігів, Україна).

Kosachenko Vladyslav – graduate student of the O.M. Lazarevsky Educational and Scientific Institute of History and Socio-Humanitarian Disciplines of the T. Shevchenko National University «Chernihiv Collegium» (Chernihiv, Ukraine).

E-mail: swimminn@gmail.com

²⁷ Чернігівський обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм. *Bikinedia*. URL: <https://uk.wikipedia.org/wiki/>.

²⁸ Новик Н. Створення та діяльність Чернігівського обласного філармонійного центру фестивалів та концертних програм. *Сіверянський історичний архів: Науковий щорічник*. Чернігів: Чернігівські обереги, 2014. Вип. 3. С. 32.

²⁹ Історія. Чернігівський обласний філармонійний центр фестивалів та концертних програм. URL: <https://nota.net.ua/index.php?id=81>.

³⁰ Будівля Миколаївського єпархіального братства (1912) та сучасний вигляд Чернігівського обласного філармонійного центру фестивалів та концертних програм. *Чернігів: Місто легенд*. URL: <https://chernihiv.travel/ua/project/vid-na-budinok-mikolavskogo-parhialnogo-bratstva-sv-mihala-1>.

AN ARCHITECTURAL MONUMENT OF LOCAL SIGNIFICANCE – THE PREMISES OF THE CHERNIHIV REGIONAL PHILHARMONIC CENTER OFFESTIVALS AND CONCERT PROGRAMS

The purpose of the article is to consider the history of the architectural monument of local importance – the House of the Mykolaiv Diocesan Brotherhood of St. Michael, the modern premises of the Chernihiv Regional Philharmonic Center of Festivals and Concert Programs; explore the trials that befell the building in different historical periods. *The scientific novelty* of the article lies in the fact that it offers a detailed account of the history of the architectural monument, focuses attention on the organizations and institutions that functioned in the specified building in different historical periods, and characterizes their main areas of activity. *The methodological basis of the work* is based on the principles of integrity, systematicity, historicism and objectivity, which allowed to achieve impartiality and ensure the comprehensiveness of the study. While writing the article, general research methods – empirical and theoretical, as well as special methods of historical research were used. *The conclusions* correspond to the stated purpose of the research: the history of the architectural monument of local significance from the time of the foundation of the building in 1911 to the present day was traced, and its significance as an essential center of the cultural and educational life of the city of Chernihiv was highlighted.

Key words: architectural monument, antiquities, reorganization, restoration, philharmonic hall, cultural and educational center.

Дата подання: 8 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 21 листопада 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Косаченко, В. Пам'ятка архітектури місцевого значення – приміщення Чернігівського обласного філармонічного центру фестивалів та концертних програм. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 24–30. DOI: 10.5281/zenodo.7378646.

Цитування за стандартом APA

Kosachenko, V. (2022). Pamiatka arkhitektury mistsevoho znachennia – prymishchennia Chernihivskoho oblasnoho filarmoniinoho tsentru festyvaliv ta kontsertnykh prohram [An architectural monument of local significance – the premises of the Chernihiv Regional Philharmonic center of festivals and concert programs]. *Siverianskyi litopys – Sive-rian chronicle*, 4, P. 24–30. DOI: 10.5281/zenodo.7378646.

УДК 94(477)+73/76

Ірина Марголіна

ЗАГАДКОВІ НІШІ НА ФАСАДІ КИРИЛІВСЬКОЇ ЦЕРКВИ В КИЄВІ

DOI: 10.5281/zenodo.7392608

© I. Марголіна, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8315-8660>

Метою публікації є впровадження до наукового обігу нових відомостей про походження та призначення архітектурних ніш на північному фасаді Кирилівської церкви в Києві: здійснення обґрунтованого припущення щодо змісту пам'ятних образів, які могли бути в цих нішах: з'ясування особи замовника ніш та образів. Передусім на основі виявленої інформації маємо на меті відтворити пам'ятні рельєфні образи на фасаді Кирилівської церкви.

Припущення, висновки, нові відомості з цієї проблематики, на нашу думку, мають безперечну наукову новизну. Методи дослідження застосовано відповідно до поставленої мети на основі принципів об'єктивності та науковості. Переважно використано метод аналізу, індукції та дедукції, архівного пошуку.

Висновки. У результаті дослідження зроблено й аргументовано припущення, що замовником ніш і пам'ятних образів у північній стіні Кирилівського храму був ігумен Кирилівського монастиря Димитрій Туптало. З'ясовано, що в нішах містилися образи Ватопедської Божої Матері і святого Мелетія Антіохійського на честь родини Сава Туптала та ігумена Кирилівського монастирського осередку Мелетія Дзика. Це доповнило знання про історію України і Києва загалом та Кирилівської церкви в Києві – унікальної пам'ятки XII ст. – зокрема.

Ключові слова: Кирилівська церква, пам'ятні образи, святитель Димитрій Ростовський, ігумен Мелетій Дзик, Сава Туптало, ікона «Ватопедська Матір Божя», ікона «Святий Мелетій Антіохійський».

Київська Кирилівська церква була заснована у XII ст. на далекій околиці міста в мальовничому, таємничому урочищі Дорогожичі. За часів уособиць Дорогожичі відігравали важливу роль в історичному житті Києва. Саме тут вирішувалася доля багатьох князів, які претендували на київський престол, і доля самого Києва. Саме звідси здійснювали напади на Київ численні загарбники, з якими київські князі вели кровопролитні бої. Таке стратегічне значення цієї місцевості стало однією з причин заснування тут монументальної церкви-фортеці. У 1139 р. до важливого стратегічного пункту на північно-західній околиці – Дорогожичів – підійшов чернігівський князь Всеволод Ольгович, заволодів цією місцевістю, відразу одержавши зручний плацдарм на підступах до столиці. Як зазначають літописи, Всеволод із честю й славою великою увійшов до Києва та став Великим київським князем.

Рис. 1. Цар (князь Всеволод).
Фреска XII ст. Деталь сцени
«Кирил учить царя». Південна апсида.

Цей князь був управним воїном, стратегом, політиком, проте не був офіційним спадкоємцем київського княжого столу, розумів, що зазіхнув на чуже й очікував, що наступники князя – Мономаховичі – прагнутимуть повернення великокняжої влади. Воєнний досвід князя Всеволода підказував, що будь-які претенденти на київський стіл робитимуть напад на місто з того самого плацдарму, який використовував і він, підступаючи до Києва, – стратегічно найзручнішого дорогожицького плацдарму. Мабуть, саме тому Всеволод Ольгович у 1140–1146 рр. звів на Дорогожичах Кирилівську церкву-фортецю. Побудова церкви – логічний крок Всеволода, князя-воїна, князя-стратега до зміцнення околиць жаданого для багатьох «стольного града». Кирилівська обитель є прикладом унікального функціонального поєднання, передовсім – це сакральний осередок, родовий палацовий храм, монументальна церква-фортеця та водночас фамільна усипальня¹.

Поховання князів із роду Ольговичів започаткувало історію некрополя в Кирилівському храмі². З похованнями XVII–XVIII ст. пов’язані ікони (образи святих на мідних дошках), встановлені в північній стіні Кирилівського храму. У наших дослідженнях ми вже зверталися до цих ніш³, але тривав науковий пошук, і з’явилися нові свідчення, та головне – бажання відтворити пам’ятні дошки, які колись були ознакою храму.

Рис. 2. Кирилівська церква. Північний фасад. Ніші для пам’ятних образів.

Жоден дослідник Кирилівського монастирського осередку досі не торкався призначення двох скромних, майже непомітних, ніш на північному фасаді цієї старовинної пам’ятки. Однак, «хто стукає, тому відкривається»: завдяки дослідженню матеріалів Київського обласного архіву було виявлено надзвичайно цікавий документ, який пролив світло на ці деталі фасаду.

У документі XIX ст. значиться: «...із зовнішнього боку церкви по ліву сторону є в стіні два заглиблення, в яких, як кажуть очевидці, були встановлені два образи на міді (у 30 фунтів кожен), один – над могилою батьків святого Димитрія Ростовського, а другий – над могилою ігумена, який рукоположив святого Димитрія в іноцтво, і що ікони ці були зняті у 1865 році для поновлення ликів святих...»⁴ (переклад авторки). Цей документ (лист від 5 жовтня 1869 р.) розкриває призначення архітектурних ніш на північному фасаді Кирилівської церкви і містить цінні відомості, які доповнюють інформацію щодо поховань у Кирилівському храмі.

Отже, відкрилася загадка цих ніш: тут були пам’ятні дошки на пошану батьків святого Димитрія Ростовського (мирське ім’я – Данило Туптало), а також на пошану ігумена, який постриг Данила в ченці з ім’ям на честь Димитрія Солунського. Наукові розвідки свідчать, що цим ігуменом був Мелетій Дзик⁵.

¹ Марголіна І., Ульяновський В. Київська обитель святого Кирила. Київ, 2005. С. 38–53; Марголіна І., Ульяновський В. Дзеркало вічності. Київська Кирилівська церква та Свято-Троїцький монастир. Київ, 2019. С. 8–36.

² Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. Харків, 2017. 72 с.

³ Марголіна І. Е. Святитель Димитрий Ростовский в истории Кирилловского монастыря. *Святитель Димитрий митрополит Ростовский: Исследования и материалы*. Ростов Великий, 2008. С. 203–218; Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. С. 30–34.

⁴ Державний архів Київської області (далі – ДАКО). Ф. 804. Оп. 1. Спр. 602. № 284.

⁵ Попов М. Св. Димитрий Ростовский и его труды. Санкт-Петербург, 1910. С. 13; Толстой М. Еще о келье Св. Димитрия. *Киевские епархиальные ведомости* (далі – КЕВ). 1884. № 23. С. 8

У архівних документах, з яких ми дізналися про пам'ятні дошки в північній стіні храму, є лист-відповідь на запит секретаря Статистичного комітету, наглядача кирилівських богоугодних закладів майора Карповича стосовно подальшої долі пам'ятних дошок: «...в одному тільки заглибленні, а саме над могилою батьків Димитрія Ростовського, був образ на міді, який у 1865 році був знятий Микитою Коцеваленком для поновлення лику, але священник Іван Правіков, що служив у закладі, не допустив поновлення ікони, і вона була поставлена в церкві. Згодом за його ж розпорядженням під час відлиття дзвонів у 1866 році кинута до плавильної печі служителем Василем Кравченком; про інший образ свідчень отримати не вдалося...»⁶ (переклад авторки).

Через виявлення та дослідження зазначених архівних документів з'ясувалося, що в цих нішах колись було вміщено пам'ятні дошки, які безслідно зникли в 1865–1866 рр.

Припускаємо, що ці ніші в північній стіні було створено за ігуменства в Кирилівському монастирі Димитрія Туптала (святителя Димитрія Ростовського) (січень–червень 1697 р.), за його особистим розпорядженням, адже саме в північній частині нартексу на той час, як відомо із записів святителя, вже була похована його матір. Вже тоді планувалося зробити це місце родовим похованням Тупталів.

Тепер маємо з'ясувати, кому присвячено пам'ятні дошки.

Ігумен Мелетій Дзик був одним із найосвіченіших церковних діячів свого часу, уславився як видатний проповідник, прибічник гетьмана Петра Дорошенка і митрополита Київського Йосифа Нелюбовича-Тукальського, які тоді боролися за незалежність України. Усі вони були активними противниками політики Москви. Як і Сильвестр Косів, Йосиф Тризна, Варлаам Ясинський та найвидатніший із них – Пилип Орлик, Мелетій Дзик був переконаним прихильником державної та церковної самостійності України і ставив собі за мету відірвати Україну від Москви. Мелетія Дзика з делегацією навіть відряджали до Москви, щоб висловити там прохання зберегти за Київською митрополією її незалежність⁷. У списках 1660 р. в Падуанському університеті (Італія) є такий запис: «“Йозеф Данило Дзик, катедральний вікарій Луцький, національність – українець, Київський дистрикт”. Це найдавніша згадка, у якій зазначено національну (українську) приналежність у сучасній транскрипції. Так назвав себе киянин Данило Дзик»⁸. Цей Данило був родичем кирилівського ігумена Мелетія Дзика; свідомо записував себе українцем⁹. Не менш патріотичним був і Мелетій Дзик, який відстоював незалежність Української Церкви від московських утисків. Із наведеної інформації також випливає, що Мелетій відіграв велику роль у долі Димитрія Туптала, зокрема у формуванні його православної свідомості, його наукової праці тощо. Вдячний Димитрій в період ігуменства в Кирилівському монастирі віддавав шану пам'яті свого улюбленого вчителя і наставника, про що повідомляє архівний документ: «...як кажуть очевидці, були встановлені два образи на міді (у 30 фунтів кожен), один – над могилою батьків святого Димитрія Ростовського, а другий – над могилою ігумена, який рукоположив святого Димитрія в іноцтво...»¹⁰, як ми вже відзначали, що в іноцтво Данила Туптала ввів саме Мелетій Дзик.

Однак, чи був Мелетій Дзик справді похований у Кирилівській церкві, як свідчить вищенаведений документ? Певний час, спираючись на цей документ, ми вважали, що видатний церковний діяч, друг святителя Димитрія Ростовського ігумен Мелетій був похова-

Рис. 3. Портрет святителя Димитрія Ростовського.

У лівому горішньому кутку портрета – образ Ватопедської Богоматері.

⁶ ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 602. № 284.

⁷ Сергійчук В. Соборна пам'ять України. Київ, 2006. 288 с.; Олійников В. Д. Туптало. Святе життя автора «Життя святих». Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія. Соціальні комунікації. 2011. Вип. 26. С. 116–120; Липинський В. Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII столітті. Відень, 1920.

⁸ Нудьга Г. Перші магістри і доктори: українські студенти в університетах Європи XIV–XVIII ст. Київ, 1982. № 4. С. 177–178.

⁹ Інститут рукопису / Національна бібліотека України імені Вернадського. Мих. Злат. 538/П. 1744. Арк. 30.

¹⁰ ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 602. № 284.

ний у Кирилівському храмі, навіть приблизно визначили місце його поховання – під підлогою середньої кліті північної нави¹¹. За схемою розміщення поховань там було віднайдено склеп із похованням. Водночас ми мали певні сумніви, адже Мелетій Дзик помер у духовному сані ігумена Михайлівського Золотоверхого монастиря, цілком логічно було поховати його в соборі Михайлівського монастиря, проте міг бути заповіт про поховання в Кирилівській обителі. Подальше уважне дослідження цього питання і прочитання щоденника Дмитрія Ростовського відкрило відповідь: *«Лютого 7-го, у вівторок, по утрени, помер ігумен мій Мелетій Дзик у монастирі київському Михайла Золотоверхого. Там-таки й похований у церкві під святою Варварою. На його місце взято Теодосія Гугуревича, а мене учинено ігуменом Батуриного монастиря, березня 1 на с(вяту) Євдокію»*¹². Отже, два документи, два свідчення: якому вірити? Поза сумнівом, «Діаріушу» святителя Ростовського. Тоді чому ж в архівному документі написано: *«а другий – над могилою ігумена, який рукоположив святого Дмитрія в іноцтво...»*¹³ Гадаємо, річ у тому, що тут передано **переказ** «очевидців», тобто не документ, а переказ... Ці очевидці в середині XIX ст., не маючи достеменної документальної інформації, переповідали про пам'ятні дошки, що були встановлені наприкінці XVII ст. і, мабуть, розмірковували так: якщо один образ був над могилою батьків Ростовського, які справді були поховані в Кирилівській церкві, і їхні поховання в нартексі храму були означені портретами, іконами, написами тощо, то виникало припущення, що й інший образ, присвячений Мелетієві Дзику, вочевидь, було поміщено над його похованням. Найімовірніше, Дмитрій Туптало, призначений ігуменом Кирилівського монастиря у 1697 р., вирішив пам'ятною дошкою вшанувати не тільки своїх батьків, а й дуже дорожчу йому людину – улюбленого вчителя, наставника, друга, поважного ігумена Кирилівського монастиря Мелетія Дзика. Отже, у північній стіні храму зробили дві ніші й помістили там пам'ятні образи: один – над могилою на вшанування батьків Ростовського митрополита, а інший – на вшанування ігумена Мелетія Дзика.

Рис. 4. Портрет ігумена Інокентія Монастирського. Темпера, XVII ст. Написаний на замовлення Дмитрія Туптала.

Саме тоді на південній стіні кирилівського храму з розпорядження ігумена Дмитрія Туптала було створено портрет¹⁴ кирилівського ігумена Інокентія Монастирського – його доброго друга. Інокентій Монастирський помер у 1697 р., і після нього Дмитрій Туптало прийняв ігуменство в Кирилівському монастирі.

Тепер про батьків святителя Дмитрія Ростовського. Запис у його «Діаріуші» 1689 р. повідомляє: *«...березня 20-го дня, во святий великий п'яток, в спасительні страсті, мати моя Марія Михайлівна, законна дружина батька мого Сави Григоровича, переставилася в 9 годині дня. Квітня в третій день, в середу, святого воскресіння седмиці звершили ми погребіння в монастирі Кирилівському й поклали в церкві св. Трійці, на лівій стороні, в самій стіні, при дверях, якими на хори входять...»*¹⁵ (переклад авторки).

6 січня 1703 р. у віці 103 років помер батько святителя Дмитрія Ростовського – Сава Туптало. Місце поховання він обумовив заздалегідь: поряд із дружиною – біля сходів на другий поверх. Туптало Сава Григорович народився близько 1599–1600 р. в м. Макарові (нині Київської обл.), помер 6 січня 1703 р. Він був козацьким діячем, благодійником. У період Визвольної війни – козак Макарівської сотні, з 1656 р. – сотник макарівський і київський (Київського полку). У 1661 р. переїхав до Києва, оскільки в Макаров повернулася польсь-

¹¹ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. С. 34.

¹² Шевчук В. Діарій митрополита Дмитра Ростовського. *Малі українські діарії XVII–XVIII ст.* Київ, 2015. С. 125.

¹³ ДАКО. Ф. 804. Оп. 1. Спр. 602. № 284.

¹⁴ Марголіна І. Некрополь Кирилівської церкви Києва. С. 34–36.

¹⁵ Дневные записки святого чудотворца Дмитрия митрополита Ростовского. Москва, 1781. С. 422–424.

ка шляхта. Брав участь майже в усіх битвах і походах, які вів Київський полк з 1649 до 1670 рр. У тяжкому бою із військом польським за Бишів Сава Туптало потрапив у полон. Польський гетьман Ян Собеський цінував Туптала як дипломата.

Після багаторічних митарств дорогами війни Сава повернувся до Києва та з честю відбив службу. У 85 років він іздив верхи, збирав «митне» – плату за переправу через річку Ірпінь. Сотник Сава Туптало був заможним шляхтичем, ревним і благочестивим християнином. Разом із дружиною вони виховали чотирьох дітей: трьох дочок і сина Данила, які присвятили своє життя радикальному наслідуванню Христа – прийняли постриг. Сам Сава Туптало був чоловіком щедрим та, вподобавши собі Кирилівський монастир, 1687 р. став його ктиторм. У Києві він побудував жіночу Йорданську обитель, у якій служили ігуменями три його доньки. Сава Туптало упокоївся на 104-му році життя на свято Богоявлення. Сім'я Тупталів була відома в Києві щедрим меценатством і поборництвом православ'я. Вони давали гроші на утримання Києво-Могилянської академії, Кирилівської церкви, а свій двір і будинок Сава відписав подільській церкві Миколи Притиска. Рід Тупталів мав свій герб – червоний щит, на якому зображено грецьку букву «дельта» з православним хрестом над нею. На гербі Сави Туптала була також грецька літера «сигма».

Рис. 5. Портрет Сави Туптала – ктитора Кирилівського монастиря, батька святиителя Димитрія Ростовського.

Прах Сави Туптала покладений у Кирилівській церкві ліворуч від поховання улюбленої дружини.

Поряд із могилою тривалий час був його портрет. У сім'ї Тупталів було три дочки: Памфілія, Февронія і Параскева. Поряд із Києво-Йорданською церквою, збудованою їхнім батьком, вони заснували Миколаївський жіночий монастир, ігуменство в якому передавали одна одній у спадок. Відомий і заповіт наймолодшої із сестер – Параскеви – від 16 червня 1710 р., в якому вона просила поховати її «грішне тіло» в Кирилівській церкві¹⁶. Документів чи свідчень про точну дату смерті та місце поховання двох молодших сестер святиителя Димитрія не знайдено, але їх також поховали в Кирилівській церкві. Ймовірно, в маленькому пантеоні-некрополі Тупталів було поховано і племінника Данила Туптала – постриженника Кирилівського монастиря Афанасія.

Водночас відомо, що 1705 р. Димитрій Ростовський надіслав із Ростова до Києво-Кирилівського Свято-Троїцького монастиря родову ікону Ватопедської Божої Матері, яку передав йому батько. Святитель просив установити її над могилою батьків у соборному приділі Святого Духа, тобто в північній частині нартексу¹⁷.

Отже, Кирилівська церква є родовою усипальницею сім'ї Тупталів. На схемі подано розміщення поховань під підлогою Кирилівського храму, саме в північній частині нартексу біля сходів на хори позначено кілька поховань, улаштованих у два ряди одне над одним.

Усі ці поховання, крім матері Димитрія Туптала, було здійснено після ігуменства Димитрія Туптала, деякі – після його смерті, однак, він знав про заповіт батька й сестер, про їхнє бажання покоїтися в нартексі Кирилівської церкви, біля входу на хори, в приділі Святого Духа. Отже, всередині церкви над похованнями Тупталів встановили образ Ватопедської Божої Матері.

Які ж образи були в зовнішніх нішах храму? Віднайдені документи про це не розповідають, отже, можемо тільки зробити припущення, що на мідній пам'ятній дошці, присвяченій родичам святиителя Димитрія, було зображено Ватопедську Божу Матір – ікону на честь і спомин цієї родини. Образ Ватопедської Богородиці зберігався в сім'ї Тупталів. Як уже було зазначено, Сава Туптало подарував цей образ своєму синові Данилу Тупталові, святителю Димитрієві, а він, відчуваючи завершення життєвого шляху, надіслав цю ікону з Ростова до Києва з проханням встановити її над могилою батьків.

¹⁶ Лазаревский А. Документальные сведения о Савве Туптало и его роде. *Киевская старина*. 1882. Т. 3. С. 384.

¹⁷ Зверинский В. Материал для историко-топографических исследований о православных монастырях в Российской империи. Санкт-Петербург, 1892. С. 164.

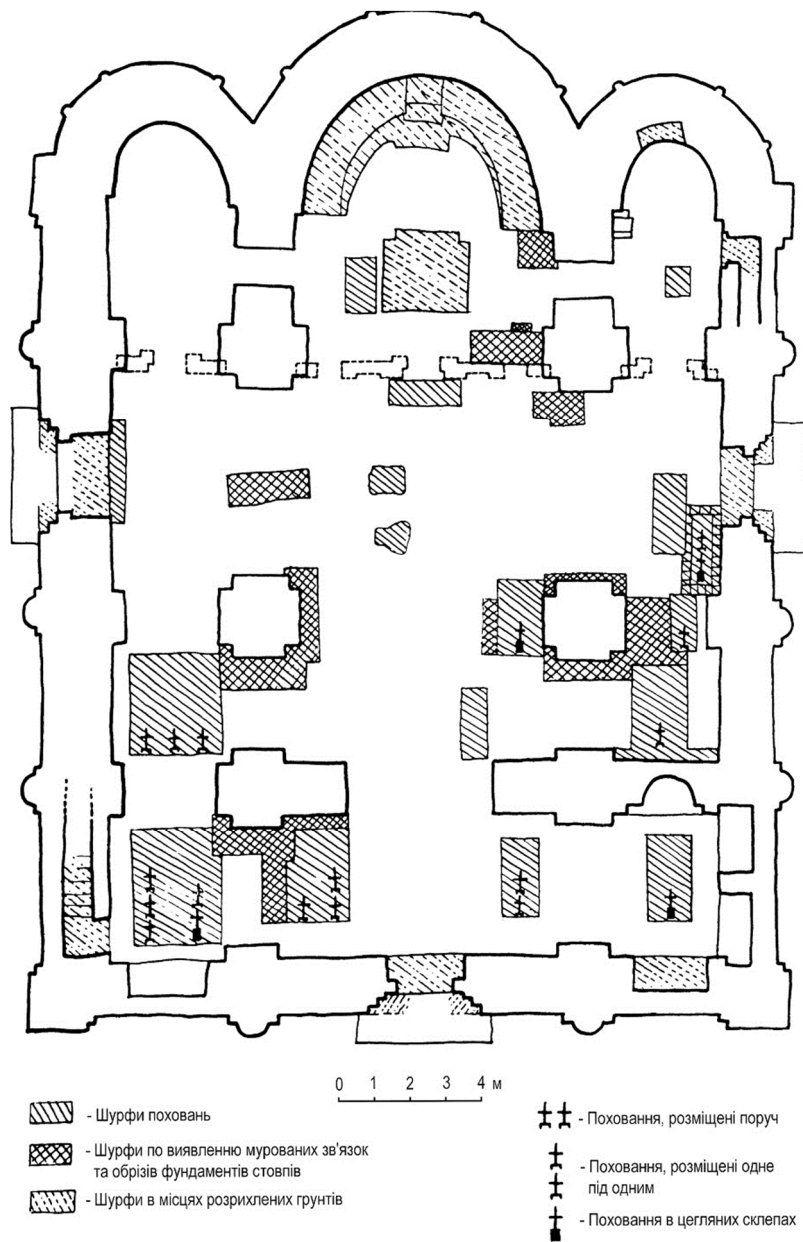

Рис. 6. Схема поховань під підлогою Кирилівської церкви. Креслення 1960-х рр. XX ст.
У лівому кутку поховання Тупталів.

Який образ був представлений на згадку про Мелетія Дзика? Можливо, його святого покровителя, яким, найімовірніше, був святий Мелетій Антіохійський. Також припускаємо, що там могло бути й зображення святої Варвари Великомучениці, яку Мелетій вважав своєю покровителькою, її мощі зберігалися в Михайлівському Золотоверхому соборі, біля них його й поховали. Однак, схилиємося до думки, що в ніші Кирилівського храму було задумано і влаштовано образ тезоіменита Мелетія Дзика, його святого покровителя Мелетія Антіохійського.

Імовірно, що пам'ятний образ, присвячений родині Тупталів, був у ніші з аркою, ближче до заходу, навпроти місця, де під підлогою було поховання родичів святителя. Відповідно, образ, присвячений Дзику, містився у прямокутній ніші, ближче до сходу. Прикро, що пам'ятні дошки, вміщені в нішах північної стіни, безслідно зникли. Сьогодні їх сприймали б як унікальні пам'ятки Кирилівського монастирського осередку, що мало б неабияке значення для історії Києва й України.

Рис. 7. Ватопедська Божя Матір.
Родова ікона родини Тупталів.

Рис. 8. Олександр Ольхов.
Портрет Сави Туптала (1599–1703), козацького
сотника, ктитора Кирилівського монастиря
і Кирилівської церкви, батька святителя
Димитрія Ростовського.
Полотно. Олійний живопис. 2021 р.

У 2021 р. під час відзначення 370-річного ювілею святителя Димитрія Ростовського київський адвокат Ігор Полукетов, небайдужий до української старовини, з нашої книги про некрополь Кирилівського монастирського осередку дізнався про зникнення пам'ятних ікон і задум їх відтворити, тому запропонував свою підтримку для повернення ікон, а відтак і пам'яті про видатних діячів з історії Кирилівського осередку та, поза сумнівом, нашої української історії. Так розпочався проєкт «Відтворення реліквій Кирилівської церкви», який ми задумали та зініціювали. У плані цього проєкту було створення двох пам'ятних образів на згадку про родину Тупталів і про Мелетія Дзика. Цей проєкт також передбачав створення портрета Сави Туптала для встановлення його на другому поверсі Кирилівської церкви, де колись був приділ на честь святого Димитрія Ростовського (Данила Туптала).

Зауважимо, що оригінальний портрет Сави Туптала відразу після його смерті було встановлено над його похованням у північній частині нартексу Кирилівського храму. З часом цей портрет старів і псувався, тому його замінювали новими. На жаль, доля цих портретів невідома.

2021 р. в межах зазначеного проєкту заслужений художник України Олександр Ольхов створив портрет Сави Туптала. Меценат Ігор Полукетов надав кошти (7 500 грн.) на матеріали (полотно, фарби, пензлі, раму тощо), художник Олександр Ольхов також став меценатом проєкту – виконав роботу безоплатно.

Портрет Сави Туптала роботи Олександра Ольхова представлений у Кирилівському храмі.

На жаль, підступний, ганебний напад росії на Україну загальмував виконання другої частини цього проєкту, а саме: створення монументальних образів на честь Мелетія Дзика і родини Тупталів для ніш на фасаді Кирилівської церкви. Незважаючи на те, що вони неавтентичні, бо давні пам'ятки безповоротно втрачені, проте, як вважаємо, вони досить достовірні, близькі до них за змістом та художнім утіленням. Але проєкт треба обов'язково здійснити, це має стати справою всього нашого суспільства. Кошти на виготовлення ікон надали Ігор Полукетов (15 000 грн.) та відомий київський колекціонер Федір Зернецький (35 000 грн.). Науково обґрунтований проєкт, реалізований відомими митцями, прислужиться відновленню пам'яті видатних діячів історії Кирилівського осередку та, поза сумнівом, предметному відродженню нашої національної історії. Сьогодні це особливо актуально. Вже зроблені креслення і моделі-взірці рельєфних образів: автор – відомий скульптор Олександр Моргацький.

Рис. 9. Креслення образів. Автор – скульптор О. Моргацький.

Рис. 10. Взірці ікон. Пластилін. Автор – скульптор О. Моргацький.

Рис. 11. Віртуальна реконструкція пам'ятних образів.

Приблизно такий вигляд матиме фасад храму після відтворення ікон у нішах пам'ятки XII ст. – київській Кирилівській церкві. Сподіваємося на здійснення цього важливого для давньої Кирилівської обителі.

References

- Margolina, I.Y. (2008). Sviatytel Dymytriy Rostovskiy v ystoriy Kyryllovskoho monastyria [Prelate Dimitry of Rostov in the history of the Cyril Monastery]. Prelate Dimitry Metropolitan of Rostov. Studies and materials. Rostov the Great. P. 203–218.
- Margolina, I. (2017). Nekropol Kyrylivskoi tserkvy Kyieva [Necropolis of St. Cyril's Church of Kyiv]. 72 p. Kharkiv, Ukraine.
- Margolina, I., Ulyanovskiy, V. (2005). Kyivska obyitel sviatoho Kyryla [Kyiv monastery of St. Cyril]. P. 38–53. Kyiv, Ukraine.
- Margolina, I., Ulyanovskiy, V. (2019). Dzerkalo vichnosti. Kyivska Kyrylivska tserkva ta Sviato-Troitskyi monastyr [The Mirror of Eternity. Kyiv St. Cyril's Church and the Holy Trinity Monastery]. P. 8–36. Kyiv, Ukraine.
- Oliinykov, V. (2011). D. Tuptalo. Sviate zhyttia avtora «Zhyttiia sviatykh» [D. Tuptalo. The holy life of the author of «Life of the Saints»]. *Naukovyi visnyk Uzhhorod. un-tu. Seriya: Filolohiia. Sotsialni komunikatsii – Scientific Bulletin of Uzhhorod University. Series: Philology. Social communications*. Is. 26. P. 116–120.
- Serhiychuk, V. (2006). Soborna pamiat Ukrainy [Cathedral memory of Ukraine]. 288 p. Kyiv, Ukraine.
- Shevchuk, V. (2015). Diarii mytropolyta Dmytra Rostovskoho [Diaries of metropolitan Dmytro Rostovskiy]. Small Ukrainian diaries of the XVII–XVIII c. P. 125. Kyiv, Ukraine.

Марголіна Ірина Євгенівна – кандидат історичних наук, завідувачка сектору комплексних наукових досліджень пам'яток заповідника науково-дослідного відділу «Інститут Свята Софія» Національного заповідника «Софія Київська» (вул. Володимирська, 24, Київ, 01034, Україна).

Margolina Iryna – Ph.D. Candidate of Historical Sciences, Head of the Sector of Complex Scientific Research of the Monuments of the Conservation Area of the Research Department «St. Sophia Institute» of «St. Sophia of Kyiv» National Conservation Area (24 Volodymyrska Street, Kyiv, 01034, Ukraine).

E-mail: smaragd283@gmail.com

MYSTERIOUS NICHES ON THE FACADE OF CYRIL'S CHURCH IN KYIV

The purpose of the publication is to introduce into scientific circulation new information about origin and purpose of the architectural niches on the northern facade of St. Cyril's Church in Kyiv. Making a reasonable assumption about the content of the memorial images arranged in these niches; finding out the identity of a patron of these niches and images. The main goal is to recreate the memorable relief images on the facade of St. Cyril's Church thanks to the discovered information.

Assumptions, conclusions, new information regarding this issue, in our opinion, have indisputable scientific novelty. The research methods were selected in accordance with the set goal based on the principles of objectivism and scientificity. The method of analysis, induction and deduction, archival search was mainly used.

Conclusions. *As a result of the research, the assumption was made and substantiated that the hegumen of Cyril's Monastery, Dymytrii Tuptalo, was the customer of the niches and memorial images in the northern wall of Cyril's Church. It was found out that the images of the Vatopedian Mother of God and St. Meletius of Antioch were placed in the niches in honor of the family of Sava Tuptalo and Meletius Dzyk, the hegumen of the Cyril's monastic cell. This added to the knowledge about the history of Ukraine and Kyiv in general and the unique monument of the XII c. – Cyril's Church in particular.*

Key words: *Cyril's Church, memorial images, prelate Dymytrii of Rostov, hegumen Meletii Dzyk, Sava Tuptalo, «Vatopedian Mother of God» and «Saint Meletius of Antioch» icons.*

Дата подання: 16 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Марголіна І. Загадкові ніші на фасаді Кирилівської церкви в Києві. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 31–39. DOI: 10.5281/zenodo.7392608.

Цитування за стандартом APA

Margolina, I. (2022). Zahadkovi nishi na fasadi Kyrylivskoi tserkvy v Kyievi [Mysterios niches on the façade of Cyril's church in Kyiv]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 31–39. DOI: 10.5281/zenodo.7392608.

Ірина Бугера

НАСТІННИЙ ЖИВОПИС 70-х рр. XIX ст. ПІВНІЧНОГО ТРАНСЕПТУ ТРОЇЦЬКОГО СОБОРУ м. ЧЕРНІГОВА В КОНТЕКСТІ ЗАГАЛЬНОМИСТЕЦЬКИХ ПРОЦЕСІВ ТОГО ЧАСУ

DOI: 10.5281/zenodo.7491880

© І. Бугера, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8790-4314>

Метою публікації є здійснити мистецтвознавчий аналіз композицій північної частини трансепту Троїцького собору м. Чернігів, створених у 70-ті роки XIX ст. **Методика дослідження** продиктована завданнями, що ставились на кожному з етапів роботи. Ступінь розробленості питання досліджено за допомогою історіографічного методу. Під час опису композицій стінопису використовувались метод аналізу художньої форми, описовий та іконографічний методи. Порівняльно-аналітичний метод надав можливість розглядати стінопис Троїцького собору не лише в контексті українського мистецтва та Російської імперії, але й у рамках західноєвропейської культури. **Наукова новизна** полягає у здійсненому вперше стилістичному та мистецтвознавчому аналізі настінних розписів північної частини трансепту Троїцького собору, створених у останній третині XIX ст. На основі проведених досліджень зроблено **висновок** про те, що храмові розписи XIX ст. до сьогодні лишаються малодослідженими, хоча вони є наглядною ілюстрацією взаємовпливів мистецтва країн Європи. Зокрема, стінопис дослідженої частини трансепту собору є свідченням залучення до оздоблення храму досвідчених майстрів, які були знайомі і з українським мистецтвом різних періодів, і не лишались осторонь загальноєвропейських мистецьких процесів.

Ключові слова: Троїцький собор, стінопис, іконографія, композиція, кольорова гама, стильові ознаки.

Настінний живопис Свято-Троїцького собору м. Чернігова створювався протягом XVII–XX ст. і є досить різноманітним за стилістикою, кольоровими рішеннями та ступенем збереження. Найбільша його частина – стінопис XIX ст. – був створений у першій третині століття, поновлювався у 1870-ті рр., вкриває стіни у вівтарній частині собору, над склепіннями та у арках центрального нефу й трансепту, на західній стіні собору, в арках навколо північного, південного, західного вікон, на склепінні та в барабані центрального куполу. Цей живописний комплекс, різноманітний за складом сюжетів, смисловим навантаженням, стилістичним наповненням, вимагає тривалого та всебічного вивчення. Ця публікація покликана розпочати його дослідження із розписів на склепінні північної частини трансепту Троїцького собору.

Всебічне дослідження Троїцького собору розпочалося в другій половині XX ст. Зокрема, у результаті створення Державного архітектурно-історичного заповідника (1967 р.) бригадою художника-реставратора В. Бабюка Київської спеціальної науково-реставраційної виробничої майстерні у 1973–1977 рр. було виконано великий обсяг робіт з консервації та реставрації стінопису храму.

Результати їх роботи, викладені в архівних документах, лягли в основу публікацій чернігівського історика, мистецтвознавця А. Адруга¹, досліджень історії розписів Троїцького собору XVII–XX ст. та їх систематизації за часом створення чернігівської дослідниці А. Доценко². Історичний аспект створення живописних композицій храму досліджував також і Т. Миколайко – молодший науковий співробітник НАІЗ «Чернігів стародавній»³. Проте в плані зображальної типології, з точки зору іконографії сюжетів, їх стилістики та колористики, живопис досі лишився не дослідженим.

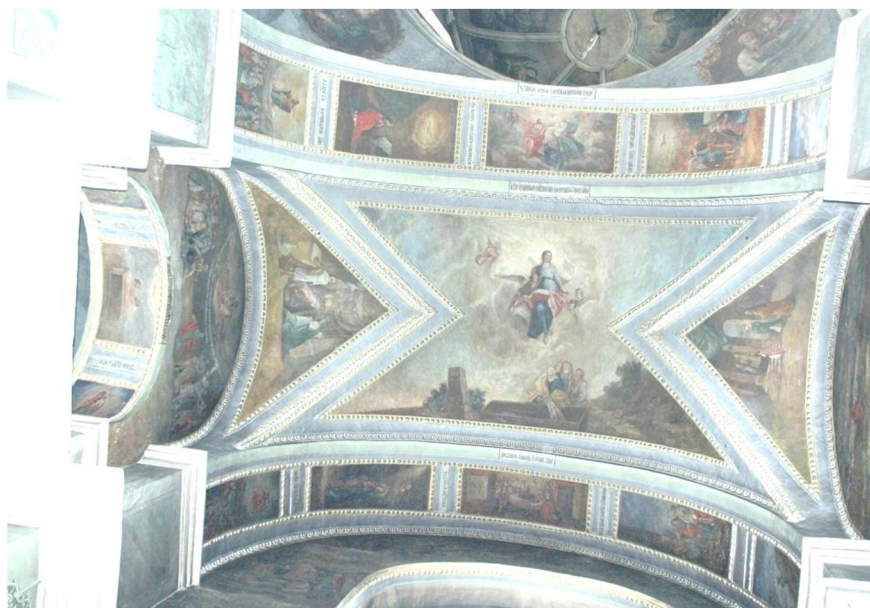
¹ Адруг А. Нововідкриті розписи XVII ст. в Чернігові. *Образотворче мистецтво*. 1984. № 3. С. 26–27; Адруг А. Живопис Чернігова другої половини XVII – початку XVIII століть. Чернігів, 2013. С. 9–37.

² Доценко А. До питання про датування стінопису Троїцького собору. *Сіверянський літопис*. 1997. №5. С. 95–97.

³ Миколайко Т. До питання стану живопису Троїцького собору в XX столітті. *Сіверянський літопис*. 2018. № 3. С. 55–59; Миколайко Т. Живопис першої половини XIX ст. у Троїцькому соборі. *Сіверянський літопис*. 2017. № 4. С. 123–128; Миколайко Т. А. Композиції монументального живопису кін. XVIII – поч. XIX ст. у Троїцькому соборі Чернігова. *Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні: Зб. наук. праць*. 2017. Вип. 26. С. 307–311.

Уперше стінопис Троїцького собору згадується в «Історико-статистичному описі Чернігівської єпархії» Чернігівського архієпископа Філарета (Гумілевського), що вийшов друком 1873 р.; «священні зображення» на стінах та склепіннях храму автор згадує лише побіжно: «У верху головного куполу зображений Трипостасний, під ним – Архангели, Пророки, Апостоли, ще нижче – євангельські історії. На склепіннях при вході в храм – Символ Віри. У вівтарі над горнім місцем – Спаситель на троні, по сторонах Його – Пресв. Діва, Апостоли, Святителі Преподобні»⁴. У 1876–1878 рр. стінопис собору був поновлений Чернігівським єпископом Серапіоном, і докладно схему розміщення живописних композицій на стінах описує протоієрей О. Єфімов у нарисі «Чернігівський Свято-Троїцький-Іллінський монастир...», виданому у 1911 р. Серед іншого, після опису композицій у вівтарній частині храму, склепінні центрального куполу та його барабану, він пише: «На нижньому склепінні, під куполом з лівого боку, по середині Вознесіння Богоматері, після її всесечного успіння, а кругом Євангельські події з її життя»⁵.

У своїй основі настінні розписи північного трансепту збереглися з того часу з деякими доповненнями та виправленнями. Склепіння, що перекриває північну частину трансепту, ліпним декором розділене на три частини: зі східної та західної сторони – трикутної форми, по центру – складної багатокутної. Між ними по блакитному тлу виконаний широкий ліпний орнамент із акантового листа. З півночі та півдня склепіння оточене арками, на кожній з яких по 5 прямокутних рам, також розділених ліпним орнаментом (Іл 1).

Іл. 1. Настінний живопис північного трансепту Троїцького собору. Олійний стінопис. Сучасний вигляд. Фото Т. Сердюк.

Під час дослідження настінного живопису собору бригадою художника-реставратора В. Бабюка було встановлено, що композиція у центральній частині склепіння збереглася досить добре, у всіх її чотирьох кутах спостерігались втрати кольорового шару, в нижній частині смугою вздовж рами пішло відшаровування тиньку, у нижньому та верхньому східних кутах – солеутворення⁶. Такі ушкодження східна частина живопису склепіння отримала в результаті тривалого замокання через відсутність даху над собором у повоєнний час⁷. Із тієї ж причини був повністю втрачений живопис у східному трикутнику склепіння разом із левкасом та тиньком. Замість втраченої на цій ділянці композиції, у процесі реставраційних робіт була написана нова, із тим самим сюжетом – «Введення до храму».

⁴ Филарет (Гумилевский), архиеп. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов, 1873. Кн. 4. С. 38.

⁵ Ефимов А. Черниговский Свято-Троицкий-Ильинский монастырь, ныне Троицко-Архиерейский дом. Его прошлое и современное состояние. Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная. 1911. № 15. С. 403–404.

⁶ Проектные предложения по консервации настенной масляной росписи XVIII–XX вв. в памятнике архитектуры XVII в. – Троицкого собора в г. Чернигове. Киев, 1972. Том 2. Арк. 32. Картограмма № 26. Національний архітектурно-історичний заповідник «Чернігів стародавній». Відділ музейної та науково-фондової діяльності (далі – НАІЗ «Чернігів стародавній»). КН 1408/3.

⁷ Проектные предложения... Том 1. Арк. 87. НАІЗ «Чернігів стародавній». КН 1408/2.

Сильні ушкодження тиньку та втрата кольорового шару, що склала більше 90% площі, були зафіксовані й на верхній частині стіни північної переддівтарної клітки трансепту, що примикає до східної частини склепіння⁸. На цій падузі було зображено морський пейзаж, проте під дією води фарбовий шар практично повністю був зруйнований, тиньк відшарувався, утворились тріщина та висоли, і тому після проведення консерваційно-реставраційних робіт на стіні створено композицію «Втеча до Єгипту».

Результатом тривалого замокання стали й руйнування фарбового шару на східних схилах підпружних арок⁹. У результаті крайні східні композиції майже повністю втрачені, не лише фарбовий шар з левкасом, а й тиньк; кладка та рештки живопису вкриті солями, на їх місці реставраторами створено пейзажі. Розташована вище композиція східного схилу південної арки – «Благовіщення» – також мала сильні пошкодження з утратами фарбового шару до 50% в нижній її частині¹⁰, симетрична їй композиція «Відвідування Марією Єлисавети» на північній арці – лише незначні ушкодження в нижній частині. Найкраще збереглась центральна композиція арок. У той самий час на західному схилі південної арки композиція «Непорочне зачаття» створювалась майже повністю під час реставраційних робіт наприкінці ХХ ст., симетрична їй композиція «Радуйся, Благодатна» на північній арці збереглась досить добре. Остання західна композиція на південній арці – «Захисти, Богородице Діво» – збереглась та була відреставрована, симетрична їй на північній арці сильно зруйнована та була виконана заново¹¹.

Живопис композиції на другому ярусі північної стіни трансепту, розташованої навколо вікна у вигляді хреста, був відреставрований, хоча він мав повсюдний сітчастий кракелюр та великі ділянки осипання фарбового шару¹², а ті його частини, що віділіли, вкриті були щільним шаром пилу та бруду¹³.

Композиція «О, Всехвальна Мати» на західній стіні трансепту збереглась відносно добре з часу свого створення (найвірогідніше, у кінці ХІХ ст.), олійна фарба стінопису зберегла гарну зв'язку з левкасом, руйнування фарбового шару спостерігались у вигляді кракелюру з незначними втратами¹⁴, у нижній частині композиції майже зовсім втрачено фарбовий шар праворуч та ліворуч, на рівні голів та верхньої частини одягу постатей¹⁵.

Таким чином, більша частина стінопису північної частини трансепту Троїцького собору збереглась, була відреставрована у 70-ті рр. ХХ ст. та може бути використана для проведення аналізу стилістичних рис, зображальних засобів, колористичних особливостей живопису ХІХ ст.

Композиції цієї частини собору ілюструють історичний цикл життя Богородиці та її ушлюблення.

«Різдво Богородиці» у західному трикутнику склепіння написане в теплих тонах, зображені на ній предмети інтер'єру (альков зі світло-сірої тканини, стіл із глеком на передньому плані) умовно вказують на перебування діючих осіб сцени у приміщенні. В центрі композиції на підвищенні зображено сповите немовля: загорнуте у білу тканину, на блакитному простирадлі та вкрите червоною ковдрою – новонароджену Діву Марію. Обабіч ліжка стоять її батьки. Зображення на композиції виконано у реалістичній манері, із м'яко прокладеними тінями, пластично змальованими складками одягу, живописно переданою плановістю. Риси обличчя досить м'які, плавні, передають спокій та умиротворення. Композиція вдало вписана у трикутну частину склепіння.

Не можна не відмітити композиційне почуття майстрів, що виконували розписи й на тимпані західної стіни та на північній стіні навколо хрещатого вікна собору. Ці складні багатофігурні сцени закомпоновані з урахуванням складної форми відведених для них частин стін собору.

У північній стіні на другому ярусі трансепту зроблено арковий проріз із вікном хрещатого форми. Над аркою по формі склепіння створено композицію «Покров Пресвятої Богородиці». Верхня частина площини стіни зайнята зображенням хмарного неба, з-поміж хмар блакитно-сірого відтінку визирають голівки херувимів групами по двоє, троє, та поодинокі. Зверху посередині над аркою бачимо зображення постаті чоловіка із корицевою бородою та волоссям, у рожевій туніці та блакитному плащі, що сидить на хмарині. За іконографією постать схожа на зображення Ісуса Христа, хоча зазвичай у композиціях «Покрови Богоматері» Його не малювали; у цьому випадку, на нашу думку, Його поява

⁸ Проектные предложения... Том 2. Арк. 37. Картограма № 30-а. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/3.

⁹ Проектные предложения... Том 1. Арк. 90, 93-94. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/2.

¹⁰ Проектные предложения... Том 2. Арк. 35. Картограма № 29. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/3.

¹¹ Там само. Арк. 34, 35. Картограма № 28. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/3.

¹² Там само. Арк. 36. Картограма № 30. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/3.

¹³ Проектные предложения... Том 1. Арк. 93-94. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/2.

¹⁴ Там само. Арк. 96. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/2.

¹⁵ Проектные предложения... Том 2. Арк. 33. Картограма № 27. *НАІЗ «Чернігів стародавній»*. КН 1408/3.

зумовлена великою площею стіни, її несиметричністю та необхідністю заповнити простір. Лівіше та трохи нижче, теж на хмарах, зображено Богоматір. Одягнена у блакитну туніку, вона тримає на колінах червоний мафорій. Обличчям Богоматір звернена праворуч, до Ісуса у хмарах, ліворуч від неї стоїть група святих, обличчя їх обернені до Діви Марії: найближче – постать чоловіка, загорнутого у зелений плащ, поряд з ним – у світлому довгому вбранні, ще правіше – у синій туніці та червоному плащі. Унизу композиції на амвоні у центрі бачимо молодого проповідника у рожевому, розшитому золотом, одязі з сувою у лівій руці. Згідно з іконографією сюжету, це постать Романа Сладкоспівця, автора кондака «Діва днесь». Сувій із гімном розгорнутий перед групою людей праворуч, на передньому плані якої зображено бородатого чоловіка у багатому вбранні, горностаєвій мантиї та короною на голові. Він вказує однією рукою на текст сувою, іншою – на самого проповідника. Ліву руку з орарем у ній Роман Сладкоспівець простягає до іншої групи людей, зображеної ліворуч, на чолі якої стоїть, судячи з одягу, священнослужитель. У руці він тримає посох, роздвоєний на вершині, тож, вірогідніше, це постать архієрея.

Отже, згідно з традицією, в нижній частині композиції зображено представників світської влади з одного боку, та церковної – з іншого. Проте, композиція розташована високо, у незручному для спостереження та фотофіксації місці, тож більш точно стверджувати, кого саме тут змальовано, на жаль, неможливо.

На західній стіні північного трансепту, над аркою хорів собору художниками XIX ст. створено цікаву багатопігурну композицію «О, Всехвальна Мати» (Іл. 2).

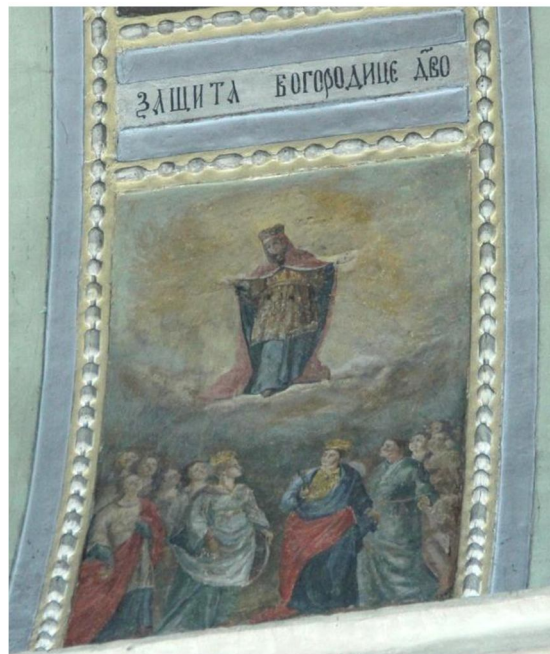
Іл. 2. Західна стіна північного трансепту, композиція «О, Всехвальна Мати». Сучасний вигляд. Фото Т. Сердюк.

По центру простінку, у хмарах, що клубочаться, сидить Богородиця у синьому хітоні та червоному мафорії, який подібно хмарам окутує, підтримує та майже повністю приховує її. На колінах на лівій руці вона тримає свого Сина у світлій туніці, він простягнув руки до Матері та поклав їй на груди. На голові Богородиці бачимо корону, від неї промінням розходить світло. Хмари, на яких сидить Діва Марія, ніби освітлюються тим світлом, що вона випромінює. Правою рукою Мати закриває ніжки Ісуса, а її голова схилена праворуч, погляд звернений униз, до людей. У нижній частині композиції зображено дві групи людей в одязі різного кольору, обличчя яких звернені переважно до Богородиці, у колінопреклонених позах, із жестами, що показують благоговійне преклоніння та молитовне звернення. Серед постатей ліворуч звертає на себе увагу священнослужитель у архієрейському облаченні та короні, із сивою бородою, розведеними на рівні плечей руками, що стоїть фронтально, звернений до глядача усією своєю поставою та поглядом.

Отже, композиція зображення подібна традиційній для «Покрови Богородиці», проте посередині дугою, розділяючи верхню та нижню частини, церковнослов'янською мовою у два рядки зроблено напис: «О, Всехвальна Мати, що породила Найсвятіше Слово! Прийми нині наші приносини і від усякої позбави напасти всіх, і від вічної муки врятуй тих, що

співають Тобі: Алилуя, алилуя, алилуя!» Це слова 13-го кондака із акафіста до Пресвятої Богородиці – піснеспіву, що прославляє Божу Матір. Завдяки цьому напису розуміємо, що ця композиція є втіленням одного із найдавніших образів Богородиці – ікони Арапетської або Аравійської, явлення та прославлення якої відносять до початку IV ст. (а саме до 301 р.), а за деякими джерелами – до I ст.¹⁶ Інша назва цього образу – «О, Всехвальна Мати» – пов'язана з тим, що край мафорію Богородиці на Арапетській іконі прикрашений каймою з написом рядків із акафіста. Подібність зображення Богоматері на стіні Троїцького собору до описаного образу простежується й у її тричетвертному повороті та вінці на голові, й у положенні рук Ісуса на грудях Матері, й у формі та кольорі «хмарного» червоного мафорія. Проте, у випадку з настінним розписом, напис із мафорія, перенесений в центр композиції, став гарно видним, наглядним для парафіян храму.

Традиційним для українського іконопису XVIII–XIX ст. зображенням сюжету «Покрови Богородиці» є крайня із заходу композиція південної арки, над прямокутною рамою якої церковнослов'янською мовою зроблено напис «Захисти Богородице Діво». У верхній частині композиції бачимо Богоматір, що стоїть на хмарах, оточену золтаво-жовтим світінням, з розведеними в сторону руками. Одягнена у синій хітон, жовту, прикрашену візерунками, туніку довжиною до колін, червоний мафорій, що вкриває плечі та голову, поверх нього – пишний вінець. З-під мафорію видно краї рукавів хітону, оздоблених поручами. Голова Марії схилена трохи праворуч і погляд очей спрямований униз. Таким чином вся постать ніби звернена до землі, до людей, зображених у нижній частині композиції (Іл. 3).

Іл. 3. Західний схил південної арки, композиція «Захисти Богородице Діво». Сучасний вигляд. Фото Т. Сердюк.

Загалом зображення Богородиці на цій композиції подібне до її образу на іконах типу «Козацька Покрова», що створювались іконописцями Гетьманщини у першій половині XVIII ст. Зокрема, своєю поставою, одягом, оздобами на туніці Богородиця в Троїцькому соборі нагадує зображення на іконі «Покров Богородиці» із зображенням Богдана Хмельницького та архієпископа Чернігівського Лазаря Барановича, що зберігається у фондах Національного художнього музею України (м. Київ)¹⁷. Спільним для цих образів є й така риса: у руках Богоматір не тримає омофор, а демонструє свій захист та заступництво розведеними руками та плащем, що ніби обіймає та захищає присутніх.

¹⁶ Поселянин Е. Богоматерь: Описание Ее земной жизни и чудотворных икон. Москва: АНО «Православный журнал «Отдых христианина»», 2002. Т. 2 // *Седмица.Ru. Церковно-научный центр «Православная энциклопедия»*. URL: <https://www.sedmitza.ru/lib/text/440305/>.

¹⁷ Ікон «Козацька Покрова» вціліло лише трохи більше десятка. Див.: Український Інститут Національної Пам'яті. URL: <https://old.uinp.gov.ua/news/ikon-kozatska-pokrova-vtsililo-lishe-trokh-bilshe-desyatka>.

В іконографії цього образу простежується вплив західних зразків, зокрема композиційна схема повторює західноєвропейське зображення «Мадонна Милосердя» (в англійському варіанті «Virgin of Mercy», у найбільш поширеному італійському – «Madonna della Misericordia»; іноді цей образ називають «Мадонна з мантиєю»), коли Мадонна Милосердя накриває своєю мантиєю людей, зазвичай значно нижчих за неї зростом, які часто стоять на колінах. Іноді її мантию тримають янголи; якщо ікона писалась на замовлення певної групи людей, то під мантиєю Мадонни саме їх і зображували¹⁸. Образ Мадонни Милосердя вперше зустрічається в Італійському мистецтві XIII ст. Існують версії, що джерелом цього мотиву, як і для православної «Покрови», стало видіння святого Андрія у Константинополі X ст. За іншими версіями, зображення «Мадонна Мізерікордія» в образотворчому та іконописному мистецтві Заходу виникло під впливом твору католицького ченця XIII ст. Цезарія Гейстербахського «Видіння про чудеса». Саме під впливом образу Мадонни Милосердя у православному мистецтві, починаючи з XVIII ст., під час зображення «Покрови Пресвятої Богородиці» почали використовувати такий самий сюжет – Діва Марія накриває людей своїм мафорієм¹⁹. Саме таку іконографію спостерігаємо на композиції із західного краю південної арки трансепту Троїцького собору.

Отже, із західного боку північного трансепту бачимо поряд низку композицій, що демонструють захист та покровительство Божої Матері та її прославлення родом людським. Навколо арки із північним вікном – композиція «Покрова Богоматері», у тимпані над західною аркою – «О, Всехвальна Мати», на західному схилі південної арки – «Захисти, Діво Маріє» та на західному схилі північної арки під час реставраційних робіт наприкінці XX ст. художниками на місті утраченої було створено композицію «Богоматір у славі». Незважаючи на різні типи образів на цих стінописах, усі вони подібні між собою композиційно (у верхній частині зображено Богоматір серед хмар, у нижній – людей різних соціальних прошарків), кольоровою гамою та технікою виконання зображень елементів одягу, м'яких пластичних складок на ньому, індивідуальних рис обличч із м'яким світло-тіньовим моделюванням.

Схожу ілюстрацію низки подій, які передували Різду Спасителя та докладно описані у Євангелії від Луки, бачимо на композиціях, розміщених посередині схилів південної та північної арок. Так, на західному схилі північної арки створено композицію «Радуйся, Благодатна», у центрі якої бачимо Богородицю у повний зріст, одягнену у червоний хітон та синій мафорій, що покриває її голову, оточену німбом – яскравим сьйвом. Над постаттю – голівки двох херувимів, що ніби визирають із темряви основного тла композиції, із лівого верхнього кута на Богоматір проливається промінням світло. Постаць Марії схилена в протилежний від світла бік, вона ніби відвертається від променю, а її руки складені на животі, де зароджується життя благословенної дитини. Над прямокутною рамою композиції на білому тлі чорними літерами церковнослов'янською мовою виконаний напис рядку із Євангелія від Луки (1:28) «Радій, благодатная». Симетрична їй композиція на західному схилі південної арки – «Непорочне зачаття» – є майже повністю створеною художниками-реставраторами XX ст., тож її стилістичні та зображувальні особливості не є ілюстративними. Зверху над рамою композиції – напис «Всевишнього сила обгорне тебе», що є частиною рядка із Євангелія від Луки (1:35), де описане Благовіщення. Ілюстрацією цього сюжету є також композиція на східному схилі південної арки, над якою зроблено напис «Благовіщує Гавриїл Діві радість велику». З точки зору іконографії композиція є традиційною для зображення сюжету Благовіщення: па передньому плані праворуч стоїть на колінах із благоговійно складеними на грудях руками Діва Марія у червоному хітоні, синьому мафорії, з покритою білим платом трохи схиленою головою. Перед нею стоїть Гавриїл, змальований молодим парубком в зелений туніці до колін, з крилами за спиною, він простягає Богородиці гілку білої лілії. Зверху в центрі у світло-жовтого кольору сьйві ширяє білий голуб. Проте стилістика первісного зображення порушена реставраційними роботами XX ст., втрачена пластика складок драперій та одягу, миловидність облич.

Згідно із Євангелієм від Луки, через кілька днів після Благовіщення Діва Марія відвідала свою родичку Єлисавету. Зустріч сестер змальована на стінописі на східному схилі північної арки, над нею напис: «І ввійшла вона в дім Захарія, та й поздоровила Єлисавету» (Лк. 1:40). Постаті трьох дійових персонажів описаної зустрічі розміщені у нижній половині композиції: ліворуч сивочолий Захарія, праворуч його вагітна дружина, посередині Марія, яка розмовляє з Єлисаветою. У верхній половині композиції проглядаються елементи інтер'єру, але не деталізовані й досить темних відтінків. На відміну від них, постаті

¹⁸ Мадонна Милосердие – католический вариант Покрова. TOP-ANTROPOS.COM. Авторский сетевой журнал. URL: <http://top-anthropos.com/religion/hristianstvo/item/222-virgin-of-mercy>.

¹⁹ Комашко Н. Богоматерь «Всех скорбящих Радость». *Антиквариат. Предметы искусства и коллекционирования*. 2004. № 1–2(14). С. 27 // *Христианство в искусстве*. URL: https://www.icon-art.info/book_contents.php?lng=ru&book_id=90.

промальовані досить детально: блакитний хітон, світла туніка, підв'язана під грудьми блакитним поясом, та червоний плащ-мафорій Єлисавети надзвичайно точно та натуралістично передають усі елементи одягу тогочасних жінок, і м'яко промальовані глибокими відтінками складки тканин вказують на майстерність художників, які виконували настінні розписи.

Стилістично надзвичайно відрізняється від описаних композицій зображення у центральній прямокутній рамі північної арки трансепту. Змальований тут сюжет «Успіння Богоматері» має на відміну від решти композицій на арках горизонтальну орієнтацію, на ньому превалює тепла кольорова гама (Іл. 4). Для зображення характерне тяжіння до площинності та силуетності, зведення фігур до свого роду орнаментальних знаків без промальовки деталей та індивідуальних рис, а іконографії сюжету – до найпростішої схеми, де сприймається сама її суть.

Іл. 4. Центральна композиція північної арки північного трансепту, сюжет «Успіння Богоматері». Сучасний вигляд. Фото Т. Сердюк.

Над композицією вміщено напис церковнослов'янською мовою: «Всеславне славимо Успіння Твое» – рядок із тропаря на Успіння Пресвятої Богородиці. Зображення є втіленням візантійської іконографії Успіння Богоматері у своїй канонічній формі, яка склалась наприкінці X ст.²⁰: у центрі ложе з тілом Богоматері, а навколо апостоли двома групами, по сторонах від нього, позаду ложа Христос зі сповитою душею Діви Марії.

У той час, як православне вчення не уточнює обставини Успіння і вважає, що Ісус Христос прийняв душу Своєї Матері, в основу католицького вчення лягло припущення про вознесіння її тіла на небеса та її коронування. І тому в західноєвропейському світі в різні періоди домінували різноманітні аспекти теми Успіння: власне Успіння, Коронування Марії, Вознесення Марії. Відповідно, складаються і різні іконографії цієї події.

На середній композиції південної арки трансепту у XIX ст. створено сюжет «Коронування Богородиці». Згідно із традиційною його іконографією, серед пишних хмар в центрі сидить Діва Марія зі складеними на грудях руками та покірно схиленою головою у рожевій туніці, синьому мафорії та з покритою білим платом головою. Трохи вище обабіч неї зображено Ісуса Христа у червоному гіматії та сивобородого Саваофа у рожевому хітоні та зеленому плащі, які тримають над головою Богоматері золоту корону. Ще вище, над короною, – голуб та голівки херувимів по кутах. Одяг усіх зображених постатей вимальовується пишними складками, він ніби огортає, підтримує постаті, розвивається на вітру (Іл. 5).

Над рамою композиції виконано напис до неї, що є рядком із молитви-величання, хвалебної пісні Богородиці «Достойно є...»: «Чеснішу від херувимів і незрівнянно славнішу від серафимів».

²⁰ Этингоф О. Образ Богоматери. Очерки византийской иконографии XI–XIII вв. Москва: Прогресс-Традиция, 2000. С. 213.

Іл. 5. Центральна композиція південної арки, композиція «Коронування Богородиці». Сучасний стан. Фото Т. Сердюк.

Внизу під композицією бачимо напис: «Ангели, Успіння Пречистої бачучи, здивувалися, як то Діва сходить від землі на небо». Це рядок із задостойника свята Успіння Пресвятої Богородиці, підпис до сюжету, розміщеного по центру склепіння трансепту.

Більшу частину композиції займає зображення неба зі скупченими хмарами: у верхній частині вони світлі та легкі, внизу – темні та важкі. Серед хмар стоїть Богоматір, одягнена в синю туніку та червоний мафорій. Голова Богородиці покрита платом білого кольору, що вітер розвіває за її плечима. Рожевощока миловидна Діва з темним волоссям стоїть впевнено на хмарах, як на землі, спираючись на ліву ногу та трохи виставивши вперед праву. Її під правий бік підтримує один із херувимів, що зображений у вигляді кучерявого хлопчика з крилами та в туніці оливкового кольору. Ще двоє херувимів зображені на рівні лівого стегна Богородиці, проте не повні їх постаті, а лише кучеряві голівки з крилами, ще пара херувимів визирають з-за хмар праворуч від постаті Богоматері. Від голови Діви Марії розходить златоавого відтінку проміння, що осяє і херувимів, і хмари у верхній частині.

У нижній частині композиції змальовано смугою досить кам'янистий пейзаж, із невеликими скупченнями рослин по боках. У центрі, на першому плані композиції, стоїть відкрита кам'яна труна, ліворуч від неї складений із прямокутного каміння стовп у вигляді усіченої піраміди. Праворуч над пустою труною стоїть група із чотирьох старців, що заглядають до неї, і один із них, сивий та лисуватий, одягнений у синій хітон та гіматій світло-коричневого кольору, правою рукою дістає з пустої гробниці білу тканину.

Ця композиція є відображенням історичних процесів, які відбувались у церковному мистецтві Європи. Так, з 2-ї половини XV ст. зі сцени Успіння зникає зображення Христа, який приймає душу Богоматері, і акцент робиться на служінні апостолів біля її гробу та оплакуванні. Сюжет перетворюється у різновид жанрової картини. Саме така іконографія – західноєвропейська, що асоціюється з живописом європейських художників, розписами католицьких соборів та іконами західного зразка, застосована під час розпису плафону трансепту Троїцького собору.

Аналізуючи зображальні засоби, стилістику, іконографію стінопису північного трансепту Троїцького собору м. Чернігова, бачимо, що більша частина створених у другій половині XIX ст. композицій є рецепцією католицького мистецтва Заходу, їх похідними у вигляді відтворень академічних оригіналів. На думку дослідників, це сталося тому, що у XIX ст. сенат та Святійший Синод низкою указів заборонили церковне будівництво за будь-якими проектами, крім спущених згори, а малювання ікон та створення настінних розписів передбачалось лише за зразками в стилі класицизму, розробленими професорами Петербурзької академії мистецтв²¹.

²¹ Степовик Д. Розвиток обрядової культури і мистецтва храму в Україні. Науковий вісник Національного музею історії України. Зб. наук. пр. Київ: Левада, 2017. Вип. 2. С. 241.

Композиції північної частини трансепту собору є значним комплексом, що ілюструє євангельську історію Пріснодіви, літургійні піснеспіви на честь Діви Марії й сюжети прославлення Богородиці та її покровительства над людством. Так, у трикутних картинах у центральній частині склепіння створені зображення від початку її життєвого шляху: народження та віддання на виховання до храму. Середні композиції на схилах арок трансепту ілюструють найзначнішу подію, що ознаменувала собою початок спасіння світу від гріхів, – Благовіщення та непорочне зачаття Христа. Центральна частина склепіння трансепту присвячена закінченню земного шляху Богородиці та взяттю її до Небесної слави. Композиції західної частини північного трансепту та північної стіни навколо арки з вікном присвячені прославленню Богоматері як заступниці за людей, захисниці роду людського та прославляють її рядками з молитов та акафістів.

Цей живописний комплекс створювався під впливом різних художніх стилів та мистецьких уподобань. Найбільш яскраво відбилися на ньому стилістичні риси західноєвропейського живопису та російського академізму XIX ст., посередництвом якого світське та релігійне мистецтво Європи сприймалось та відтворювалось художниками-монументалістами на стінах українських храмів. Значний вплив на створення розписів Троїцького собору справили стиль бароко, що прослідковується на композиціях у західній частині склепіння трансепту: і композиційно, і з точки зору їх зображальних засобів більшість із них подібна до образу «Козацької Покрови». Проте, у деяких випадках художники залишаються вірними візантійській іконографії й створюють композиції, наближені до ікон давньоруського періоду, зокрема, «Успіння Богоматері».

Тож, стінопис Троїцького собору, що створювався протягом XIX ст., є відображенням впливів на тогочасне церковне мистецтво Лівобережної України та Чернігова зокрема західноєвропейського, російського, українського світського та церковного мистецтва, стилю козацького бароко та давньоруського іконопису.

References

- Adruh, A. (1984). Novovidkryti rozpysy 17 st. v Chernihovi [Newly opened paintings of the 17th century. in Chernihiv]. *Obrazotvorche mystetstvo – Fine arts*, 3, 26–27.
- Adruh, A. (2013). Zhyvopys Chernihova druhoi polovyny XVII – pochatu XVIII stolit [Painting of Chernihiv in the second half of the XVII – early XVIII centuries]. Chernihiv, Ukraine.
- Dotsenko, A. (1997). Do pytannia pro datuvannia stinopysu Troitskoho soboru [To the question of dating the frescoes of the Trinity Cathedral]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 5, 95–97.
- Etingof, O. (2017). Obraz Bogomateri. Ocherki vizantijskoj ikonografii XI-XIII vv. [Image of the Mother of God. Essays on Byzantine iconography in the 11th-13th centuries]. Moscow, Russia.
- Komashko, N. (2004). Bohomater «Vsekh skorbiashchykh Radost» [Our Lady "Joy of All Who Sorrow"]. *Antykvyat. Predmety yskusstva y kollektsionirovaniya – Antiques. Objects of art and collectibles*, 1–2, 22–34.
- Mykolaiko, T. (2017). Kompozitsii monumentalnoho zhyvopysu k. XVIII – p. XIX st. u Troitskomu sobori Chernihova [Compositions of monumental painting of the XVIII – XIX century in the Trinity Cathedral of Chernihiv]. *Novi doslidzhennia pamiatok kozatskoj doby v Ukraini: zbirnyk naukovykh prats – New researches of monuments of the Cossack era in Ukraine: a collection of scientific works*, 26, 307–311.
- Mykolaiko, T. (2017). Zhyvopys pershoi polovyny KhIKh st. u Troitskomu sobori [Painting of the first half of the XIX century. in the Trinity Cathedral]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 4, 123–128.
- Mykolaiko, T. (2018). Do pytannia stanu zhyvopysu Troitskoho soboru v XX stolitti [On the question of the state of painting of the Trinity Cathedral in the twentieth century]. *Siverianskyi litopys – Severian chronicle*, 3, 55–59.
- Stepovyk, D. (2017). Rozvytok obriadovoi kultury i mystetstva khramu v Ukraini [Development of ritual culture and mysticism to the temple in Ukraine]. *Naukovyi visnyk Natsionalnoho muzeiu istorii Ukrainy. Zbirnyk naukovykh prats – Scientific Bulletin of the National Museum of History of Ukraine. Collection of scientific work*, 2, 240–244.

Бугера Ірина Сергіївна – молодший науковий співробітник Національного архітектурно-історичного заповідника «Чернігів стародавній» (вул. Преображенська, 1, м. Чернігів, 14000, Україна).

Buhera Iryna – junior researcher of the National Architectural and Historical Reserve «Ancient Chernihiv» (1 Preobrazhenska Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: bugera_ira_17@ukr.net

MURAL PAINTING OF 1870s IN THE NORTHERN PART OF THE TRANSEPT OF THE HOLY TRINITY CATHEDRAL IN CHERNIHIV ON THE ART SCENE OF THAT TIME

This publication is aimed at the formal analysis of mural paintings of the 1870s in the northern part of the transept of the Holy Trinity Cathedral in Chernihiv.

The research methodology is defined by the tasks set at each stage of the work. The background of the study was investigated by means of historiographical method. Formal analysis, descriptive and iconographical methods were used to describe the compositions. The method of comparative analysis allowed to explore the vault paintings in terms of Ukrainian and Russian trends, as well as West European culture.

The scientific novelty of the research lies in applying stylistic and picture analysis to frescoes, created in the late 19th century. On the base of this study, it **is concluded** that temple paintings of 19th century are poorly researched, even though they are a prominent example of European artistic confluence. Particularly, experienced artists, familiar with Ukrainian and European arts of different periods, participated in creation of the mural paintings under consideration.

Key words: Holy Trinity Cathedral, mural painting, iconography, composition, color choice, stylistic features.

Дата подання: 21 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бугера, І. Настінний живопис 70-х рр. XIX ст. північного трансепту Троїцького собору м. Чернігова в контексті загальномістечьких процесів того часу. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 40–49. DOI: 10.5281/zenodo.7491880.

Цитування за стандартом APA

Buhera, I. (2022). Nastinnyi zhyvopys 70-kh rr. XIX st. pivnichnoho transeptu Troitskoho soboru m. Chernihova v konteksti zahalnomystetskykh protsesiv toho chasu [Mural painting of 1870s in the northern part of the transept of the Holy Trinity Cathedral in Chernihiv on the art scene of the time]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 40–49. DOI: 10.5281/zenodo.7491880.

УДК 94 (477)

о. Юрій Мицик, Інна Тарасенко

З ДОКУМЕНТАЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОГО АРХІЄПІСКОПА ІРОДІОНА ЖУРАКІВСЬКОГО (реґести)

DOI: 10.5281/zenodo.7492845

© Ю. Мицик, І. Тарасенко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1580-1284>, <https://orcid.org/0000-0003-1019-9749>

У статті розглядається документальна спадщина Чернігівського і Новгород-Сіверського архієпископа в 1721–1733 рр. Іродіона Жураківського. Вона в основному зберігається в архівосховищах, є надрукованою і тут вперше вводиться до наукового обігу. Це дозволяє заповнити прогалину в майбутньому «Українському православному дипломатарії». Документація (переважно листи) Жураківського та листи до нього гетьмана Данила Апостола висвітлюють справи церковного землеволодіння, складні стосунки Чернігівської єпархії з гетьманською владою.

Ключові слова: Православна Церква, духовенство, козаки, гетьман, землеволодіння.

Архієпископ чернігівський і новгород-сіверський Іродіон Жураківський (рік народж. невід.–1735) походив із української шляхти гербу «Сас». Засновником роду був сосницький сотник (1649 р.) Михайло Жураківський. Іродіон (тоді ще Іван) закінчив Києво-Могилянську Академію на початку 80-х рр. XVII ст. і прийняв чернечий постриг. У 1685 р. він був висвячений на ієродиякона, дещо пізніше – на ієромонаха, а в 1690 р. став намісником київського Межигірського монастиря. За підтримку Московщини в придушенні повстання гетьмана Івана Мазепи був нагороджений саном архімандрита, а Межигірський монастир визнано архімандрією. У 1721 р. його було висвячено на архієпископа Чернігівського і Новгород-Сіверського. На цій посаді він відзначився як покровитель Чернігівського колегіуму, захищав права й маєтності духовенства від зазіхань світської влади, прагнув незалежити церковний клир від світського впливу. Його прихильником і учнем був св. Арсеній Мацієвич. У 1725 р. Іродіона було запідозрено у зносинах із наказним гетьманом Павлом Полуботком, через що на певний час він потрапив в опалу. У листопаді 1733 р. він залишив кафедру й пішов на спочинок до Межигірського монастиря, де й помер¹.

Документальна спадщина цього архієпископа майже не публікувалася². Внаслідок пошуків у архівосховищах було виявлено низку його кореспонденцій. В Інституті рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (далі – ІР НБУВ) зберігається рукописний збірник відомого українського історика й фольклориста XIX ст. М.А. Маркевича (1804–1860)³. У цьому рукописі були вміщені матеріали з історії деяких монастирів (Мгарського, Густинського, Ладинського), документи київських митрополитів, чернігівських і переяславських єпископів (архієпископів), дані про маєтності Ніжинського полку, про Глухів тощо. У розділі «Архиепископы Черниговские» вміщено документацію чернігівських і новгород-сіверських архієпископів: св. Антонія Стаховського, який посідав кафедру у 1722–1734 рр., та його наступника Іродіона Жураківського (Жураковського). Відзначимо, що документація останнього представлена в збірнику ширше, ніж Стаховського (арк. 422–422 зв.).

¹ Детальніше про нього див. в енциклопедичній статті: Андрущенко М.В. Києво-Могилянська Академія в іменах XVII–XVIII ст. Енциклопедичне видання. Київ, 2001. С. 210.

² Один лист архієпископа (до бунчукового товариша) Григорія Сулими було надруковано у кн.: Сулимовський архив. Фамільные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII–XVIII в. Київ, 1884. С. 184. Цього листа було передруковано нами у 4-у томі серії «Сіверщина гетьманських часів». Київ–Чернігів, 2022. С. 271–272.

³ Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В.І. Вернадського (далі – ІР НБУВ). Ф. І. № 56728.

У рукописі міститься короткий запис (всього один абзац) про збірник, який законспектував у скороченому вигляді Маркевич. Зокрема він вказав, що це збірник «автографів» (точніше було б сказати «оригіналів, підписаних єпископами»), «з 1714 по 1775 рр.», у т. ч. св. Антонія Стаховського та Іродіона Жураковського. За визначенням Маркевича цей збірник був цікавий не тільки «как сборник печатей и собственноручных подписей», але й характеристикою кожного єпископа, також «как история духовенства, как этнографический (!) очерк тех времен» (арк. 422–422 зв.). Зрозуміло, що під етнографією Маркевич розумів дещо інше, ніж те, що досліджує сучасна етнографія (етнологія). У листах Жураківського, кореспонденції, адресованій йому, в інших документах йшлося переважно про скандальні та судові справи, пов'язані з його діяльністю як архієпископа.

Під трохи дивним заголовком «Отзывы (!) Иродиона Жураковского, архиепископа Черниговского и Новгорода-Северского. Подлинные бумаги к нему относящиеся. Черновые бумаги и копии» (с. 423–440 зв.) містилися регести листів Іродіона Жураківського, тобто документи тут подавалися не повністю. Але їхня суть передавалася правильно, до того ж тут є і цитати особливо важливих місць документів. Ми не будемо вказувати, що це регести й не будемо наводити археографічну легенду, оскільки про це вже йшлося вище. Пропускаємо також нумерацію Марковичем документів, зроблену латинськими цифрами, а також його заголовки за окремими винятками (коли це були листи не архієпископа Іродіона, а інших осіб). Слід зазначити, що переказуючи зміст документів, Маркевич часом вставляв у них свої коментарі та оцінки. При цьому він чомусь негативно ставився до Жураківського, наприклад: «Любопытны конвульсии желчного старика, низость, лицемерие, мстительность при безсилии и безграмотности» (№ 44). В іншому листі Маркевич замість того, щоб повніше переказати його текст, обмежується безпідставним зауваженням: «В этой бумаге ничего нет достойного примечания, кроме слога; но мы уже знакомы с желчным слогом буйного сановника» (№ 35). Звичайно, Жураківський не був святим, але його дії є типовими для того часу. Адже «наязди» феодалів, у т. ч. церковних, були звичайною справою в Речі Посполитій XVI–XVII ст., не кажучи про судові справи. Ця сумна традиція давалася взнаки і в Гетьманщині XVIII ст., хоча й не в таких масштабах. А вказівка Маркевича на «безграмотність» Жураківського – випускника Києво-Могилянської Академії – явно несправедлива. Ці нотатки Маркевича виділені нами курсивом. Певні фрагменти тексту виділені самим Маркевичем, і ці підкреслення ми зберігаємо. Зазначимо, що Маркевич писав російською мовою, а документація архієпископа чи гетьмана та старшини – тогочасною українською, тому в останніх ми передали літеру «ѣ» через «і».

У цій статті публікується 57 регестів Маркевича. Із них переважну більшість складають листи архієпископа Жураківського, серед яких домінують його послання гетьману Данилу Апостолу (всього 17).

Документація інших осіб складає майже третину опублікованих текстів (всього 21; № 16, 17, 23, 26, 29, 31, 40, 41, 42, 45, 46, 9, 50, 51, 52, 53, 54, 55, 56, 57, 58). У цій частині авторами листів є наказний гетьман, чернігівський полковник Павло Полуботок (№ 1–8), у т. ч. три листи до нього, а також члени Генеральної військової канцелярії (далі – ГВК; № 10, 11, 55, 56), гетьман Данило Апостол (№ 17, 41), правитель Малоросійської колегії князь Олексій Шаховської (№ 45, 53, 53), представники козацької старшини, як-от: генеральний осавул Василь Журахівський (№ 9), Опанас Єсимонтовський та Микола Ханенко, котрі обіймали посади обозного та судді Стародубського полку (№ 23). Це листи-відповіді на послання архієпископа, а також документи, які так чи інакше стосуються його особи.

Перші два листи архієпископа Іродіона до Полуботка датовані вереснем 1722 р. У них архієпископ виступає в обороні церковних маєностей, які кривдилися світською владою. Цієї само проблеми стосуються й листи 1723 р., адресовані Полуботку й членам ГВК (№ 6, 8). У цьому випадку йшлося про скаргу на гетьмана ченців Рувимівського монастиря в Сосниці. Крім того, розглядався ще один сюжет: про злочин єврея Мовші (Мойше). Про цю особу знаходимо дані в інших документах, у т. ч. з його скарги. Отже, у 1720 р. він узяв у Полуботка в оренду Росудовську рудню, але в 1725 р. сини гетьмана Андрій та Яків відібрали в нього рудню через невадле порядкування в ній⁴. Зав'язалася судовою справа, але про злочин Мовші в цих документах не згадувалося. У третьому за хронологією листі (1723 р.) мова йшла про освячення церкви у Новгород-Сіверському. Ще три листи (№ 5, 7, 8) були адресовані не тільки Полуботку, але й генеральній старшині. У листах № 5 і 7 йшлося про Катерину Спиридонівну Шириєвну «Тымошенковой», котру постриг в черниці ще св. Антоній Стаховський і котру вигнали з двору її зяті, скориставшись тяжкою хворобою тещі. Архієпископ Іродіон дав їй притулок у своєму домі, у зв'язку з чим був змушений писати лист до Полуботка й членів ГВК. Зазначимо, що вона доводилася дочкою Спиридону Шириєву, заможному стародубському міщанину, який навіть був вій-

⁴ ІР НБУВ. Ф. І. № 52867. Див. також справи того ж фонду № 52855, 52856, 52857, 52858, 52859, 52860, 52861.

том у 1681–1708 рр. Це та дочка, про яку коротко згадує В.Л. Модзалевський: «Евфимия Спиридоновна, в монашестве Екатерина»⁵.

У листі № 4 Іродіон звертався до стародубського наказного полковника, не називаючи його на ім'я. Оскільки на цій посаді були у 1723 р. Петро Корецький і Семен Березовський, важко сказати, кому з них адресувався лист. Враховуючи те, що каденція Корецького припадала на 1722 – поч. 1723 рр., очевидно він і виступав адресатом. Тут йшлося про боротьбу з розкольникими та збирання штрафів із них, а також із тих, хто не сповідався. У цьому випадку Іродіон діяв відповідно до синодального указу. Це саме питання порушувалося також у його посланнях 1730 р. до гетьмана Апостола (№ 33, 38). Лист № 9 архієпископ писав до генерального осавула Василя Журахівського, свого родича. Він просить його, щоб той написав до ніжинського полковника Петра Толстого, щоб останній не накладав «необычайных тяжаров в роботызнах» на кафедральних підданих. Два листи (№ 10, 11) були написані в 1724 р. й адресувались правителям ГВК. Тут йшлося про традиційну для Гетьманщини XVIII ст. справу: перехід підданих у козаки й спробу повернути їх до попереднього пана (у цьому випадку ним був сам архієпископ).

Лист № 12 (1727 р.) відкриває собою низку послань архієпископа до гетьмана Данила Апостола. Тут знову йдеться про майнові конфлікти між церковною та світською владою. Гетьман звинуватив архімандрита Єлецького монастиря в Чернігові в тому, що він забрав горілку, якою торгувала вдова (?) городницького сотника Стаховича. Іродіон заступився за архімандрита. Наступний лист (№ 13) теж по суті стосується цієї проблеми. Тільки цього разу йдеться про конфлікт, який виник через озеро Картан та сіножаті. На них претендували жителі містечка Макошин і чернігівська кафедра. Подібні конфлікти виникали й в інших місцях (№ 18, 20, 22, 24, 25, 27, 32, 34, 36, 39, 43), причому архієпископ виступає переважно не за свої приватні інтереси, а за інтереси церков та монастирів, духовних осіб; дає відповідь на звинувачення (№ 19). На гостроту конфліктів вказують листи-скарги Іродіона № 32, 35, 37. У них йшлося зокрема про заклик козаків-бунтівників Мглинщини бивати ченців як собак.

Лист 1728 р. (№ 14) свідчить про початок конфліктів між архієпископом Іродіоном та гетьманом Данилом Апостолом. Останній явно перевищував свої повноваження, коли втручався в церковні справи. Цікавим є лист № 21. Прагнучи поліпшити рівень церковної освіти, Іродіон старався поставити на парафії випускників Києво-Могилянської Академії та Чернігівського колегіуму. Це часом викликало спротив парафіян, як, наприклад, сталося з призначеним в Успенську церкву Мглина о. Івана Якимовича («философского учения добре навывкшого»). Гетьман велів розслідувати цю справу (№ 23). Маркевич натомість не втримався й додав від себе гострий несправедливий коментар, до того ж безпідставно звинувативши архієпископа в пияцтві.

У той само час у деяких справах таке втручання було виправдане, як свідчить лист-скарга 1728 р. (№ 16) військового канцеляриста Костянтина Лисаневича до гетьмана Данила Апостола. Ця скарга змусила гетьмана написати свого листа (№ 17) до Іродіона. Подібна скарга чернігівського судді Василя Каневського була скерована до гетьмана у 1729 р. (№ 26), причому й тут видно, що звинувачення судді були небезпідставні. Особливо цінними є листи № 40, 41. У першому з них значковий товариш Миргородського полку Василь Григораш скаржився гетьману на архієпископа, який хотів записати його в свої піддані. У другому листі Апостол звертається до архієпископа Іродіона й підтверджує правоту Григораша, наводить цікаві факти з історії його роду: дід скаржника – молдаванин Григорій Путина прибув у Гетьманщину як ротмістр ескорта господарівни Домни (Роксанди), яка вийшла заміж «за сына... Хмельницкого, Тymoша». Він також брав участь у молдавському поході Тymoша 1653 р., обороні Сочави того само року, а коли там було вбито гетьманича, став на службу до його батька, а потім і до Юрія Хмельницького та інших гетьманів. А те, що Василь Григораш, будучи на службі в гетьмана Скоропадського, збудував свій хутір і винницю «в пуци катедральной», не дає підстав зараховувати його до підданих «катедры черниговской». Архієпископ був незадоволений цим і написав скаргу до князя Михайла Голіцина-молодшого (1684–1764), який був тоді генерал-адміралом флоту. Іродіон вказує зокрема на своїх «завістников» («а Григораш, а Лисаневич, а Полуботки»). Але гетьман Апостол на той час помер і скарга лишилася без розгляду.

1730 роком датовані документи, які стосуються поїздки делегації Чернігово-Сіверської архієпископії до Москви. Її очолював ігумен Рихлівського монастиря Сильвестр, якому й було дано інструкцію архієпископа (№ 28). Іродіон, знаючи про порядки в Москві, і те, що без хабарів його прохання будуть безрезультатними, збирав для цього гроші по монастирях свого відомства. Зберігся й важливий реєстр цих грошей із вказівками, який внесок був кожного монастиря (№ 29). Згадану інструкцію доповнює лист № 30 до ігумена Рих-

⁵ Модзалевский В.Л. Малороссийский родословник. Київ, 2004. Т. 5. Вип. 5. С. 8.

лівського монастиря. Про цю поїздку згадано й у листі бунчукового товариша Василя Романовича до стародубського полковника (№ 31). Але головний його зміст полягав у необхідності уточнити повноваження церковної влади, оскільки виявились певні суперечності з положеннями Литовського статуту.

Листом № 42 (липень 1732 р.) відкривається своєрідний цикл послань, які висвітлюють конфлікт архієпископа Іродіона з синами покійного Павла Полуботка – бунчуковими товаришами Андрієм та Яковом. У цьому листі Яків скаржиться гетьману Апостолу на архієпископа, який приїхав у маєтність Полуботків (с. Розсудів у Любецькій сотні), де, за його наказом, була збудована гребля, через яку затопило їхні сіножаті. Згодом виник новий, дуже заплутаний конфлікт, у якому важко з'ясувати правоту сторін. У 1733 р. в похід на Польщу вирушив молодший із братів – Яків. Андрій послав свого слугу й той опечатав майно Павла Полуботка, щоб воно не було розграбоване. У відповідь архієпископ послав своїх слуг, і вони вивезли це майно (№ 47). Список захопленого майна міститься в документі № 49, а в листі до правителя Малоросійської колегії князя Олексія Шаховського Іродіон вказує, що він діяв як покровитель дітей Якова (№ 47), бо Андрій хотів присвоїти батьківське майно. Конфлікт не вщухав. У червні 1734 р. Андрій Полуботок скаржився цариці Анні на архієпископа, котрий забрав майно з його будинку в Чернігові (№ 48). До того ж виникли конфлікти з духовенством. На нього поскаржилася Шаховському попадя Мотрона Вишинська, бо її чоловіка – священника с. Тулиголов під Глуховим і сина було ув'язнено, а майно наказано конфіскувати. Це сталося через те, що священник, будуючи греблю при своєму млині, залучив до роботи й кафедральних підданих. Князь вимагав від архієпископа пояснень (№ 45). У своїй відповіді (№ 46) Іродіон пояснював, що ув'язнених визволено, але по інших пунктах його аргументи були слабенькі. Тоді ж Шаховському був поданий реєстр із 10 скарг на архієпископа (№ 51) і видно, що такі ж документи були направлені й у Синод. Через це в серпні 1734 р. на ім'я Шаховського було прислано синодальний указ «о высылке бывшего епископа черниговского Иродиона в Межигорский монастырь», і князь переадресував його в ГВК і консисторію (№ 52, 53). Відтак ГВК направила в Чернігів козака Василя Гордієнка з тим, щоб передав указ як членам консисторії, так і архієпископу. Про це переконливо свідчить інструкція ГВК і подорожна, дані козаку (№ 54, 55). Гордієнко свою місію щодо консисторії виконав, але передати указ архієпископу не зміг, бо той виїхав у Межигірський монастир (№ 56, 57). Видно, його попередили про указ і він, щоб уникнути відставки, виїхав у монастир. Тоді ГВК послала в Межигірський монастир козака Власа Греченка з тим, щоб передав такий указ архієпископу (№ 58). Цього разу він очевидно дійшов до рук адресата. Зазначимо, що вже в 1735 р. новим Чернігівським і Новгород-Сіверським архієпископом став Іларіон Рогалевський.

Отже, у цій публікації вводиться до наукового обігу документальна спадщина чернігівського архієпископа Іродіона Жураківського, виявлена в архівосховищах. Завдяки цьому поповнюється «Український православний дипломатрій XVII–XVIII ст.» й «Український дипломатрій XVI–XVIII ст.», висвітлюється церковне життя Сіверщини першої третини XVIII ст., церковне землеволодіння, складні стосунки Чернігівської єпархії з гетьманською владою.

Насамкінець зазначимо, що тексти документів друкуються за правилами, розробленими Я.І. Дзирою⁶ з незначними корективами. Нерозбірливі місця позначено таким чином: (...)*. Квадратними дужками [...] позначено пропуски в тексті, зумовлені дефектом рукопису. В археографічних легендах вказуємо тільки на аркуші, на яких у рукописі Маркевича знаходиться цей документ. Реєстри подаються без лапок на початку і в кінці документа, оскільки в лапки ми брали лише цитовані місця з документів.

* * *

№ 1

1722, вересня 8 (серпня 28). – Свірж. – Лист до наказного гетьмана Павла Полуботка.

Будучи нам в своей маестности Свиржу, дозорца наш тамошний прекладал нам многие кривды, діючіеся от уряду градского новгородского. Выдающе теды мы таковыя незносные творимые обыды, ордынуем з онымы до вельможности вашей, моляще з выноватцев святой справедливости, фолгки ж в яких утеменженях чолобытствовать мет бидным подданным. При сем Божия вельм[ожности] вашей благословения желаем и зостаем в[ельможности] в[ашей] всих благ временных и вичных всеусердный желатель и богомолец смиренный Иродион» и пр.

Из Свиржа.

(Арк. 423).

⁶ Дзира Я.І. Передмова. *Літопис Самовидця*. Київ, 1971. С. 39–42.

№ 2

**1722, вересня 10 (серпня 30). – Новгород-Сіверський. –
Лист до наказного гетьмана Павла Полуботка.**

Лукиян Григорьевич, житель новгородский, мельник монастырский, жаловался ему, что гражданские урядники, по жалобе монастырской же мельничихи, Карасихи, сплетше на «оного Лукиана ніякуюсь коварную выну» обезчестили его, посадив в тюрьму «под час многонародного збору ярмаркового». «Якому его прошению задосыть чынячы, вносим инстанцию нашу, моляще в[ельможность] в[ашу] з оных урядников градских прыказать праведный суд сотворыты».

Из Новгородка.

См. мон[астыр] Новг[ород]-Северск[ий] Всемил[остивого] Спаса № VII».

(Арк. 423).

№ 3

1723, лютого 3 (січня 23). – Чернігів. – Лист до наказного гетьмана Павла Полуботка.

Повторный лист вел[можности] вашей о освящении церкви соборной новгородской подан мні сего януария 21 дня в Чернигови. На который отвітствую в[ельможности] вашей, что я по должности моей тцание о сем иміа, дабы везде в епархии моей церкви божественные без обычного набоженства не булы, желалем, возвращаючысь з царствующего града Москвы в прошедшем 1722 году в августе, под час бытия моего в Новгородку, освятыты сам велькым освящением, яко соборную, а мою престольную церковь новгородскую. Но уряд и парохияне тамошние предлагалы якобы не прыбравысь зовсим к освящению велькому и для того она досели без освящения заваковала. Теперь зась в прошедших числах высоким е[го] имп[ераторского] вел[ичества] указом з св[ятого] синода велено мни в епархии моей видаты: на чом какой церкви священнослужители зостают и якое на их есть определение. Також откуда якая церковь ко всегдашнему священнослужению потребная иміет и якое на то положение утверждение. О чем всем извистия требуючы, писалем до п. сотника новгородского. Од которого прынявшы о сем и о прибору ко освящению извистые, сам имію туда, в Новгородок, прыбуты и помянутую соборную церковь освятыты – объявляю. И Божия при молитвах моих в[ельможности] в[аш]ой» и пр.

Из катедры.

(Арк. 423–423 зв.).

№ 4

1723, лютого 14 (3). – Чернігів. –

Лист до наказного стародубьского полковника Петра Корецького (?).

По именному повелению прислан был из Синода архиерей, не пишет кто именно, для отыскания раскольников и обращения оных к православию. Иродион придал к нему товарища, они трудятся, отыскивая и составляя списки неисповедывающихся. А штрафных денег с неисповедывающихся, которых трекратно ведомости требуют от него в Москву они, иеромонах Иосиф и его товарищ, не собирают, ибо в указе 1722 года сентября 24 сказано, что собирать штрафные деньги с раскольников и неисповедывающихся должны светские чиновники, определенные от светских же правителей края. А потому требует Иродион «благоволы ващец мосьци», чтоб наказный полковник, «восприявшы с честным иеромонахом совет», что впрочем не сказано в указе, назначил таковых чиновников «за согласным видом его, иеромонаха Иосифа Рішилова», которого согласия впрочем указ не требует, а сколько тех денег будет собрано, о том его бы, Иродиона, уведомили. Из катедры.

(Арк. 423 зв.).

№ 5

1723, квітня 7. –

Лист до наказного гетьмана Павла Полуботка і до генеральної старшини.

Екатерина Спиридоновна Ширияевна, обывателька стародубовская, по благословению придмestника его, Антония, пострижена была в инокини «на одри близненном». Ныне она подала ему жалобу на обиды от зятьев своих. «Которые, будучи выпосаженыи належыте, премного ии близнуочой, стужают и в иминыи обидят и отнюдь двыгнутысь з одра не могуцую, з двора его вытаскаючы, похваляются и дорикаючы ий монашеством, в монастырь ей з двора выпыхают».

Иродион «розсуждаючы, же на нужди преминение закона бувае» разрешил ей жить у себя дома, а не в монастыре, покуда она выздоровеет и о том «интерцессии» к их вельможностям вносит «по должности нашей еже есть: вдовыцям, сиротам и в биди сущым руку помощи подаваты». Тем более, что она имеет имение свое собственное и еще двух дочерей невыпосаженных. «Лучше им п. п. зятям искать собі ей матерынского благословеня, нежелы тяжчайшого въздыханя и вседневно на их нариканя».

В приписке: Чин ей монашеский ей дан прежде, нежели синод состоялся. Ныне же снисходя к ее болезни, не может он запретить ей жить в своем доме, вне монастыря. Из катедры.

(Арк. 424).

№ 6

1723, травня 29 (18). – Лист до наказного гетьмана Павла Полуботка.

Монахи сосницкого Рувимовского монастырка, явились к нему с жалобой, что село данное Скоропадским епископу Нишевскому Рувиму и утвержденное за Рувимовским монастырем Петром Великим в 1720 году, Малое Устечко, Полуботок отнял и отдал своему родственнику, сосницкому сотнику. Так же инокиня больная Спиридоновна Ширияевна жалуется, что Полубот[ок] и у ней отнял

слободку Тарасовку и отдал другому родственнику своему. «Дабы прето порок о сем на в[елможность] вашу не був, же одобравшы з под грамот монарших и рейментарских универсалов добра других свойственникам в[елможности] вашей данные, вельце прошу булы бы помятуи (помилка, очевидно помянути – Ю.М., I.T.) добра по прежнему пры своих владильцах. Ежели ж в[елможность] в[аша] крайне сего отмовить, та не наразаючыся болш о той обыди и о прочих, буду на в[елможность] вашу чолом быты.

Объявляю пры сем же, иж донесено мни, что жыд никий Мовша, на рудни в[елможности] вашей Росодовской одогнавшы чоловика од жены законной, прыжыв з нею дытя блудно, потом пред Рождеством Хрыстовым 1722 убыв чоловика до смерти хрыстыянина, у его ж, жыда, застаючого на служби. О яких его, жыда, эксцессах, прыкажы в[елможность] ваша розыскаты належыте. При яком розыску и об дому нашего архиерейского був бы кто присутствен, понеже его жыдовой такой дерзосты утаеваты и покрываты нельзя». Из катедр.

(Арк. 424–424 зв.).

№ 7

1723, травня 29 (18). –

Лист до наказного гетьмана Павла Полуботка та генеральної старшини.

Лыст вашечи мосци панства взглядом инокыни Екаторыны Шыраевны Тymoшенковой писаный до мене прешедшого априля 21 дня, (поданый) мни в Чернигови сего мая 16. З которого извистылемся, что вашець мосци панство не тылко облегчения жадного в разорению и обыди об дитей своих помянутой инокыни не учинылы, но и еще протывность мою рекгулементу святїйшого прав[ительствующего] Синода в том усмотрили, что я не возбранылем жыты ий близненной, покил оздоровиеть в дому еи власном.

Видаючи прето я же о той моей протывности, не пред вашечи мосци пнством отвитствовати долженствую, для того жадной тут о сем экскузаци не даю.

Тылко повторе прошу вашечи мосци панства дабы она близненная старыця поки належно выпосадыть послиднюю дочь свою и поки распорядыть дом свой, подлуг самой слушности и остатной тестаментальной воли своей, при властных добрах своих безобыдне заставала.

А что вашець мсци панство выражае протекцию нашу до едной только персоны, а не добр еи належаты, и того рады за временем предлагаете дабы по смерти оной инокыни ништо з стороны до добр еи не интересовався. На тое отвитствую, же протекция наша, як ий самой, так и добрам еи, прылычествует и нымало не шкодыть. В воли тые як покойного мужа еи, так и еи самой должны быты, а насыльно тых, над устава правные, диты неблагодарные и протывные привлащаты соби не повинны. Которыи же мисто отрады (?) при близны, близнь нестерпимую ий разорением добр еи налагают и неслышаннымы утыскамы своими обыдыть и живую в гроб тащат. О тых утысках плачевныи еи, старыци, чолобытя будут протестом времени своего пред Богом и людмы. А тепер ежелы ий, близненной матеры своей, не престанут пакостыты и обыдыты, то мы за такую явственную обыду, поступимо з обыдывшымы так, як в регуляменти духовном выражається».

Из катедр.

(Арк. 424 зв.–425).

№ 8

1723, червня 15 (4). –

Лист до наказного гетьмана Павла Полуботка та генеральної старшини.

Василий Мовчан, дозорца волости Шептаковской, отнял от тамошних церквей мельницы Андрийковскую и Бучковскую. Иродион объявил, что пошлет на него неблагословение Божие, написал к нему увещательные листы. Мовчан жаловался наказному гетману и старшине и прислал к ним увещательные листы Иродиона. Они отозвались к Иродиону с просьбою, чтоб оставил гнев и неблагословения не посылал бы. Этот отвечает: «Гниву жадного протыв его мылосты не имію, тылко за обыду явственную церквам Божественным и служытелем тых учыненную по должности моей мушу стояты и о церковных добрах старатыся, чтоб в цילותы своей заставалы, а привлащаю[чи]х тыя соби, долженствую упомынаты и публычно облычаты, дабы и прочии похыщаты добр церковных не дерзалы».

Далее он опирается на государев указ, чтоб при каждой церкви была земля или руга, и чтоб из зборов церковных строились дома для священников и причетников при церквах. На универсал, которым Скоропадский дает в Андрийковичах священнику «не до часу, а послидовательне и сукцессорам его» две войсковыя части мельницы. А Мовчан не только эти части, но и мельницкую, на сторону кому-то отдал. Что касается до мельницы Бучковской, он насильственно ктитора дал за него деньги. Они при свидетелях и при черниговском войте объявили, что за мельницу с ним не торговались, а по неволе, по его повелению подписали купчую.

Из катедр.

(Арк. 425–425 зв.).

№ 9

1723, жовтня 4 (вересня 23). – **Лист чернігівського архієпископа Журавівського до генерального осавула Василя Жураховського.**

Жаловались ему катедральные подданные в уезде Ушенском, в Кладьковке, Степановке и Воловице, что их гоняют в Нежин на роботу: «Недавно на валу робылы в Ніжыни, потом зараз неодвлочне возылы пали, а тепер знову на шыю всих выгнано робыть вал». Просит, чтоб написал асаул о том

к нежинскому полковнику: «не налагал бы на них необычайных тяжаров в роботызнах, но уреченную протыву прочих налагав панщину».

Из катедры.

(Арк. 425 зв.).

№ 10

1724, липня 24 (13). – Лист до правителів ГВК.

В Юриновке, катедральной слободке, «в Свиржчыни» полка Стародубовского, вписались в козаки «мужыцкыи сыны и внуки». Свиржский атаман и войт взял их в двор, пограбил несколько копей; они жаловались, правители отнесли к Иродиону. Иродион обещает по приезде в Свирж, куда на днях отправится рассмотреть это дело и городничему, т. е. атаману «по миру выны его дается управа». Из катедры.

(Арк. 425 зв.).

№ 11

1724, вересня 22 (11). – Свирж. – Лист до правителів ГВК.

Эта бумага есть в опис[ании] бумаг: см мон[астырь] Спаса Новг[ород]-Сев[ерского] № XIV

Они требовали по делу за нововписных козаков с. Жихова, городничего монастырского новгород-северского, иеромонаха Венедикта, в Глухов к ответу. Довольно дерзко и даже буйно Иродион им отвечает и Венедикта не пустил. Из Свиржа.

(Арк. 425 зв.).

№ 12

1727, грудня 4 (листопада 23). – Лист до гетьмана Данила Апостола

Гетман писал к архимандриту монастыря черниговск[ого] Елецкого о том, что тот захватил голку сотнички городничкой, Стаховичевой, которая шинковала в мон[астырском] имении той сотни, в селе Мощонка. Иродион прочитал этот отзыв и ссылается на универсал 1719 года (см. Усп[енский] Ел[ецкий] мон[астырь] № XIII), которым Скоропадский запретил чужие шинки в монастырских маетностях. Хотя Скоропадский не разрешал самоуправства. Из катедры.

(Арк. 425 зв.).

№ 13

1727, грудня 31 (20). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

З писанья я[сно]в[елможности] вашей мни сего дек[абря] 19 дня макошынскими жительство данного, выжду я[сно]в[елможности] вашей знатную на мене уразу, за тое, что я по умертви священника макошынского на мистце его иного не поставив и церков тую замкнувши, велив им до другой монастырской макошынской же церкви (священника в дилах духовных удаваться, что якбы з немалою оным макошынцам есть трудностию. Видая прето я и сам, что не без трудности людской сие дается. Однак оны самы, макошынцы, тоей трудности своей прычыною, же выдаючи озеро прозываемое Картан издревле буты церковным, пры фундации тоей макошынской церкви, еще за державы Полской от благочестывых державцов наданное на священнослужителей тамошних, да пры розыску с коллегии Малороссийской поноровя командиру своему, обозному полковому черныговскому Игнатию, сказали: будто собственное священническое було тое, а не церковное и потому оно озеро и синокосы от церкви тоей оддалено, для чего держаться там священнику и церковным стало ни на чом».

Просит сделать следствие об этом озере, потом продолжает: «Двократне я[сно]в[елможность] ваша пысмамы своими укажет мене як бы о жестокосты неправильной и якбы я з епархиями моими по партикулярных страстях, а не як надлежыт, поступаю и якбы никакой архиерей такого народу обтяжения як я не налагають. На что в отвит я[сно]в[елможности] в[ашо]й доношу, что ны в яких епархиях обыд церквам святым и монастырям не дается, як в епархии моей, же мырский в во духовны дила втручаются и церковныи и монастырскии добра прысвояют, и с них богатяться, а церкви во крайнем оскудины остаются. И для того временем хотя й не хотя, где возможно, духом кротосты в чом к пользы церковной поступить нужда буает и жестокосты употребить, не по страстем каким, но для исправления подчиненных, ибо когда бы я выдив что меж епархияны моими не слушне діючися, а мовчав и за то не наказував, то бы тоей же их выни и я участником був. Мни за паству мою отвит воздать потребно о прыставлении своем Господеви, Которому совисть моя явная, же не би (?) с якой прываты, яко в том поречень буваю, но по единому звания моего долгу, як правыла церковныи и духовный регламент повеливает, поступать стараюсь по возможности, в самой правди. Чым же не всим угоден буваю, того для слагаюсь о всих моих дилах и дилании на всевидящее око Божие, пред которым и не содиланная наша зряться. Тым оправдуюсь и остаюсь» и пр. Из катедры.

(Арк. 426–426 зв.).

№ 14

1728, січня 9 (1727 грудня 29). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Гетман «третичне по милосты своей благоволит» увещевать Иродиона «по доношениях знать неприязненных людей», в том, что руководствуясь страстями, он в протопопиях своей епархии сменил протопопов и поставил монахов на их места, наложил «новые датки» на священников, а эти на своих прихожан, а еще более за то, что по ссоре за землю с мешанами не велит до сих пор освятить церкви новгородской соборной, «на что доношу: Я отнеможе по милосты блаж[енной] и вич[ной]

добр[ой] пам[яти] е[го] имп[ераторского] величества и избранию св. синода опридичен в епархию Черныговскую в архиереи. Оттоль до сего времени всегда тщанье имил и имію, дабы, что худое в порядках, до нас надлежащих, прежде сего було, преминуть тое на лучшее и того для, когда донесено нам из нескольких мистц, же протопопы лышнии взятки чынят, за винечные квити и за другии церемонии, то мы тогда ж о том слидствие чыныть велилы, а по слидствию, кто чого достоин був, то з ным и учынено».

Иеромонахов поставил он на протопопии не для приобретений, но для исправления дел, и жалоб на них не получал, а на кого будут жалобы и кто будет обличен, то и из них каждому по делам воздастся. Потому и потребовал он Стародубовской протопопии иеромонаха Гавриила в Чернигов к ответу. *Следовательно жалобы были?*

А церкви соборной Новгородской не позволяет он святить, не по ссоре за землю с мещанами, но потому, что некоторые из урядников и посполитых замотали церковные деньги и «не хотят отдать в них отчета». К тому же прихожане не нуждаются в освящении великого престола, ибо все церемонии совершаются в приделе.

«Ваша я[сно]в[елможность] одним наносом от неприязненных нам діючимся вірыты не извольте без доводов». Из катедр.

(Арк. 426 зв.–427).

№ 15

1728, січня 23 (12). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Анна Павловна Полуботковна Войцеховичева подала в 1728 году генваря 11, подала (!) Иродиону бумагу, в которой объясняет, в 1726 году услышав от угнетениях, терпимых ее дочерью Феодоровою Заборовскою от свекрови, взяла ее к себе в Седнев. В 1727 зять ее, Заборовский, возвратился из похода Гилянского. Войцеховичева узнав о его возвращении, послала священника просить его к себе, с тем, что расскажет ему для чего взяла к себе его жену. Он не приехал, «на жену свою произнося некоторые пороки». Потом прослышала она, что хочет взять он свою жену к себе «не рады сожытия, но только дабы лыштыть ей живота, что самое якобы и письменно потом он же, зять, ей объявив». Боясь за жизнь дочери, она обращается к Иродиону, ибо дела по супружеским обязанностям подлежат суду духовному. Иродион просит гетмана назначить срок и приказать выслать Заборовского на суд к нему. Из катедр.

(Арк. 427).

№ 16

1728, серпня 18 (7). – Лист військового канцеляриста Костянтина Лисаневича до гетьмана Данила Апостола.

Жалуетс на Иродиона, который «самовольно, разбоем разорил, ограбил и обесчестил его». Сего года июля 10 дня приехал Лисаневич в Чернигов, был в полковой канцелярии, потом ехал оттуда. Вдруг посередине города «напротив шопы», более шестидесяти человек, посланных от архиерея, пономарей, поваров, слуг и кучеров его, заступили ему дорогу, схватили коня его за узду, стащили его с коня, сорвали с него саблю и потащили в катедру, говоря ему: «Иды к архиерею». Привели его в монастырь, архиерей не принял его и велел посадить под караул, где продержали его более трех недель. Вину ему объявили после таковую: «Для чого овцю мою взяв из паствы моей и звиз в другую епархию, и там без моего квита и без благословения обвинчався».

Здесь главное дело – разбой, грабеж и самоуправство архиерея. Но тогдашние, а может быть и теперешние просьбы, не всегда останавливаются на том, что только необходимо к делу. А потому Лисаневич доказывает, что женился он не на Иродионовой, а на переясловской овце; как будто бы в противном случае разбой архиерею был позволителен. Жена моя, говорит он, родилась в Переяславе, воспитывалась в Прилуке у своих родственников. Там вышла замуж за первого своего мужа Синдаровского; там и я не в чужой, а в природной, отческой ее епархии, в отческом доме, где живет Томара Василий, с нею обвенчался. Да и я Киевской диоцезии, отчизна моя в полку Нежинском, а в Черныговской епархии не бывал. Услышав, наконец, что из тюрьмы архиерей хочет сослать его в «ніякуюсь Вертечь», он тайно успел спастись бегством, не как от архипастыря, «но истинно подобно аки от люта человека».

Вещи же заграбленные от него по приказанию архиерея «разбойным образом» остались катедре, а именно:

Конь верховый темногнедой,
Кульбака гафтованая червоная,
Пистолеты липские,
Конь гнидострокатый, с немецким седлом, мундштуком и пистолетами,
Сабля турецкая под серебром,
Другая сабля польская с серебряными пасками,
Кунтуш коралевый, тонкий,
Кафтан цигренетовый, желтый
Шапка блаkitная баранковая.
(Арк. 427–428 зв.).

№ 17

1728, жовтень. – Глухів. – Лист гетьмана Данила Апостола до Жураковського (чернетка). «Описывает жалобу Лисаневича. Потом:

«Прето мы непомало удивляючися для чого таковое озлобление супликующему от вашего преосвященства показано над слушность, паче же над звание чина вашего, которому поручен только духовный меч, иже есть глагол Божий, а не гражданское управление и жестокость обхождения. Разсуждаем, что весьма не надлежало в(ашем)у преосвященству так поступать. Подобало о показаной над ним сатысфакции до нас писать, а самим собою арестовать и ограблять его всячески непристойно. И того рады ваше преосвященство изволь грабительским образом захватанные у него вещи от мала до велика поворачать дабы болие о том до нас жалобы от оногo не було, ибо мы сего оставыты всуе не можем».

Из Глухова.

(Арк. 427 зв.—428).

№ 18

1728, листопада 16 (5). – Чернігів. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

«Атаман сотни Менской ушенских жителей, козаков, Иван Гарбуз с товарищами своими козаками жаловались, что городничий катедраальный села Грини, отнимает у них владения их дедов и отцов, коими пользовались они более 70 лет, а именно: сенокосы и рыбные ловли с криницами: Луковица, Сток, Конотоп, Плоская, Жерть, Онисковка, Довгая, Реколовля, Ситневатая и Старостинская. Да речки: Ушакова и Ситневатая.

Сверх того берут с них, козаков, те же городничие квитового и вічного по рублю. Гетман отозвался к Иродиону. Иродион ссылается на грамоты и универсалы и обещает прислать с оных копии.

Из катедры.

(Арк. 428).

№ 19

1728, грудня 13 (2). – Чернігів. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

«По тому же делу, но с некоторыми характеристическими выходками.

Усмотрившы мы атамана ушенского и козаков его апелляцию весьма неправдивую и в самой ричи опачную, найбарзій з наушения никоторого певного ябедныка, не любящего плысти в тышны жытейская, ставщюся доносом панской вашой велможности; никогда опачные суппликанты не ймили во владение (криниць и п.) и жадных на тые крепостей не ймиют. Разви потому им здається владные их, что когда некоторые из супплькующих мнмых козаков будучы в подданстві нашом, которых племя и ныни в звании том же zostает, бывало одбывают подобающую роботызну, имилы временно только. Но надіємся такое их мнытильство козацкое, не только подлуг права, але й по самой слушности не есть крепко».

Из катедры.

№ 20

1729, лютого 4 (січня 24). – Чернігів. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Эта бумага относится более к черниговскому Пятницкому монастырю, где и помещена мною под ном[ером] X.

Дело по жалобе игумены тамошней Фотинии на белоусского сотника Корсака. *Тон отзыва всегдашний Иродионовский.* Из катедры.

(Арк. 428).

№ 21

1729, березня (25). – Глухів. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Драгоценность этой бумаги, вероятно, каждый читатель поймет.

В бытность нашу в Глухови, частыцею устни прыпомыналысмы, есмы не в забвении я[сно]в[елможности] вашой и письменно наминаем:

В Мглыньском наместныцши в Стар[одубском] полку обритающоми, что в оном священство инны позабувались грамоти от безчынния, инныи и чытать уже мало могуцши, за не частым в церкви служением; мало же который не только действовав, но в силу и слыхав преждеосвященную; инным преизлійшие тяжбыны; инныи волшебники, чародіи и со множеством народа, крайне рещи, церкви святой сынамы по дилом их званными быть недостойны. Для яковых вын уже нам и многим явных, иміючы мы тцание по должности нашой архиерейской, абы богопротывныи там, во Мглынцшныи, укоренившим, злодіяния истребылися, таковое средстве избрахом, да впредь от рода Мглыньского от колина поповского и общего мырского не будутъ презвитеры, но учащихся в коллегиях ылы рещы в Академиях людей удостоеваты ку церквам мглыньским сана, з надеждою от проповиди слова Божияго, во тьми тамошней пустынной просвищения и злодіяньмы обремененных, не вижд обращения ко покаяныю. Потому прето средствию барзій по духовному регуляменту повеливающему и до коей льбо церкви ученых людей и мимо наслідныков производить во священныкы, минувшего февраля 23 сего 1729 г. рукоположили мы во презвитера до церкви Успения Пресв[ятой] Богородыцы градской мглыньской, фылософского учения добре навывкшого Иоанна Якимовыча и з ставильною грамотою в Мглын отпустили, повеливая оную явыты паракхиянам. За прыбытием же о. Якимовыча в Мглын, когда от парохиян требував он церковных ключей и в оных явыты грамоту желав. Тогда оны, пречысськие парохияне, ключов церковных ему не выдали, и сам церкви не одомкнули и грамоты нашой выслухаты не похотили, но в другой церкви оную выслухавшы, по обыкновенноу их, мглынцан, лисовому, аки вопри возготаша, рекуще, яко весьма Якимовыча, чоловіка блага, священником миты собі не хочут, кромі от их ядовытого рода ніякийсь, що им помыслных дивых (!) звирей и так тща Якимовыча и отпустили. Мы убо за немалую обыду себи имі-

юще о преслушании нашей власти пастырской и о пренебрежении мглыньскими парохиянами духовного регуляменту, собственною монаршою рукою в св[ятом] синоди утвержденно (NB), хотя по церковному дилу нам подлежащему их наказать духовне иміем свободу, однак воли и власти рейментарской стосуючыся, смиренно просым, да и прочии страх имут. Благоволите я[сно]в[ел-можность] ваша по высокой своей мылосты и благоразсуждению, им же висте образом, повелить смыргыть помянутых парохиян, сие же наше прошение принять за протест, ибо аще оны и подобные им преусипиватымуть, на побиду таковых поизыщем оружия – письма!»

Невежество, гордость, самовластие, злость, дерзость и глупость – все тут есть, если впро-чем не был пьян Иродион, писавши эту буйную бумагу. Гетман велел расследовать дело.

(Арк. 428 зв.–429).

№ 22

1729, травня 28. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Катедрального владения подданный села Ушни, Гордей Михуль был несколько десятков лет волостным войтом, комиссаром и при церкви ушенском ктиторм «ниже за едын год здавая кверен и калькуляцию». В 1728 году Иродион приказал его «скалькулиоваты». На нем явилось похищения за двадцать годов около 2 000 рублей!... Часть суммы этой взыскали, то есть ограбили и пустили по свету без куска хлеба, а часть остается невзысканная. Сын Михули «подговорившы ж другого нашего подданного ушенского, Богданенка» стали доказывать, что они козаки и просили о том гетмана. Гетман приказал черниговскому полковнику расследовать. Жалуется Иродион на гетманскую немилость, который не известив его и не потребовав от него сведений о состоянии челобитчиков, приказал полковнику начать следствие, что между прочим, мешает ему взыскать с Михули похищенное. Из катедры.

№ 23

1729, липня (?). – Лист обозного Стародубьского полку Опанаса Єсимонтовського і полкового судді Миколи Ханенка до гетьмана Данила Апостола.

Гетман послал в Стар[одубский] полк повеление, в котором прописывает архиерейскую жалобу на жителей г. Мглина (см. № XXV). Они посылают розыск ими по этому делу, по гетманскому повелению сделанный.

Кажется этот розыск утерян.

(Арк. 429–429 зв.).

№ 24

1729, липня 20 (9). – Лист-скарга до імператора Петра II.

По грамотам и универсалам с. Ушня принадлежит издавна дому архиерейскому. Туда «невидомо откуда прышлы в подданство как прочии мужыкы по свободному малороссийскому здешнему обычаю» в том числе Михуля и Богданенко. Им наданы были катедральныя земли для пропитания; они за то выполняли повинности. Из них Михуля около тридцати лет был волостным войтом, волостным комиссаром и церковным ктиторм. Оказалось потом, что он за все эти годы украл около 2 000 рублей, обогащал себя и других, давал в займы, приобретал грунта. Теперь не можно взыскать с него этой суммы. Сверх того он просит гетмана, а с ним по его ж наущению и Богданенко, чтоб их вписали в козаки ибо они, будто бы козацкого племени. Гетман, получив прошение, приказал черниг[овскому] полковнику Богданову расследовать о их козачестве. Он жалуется, что розыск и гетманское повеление незаконно сделаны.

Под жалобой написано:

«Записав в протокол, сообщить к ділу и указу от ясневельможного; а потом отвітчика сыскав, в канцелярию против челобитья допросить».

(Арк. 429 зв.).

№ 25

1729, серпня 18(7). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Гетман запросил его о погребельном, собираемом с Мринской плотины. Он отвечает: «с тяжолого воза по тры деньги, а с порожняка по полушци». Просит универсала или на это погребельное или на гаченье плотины соседними селами, которые сами же переездами ее разбивают.

(Арк. 429–429 зв.).

№ 26

1729, жовтня 29 (18). – Скарга чернігівського судді Василя Каневського гетьману Данилу Апостолу.

1. У него есть третья доля помолу, близ Чернигова, на р. Жолвинке и фундуш из черн[иговской] ратуши, от 1615 года февраля 24 на займу плотины на той мельнице. С тех пор и до ныне, как видно из фундуша, там была дорога, ведущая от мельниц и с. Жолвинки в Чернигов. Иродион запахал, загородил эту дорогу, никого велел не пускать ни ездить, ни ходить по ней и мельница осталась без употребления.

2. Его преосвященства работники на той стороне этой плотины бьют птиц его и теперь убили 10 свиней, он жаловался, но не получил удовлетворения.

3. Его преосвященство велел там же на р. Жолвинкі грабежем взять у него дуба, т. е. большую лодку и човн.

4. Его преосв[ященство] отнял у него две сеножати, одну на Льгове, другую близ хутора Жолвинки, которая блаженныя памяти архиеп[ископ] черн[иговский] Феодосий Углицкий подарил тестю его, черниговскому протопопу Синдаревскому и на которые имеет он высочайшия грамоты.

5. «Да его ж пр[ео]священст[во] уступы на Десныщи, якии ствержены тому ж моему тестю монаршою грамотою, велив самовольне закочувать, а мене до оных не допускает».

Помета: «Сию суплику прыказав ясневельможный одослать в суд войсковый енеральный, дабы в оном ен[еральном] суди учинено було надлежащее рассмотрение и решение по указу и по правам малороссийским» *Подписались:* «По приказу ясневельможного подписався за енер[ального] пысара правящий Михайло Турковский.

(Арк. 430–430 зв.).

№ 27

1729, грудня 29(18). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

О том, что он неоднократно просил универсала на Мринскую плотину, которая «ежерочно требует на реставрацию иждывения». Лес, купленный за 700 зол[отых], в два года на нее истреблен. Пусть её гатят те, которые разбивают её переездами или пусть платят погребельное. Указывает права плотины Глуховской, на которую соседи свозят и пали, и работников присылают. Он доказывает, что в этом есть общая польза. *Кажется гетман не внимает; и не диво.*

(Арк. 430 зв.–431).

№ 28

1730, січня 24 (13). – Інструкція архієпископа Іродіона Жураковського Сильвестру Диканському, ігумену Свято-Микільського пустинно-рихлівського монастиря.

1. Принять 100 рублей от катедрального шафара и дать ему расписку в приеме. Шафар примет такую же сумму с монастырей, протопопий и наместничеств, когда соберутся в силу общего определения, см. № XXIII, и возвратит тогда ему расписку.

2. С этими 100 рублями ехать от него, архиерея, и от общества в Москву. Приехав, согласиться с суражицким игуменом и с стряпчим Черниговской епархии, Федором Богушем и «добре посовитовав», роздать письма господам.

3. Когда получит от господ обнадеживание, то подать челобитные куда какая следует и когда услышит о пользе «заподлинно и достоверно», то на вексель взять еще до 900 рублей, «у якого купчини и экспенсовать в дары, кому что належатымет за мылость и ходатайство». О том иметь записную книгу, которую «за своим, дай Боже, щасливым возвращением, подать нам, архиерею, к рассмотренью».

4. Стараться подать государю грамоту, иметь аудиенцию и еще словесно выразить ему все их бедды и нужды.

5. Ея царскому величеству подать писания и там пространно объяснить наши все бедствия, гонения и нужды и просить, чтоб ходатайствовала за них пред его имп[ераторским] величеством.

6. Гостинцы кому какие раздать, дать реестр, о нем не объявлять никому, и раздавать так, чтоб один не знал, что дано другому.

7. Бывать у князей Дм[итрия] и Мих[аила] Михайловичей Голицыных, у Наумова и Курбатова, искать милости, отвечать на вопросы и просить советов.

8. Донести (?) тамошним мирским и духовным господам, какие господа в Малороссии добротны архиерею и духовенству, и какие «устремляются крайним недоброхотством».

9. «З малороссийцами отнюдь не переставать (?) ваша превел[ебность] и з нымы согласия компании и в чем либо в дилех (кроме полытычного) свиданья; розговоров не имейте, может бо быты вред».

10. Что по какому делу начнется и как будет идти, о том немедленно писать к нему.

11. Поступать по этой инструкции «и не взирать на постороние кухни, имате бо пред Богом и пред нами, архиереем, а не пред ким воздаты отвит».

(Арк. 430 зв.–431).

№ 29

1730, січня 25 (14) (?). – Реєстр грошей Чернігівської єпархії, скільки послати в Москву для прохань.

Этот реестр должен обратить внимание, как описание тогдашнего состава епархии. Как показание какой монастырь богаче, а какой беднее.

Катеральный монаст[ырь] рублей	110
Спасский новг[ород]-северский	120
Троецкий Ильинский	40
Успенский Елецкий	40
Антониевский Любецкий	9
Домницкий Пречисский	30
Троецкий андрониковский	9
Никольский макошинский	40
Успенский кашинский	22
Спасский клюсовский	7
Никольский каташинский	20
Успенский рябусовский	7
Благовещенский суражский	12

Троецкий костянский почеповский	11
Спасский рувимовский	7
Девичий пятницкий	40
-«- Покровский макошинский	5
-«- Успенский печеницкий	10
Протопопия Черниговская	40
-«- Стародубовская	100
-«- Погарская	80
-«- Почеповская	80
-«- Новгородская	65
Наместничество Мглинское	15
-«- Сосницкое	20
-«- Менское	12
-«- Березинское	19
-«- Седневское	30
Всего	1000

Пока соберутся эти деньги, что не может быть скоро сделано, положено где-нибудь занять. *Подлинно подписан всеми игуменами, архимандритами, протопопами, наместниками, но в копии нет их имен.*

№ 30

1730 р. – Лист до ігумена Рихлівського монастиря Сильвестра.

Пишет в Москву, при посылке дел. Приказывает во всем советоваться с о. Василием, о всем доносить в Чернигов. Извещает, что писал к гр[афу] Гавр[иилу] Ив[ановичу] Головкину о «модели», т. е. о медали в память коронации Петра II-го, приказывает хлопотать о получении оной. Поручает отобрать все бумаги от игумена суражицкого Гавриила и сдать канцелярсту Корсиновскому. Поручает купить для ризницы галунов и золота для вышиванья «цивками»; да бумаги «риз пятьдесят или больше»; да колясочку двуколку».

(Арк. 431 зв.).

№ 31

1730, травня 15(4). – Стародуб. – Лист бунчукового товарища Василя Романовича до стародубського полковника.

«Який ордеры преосв[ященного] еп[ископа] черниговскаго и указы синодские здесь в церкви соборной читаны, уверняющие, чтоб духовенству в земских дилах, не быть под судом свицким и о прочем, о чем де из синода в коллегію иностранных дил доношения его преосвященства для рещения посланы. З тех, снявши копию, посылаю при сем до в. м. пана, для рассмотрения. Которые за вычитанем здається не здорно бы було доложыты я[сно]вельможному добродію е[го] м[ости] п[ану] гетману для воспящения того его просвященства намирения, ибо ежелы духовенству в земских дилах под судом свицким не быть, то будет между мирскими и духовными персонамы всегда особливое беспокойство (?) и кгвалтом будут одниматы од нас кгрунта, а барзій, что через сие чынытся правам малороссийским противность. А артикулы прав малороссийских, к сему дилу прылычные, еще прошлого Великого Поста выпысавшы я з статута князства Лытовского между пунктами, на преосвященного черниговского посланными приложил, якие там вынайты можете, под тым извыненным пунктом, что сам архиерей в суда мирский мишається, а своих попов в свитские суды не пускает, в яких артыкулах и самого епископа судить повелевает».

Из Стародуба.

К этому приложена и улика: ордера и указы, читанные в соборной церкви стародубовской, а именно:

А. О принуждении к исповеди и причастию без упущения. Не исполняющих отдавать светским командирам для взыскания с них штрафных денег.

В. Чтоб сотники и полковники «не турбовалы» духовных управителей.

С. О сообщении указов архиерею.

Д. Чтоб мимо архиерея не взыскивали с монастырских и духовенских имений казенных сборов.

Вот дела, по которым Иродион Журавковский посылал в Москву рыхловского игумена с 1000 рублями для взяток тамошним взяточникам. В post-scriptum Романович пишет, что посылает прошение прихожан стародубовской Никольской церкви».

(Арк. 431 зв.–432).

№ 32

1730, липня 28 (17). – Чернігів. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

В Мглинском уезде катедра получила от всех гетманов, начиная от Б. Хмельницкаго последовательно до Скоропадского, и по царским грамотам маестности, оставшиися от ксендзов иезуитов и доминиканов, и другая вотчины. Неведомо откуда «принаспособылося ныни обрывается с полосмста дворов козаков» на эти катедральные грунта. *Это отвратительная и очевидная кляуза! Там же со-рок один двор подданных монастырских «между которыми безупряжных «тридесять девять, а с упряжью дванадесять ищиется». Следовательно 51, а не 41 двор, а между тем это не копия, это подлинник за подписью Иродиона! Так то кляузики описываются.* «Ныни же за щастливым я[сно]в[елможности] вашей с царствующаго и велького града Москвы возвращением», мринский сотник Тарасенко выхлопотал от него универсал с повелением, что подданные нашы «40 чоловика

бидных» третью долю повинностей отбывали в даче на консистеннов провианта, фуража и подвод противу 750 козаков, «а при том будто я[сно]в[ельможность] ваша мринским козакам розсказал благо изволили чернца якого либо убывать яко собаку». Иродион просит, чтоб сощитали козаков и монастырских подданных и сделали ращот о повинностях.

«О убийствии же чернца в собаки мисто. Если запевне от кого козакам мринским було розсказанье, или самы оны тое от себе вщинають и вщальи и вооружаются на прольтие чернечой крови, по розыску, хто в том окажется, истязать без пощадины, подлуг сылы монарших имп[ераторского] вел[ичества] указов».

Тут он рассказывает, что мринский городничий захватил козачий скот на монастырской сеножа-ти и что козаки, которых зачинщик был Иван Кольцо, набежали в архиерейский двор, чуть не убили городничего, что городничий «мало не пострадал смертию безвременно» и что отняли у него свой скот. Из Чернигова.

(Арк. 432–432 зв.).

№ 33

1730, септня 11 (липня 31). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

О том, что есть указы взывать штраф с лиц исповедывающихся и присылать те деньги в синод; о благочинии церковном; о хранении Закона Божия. Эти указы по доношению епископа устюжского и тотемского Лаврентия возобновлено. Теперь рапортуют Иродиону, что несповедывающиеся не хотят штрафа платить, что мирския власти их к тому не понуждают. В Тулиголове и Суходоле некоторые козаки не исповедывались и не причащались. Улановский городничий, иеромонах Зосим писал к глуховскому сотнику, чтоб тот взыскал с них штраф, но получил в ответ от него, что без гетманского разрешения нельзя этого сделать. А потому посылает экстракт: по сколько с каких лиц следует штрафа. Сверх того просит дать три универсала: в Стародубовский полк «ибо там наибольше преступников и раскольников», в Черниговский и Нежинский; все нащот исповедей и штрафов.

Экстракт. Заверен собственноручно Иродионом. Это выписка из печатного указа 1722 года сентября 24».

(Арк. 432 зв.).

№ 34

1730, септня 11 (липня 31). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

По тому же делу, то и № XXVI. Гетман не сделал никаких распоряжений по его тогдашней жалобе; гетман поступил как каждый на его месте с нахальным и злым че[ловеком]. Теперь он повторяет тоже прошение при отзыве (в копии) комиссара полкового нежинского Александра Кушакевича.

Отзыв Кушакевича. Писан 28 июля. Уведомляет Иродиона, что не третью часть следует по[винностей] на Мекленбургский корпус от монастырских подданных мринских, а столько, сколько по ращоту жителей с козаками прид[...], о чем он писал уже к комиссару сотенному.

(Арк. 432 зв.).

№ 35

1730, септня 11 (липня 31). – Чернігів. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

О том, что по жалобе на мринских козаков, разнесших слух будто бы чернецов можно убивать как собак (см. № XXXVI) нет от гетмана до сих пор резолюции.

В этой бумаге ничего нет достойного примечания, кроме слога; но мы уже знакомы с желчным слогом буйного сановника: «набигавшие козаки, крайне устремившиеся на убийение чернца... разтравившиеся самоволством и на убийство устремившиеся». Ему остается: «разви отчуждаться от церкви, или от смертоубийственного прещения со плачем искать у монаршего маестату обороны». Из Чернигова.

(Арк. 432 зв.–433).

№ 36

1730, септня 26 (15). – Чернігів. – Лист до гетьмана Данила Апостола.

«Дело по № XXXII и XXXIX».

Гетман не давал резолюции. Иродион вздумал не давать определенной третьей доли порции на мекленбургцов. Полковый комиссар нежинский Ив. Селецкий написал о том полковнику корпуса Мекленбургского. Он просил, чтоб «приказал солдата от корпуса Мекленбургского послать в Мрин для выправления надлежащих порционных из мужиков мринских на корпус Мекленбургский». Немедленно явился в Мрин этот солдат, который «наихавшы условно в дворец наш мринский всемирно за порцию платижа требует з наших подданных третьей часты протыву козаков; если ж бы требуема не по пропорции сумма на консистентов була не выстатчена, то нашествия экзакуции изьявыв той же солдат прещенье». Он писал к полковнику Мекленбургского корпуса Шаку. Но Шак прислал ему копию с письма к нему от Селецкого, «в котором он, Селецкий, безсовистно напысав, якобы подданные наши уицать на консистентов достойной платы протываться и будто мринскому комиссару ныякоесь чыныты затруднение, в чом солгав Хрысту и на свою душу и на крайнее добр катедральных раззоренье». Просит наказать Селецкого и так как это касается интересов всего общества, то повсягнуть (Селецкого) и рейментарскою прыгрозить властью».

Этот слог кляузнический и желчный напоминает Гоголя и Квитку.

Копия с копии: Отзыв Селецкого к Шаку выше приведенный от 7-го августа.

(Арк. 433).

№ 37

1730, вересня 6 (серпня 26). – Чернігів (?). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Гетман обещал ему, по Мринскому делу (см. № XXI, XXXII и XXXIX) прислать полкового судью нежинского Семена Чуйкевича и тамошняго наказного полковника, которые удовлетворят его. За это он гетмана «вельце благодарствует». Что касается до монаха, мриньского городничаго, он бежал неизвестно куда, боясь, что козаки выполняют свое обещание убить его. Уже с год тому назад он жаловался, что они «набигают на дворець, ганяются за городнычим и крычат: убиймо».

(Арк. 433–433 зв.).

№ 38

1730, вересня 6 (серпня 26). – Чернігів (?). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Гетман, получив прозьбу, или почти требование от него, о выдаче трех универсалов о штрафах с неисповедывающихся (см. № XXXVII), отвечал, что велел он справити в генер[альной] войск[овой] канцелярии: есть ли там такие указы, и буде есть, то даст универсалы. Иродион посылает ему печатный указ, подписанный синодом и сенатом, в подлиннике, и просит выдать универсалы, «ибо взыскуемый намы интерес церковный и государственный без продолжительного требует действия и исполнения, вторично, по трете и десятикратно предваряем». Это к гетману!

(Арк. 433 зв.).

№ 39

1730, грудня 29 (18). – Чернігів (?). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Бумага, относящаяся к Пятницкому монастырю (см. Пятн[ицкий] мон[астырь] № XIII). Он вступается за монахиню Тавифу Затыркевичеву, с которой бунчуковый товарищ Нестеренко требует должных ему 100 рублей.

(Арк. 433 зв.).

№ 40

1731, лютого 27 (16). – Лист значкового товарища Василя Григораша до гетьмана Данила Апостола.

Известно вашей я[сно]в[елможности], пишет он, что дед мой, Григорий Путына, служил государям верно в полку Миргородском, письмо данное ему гетманом Ю. Хмельницким служит тому доказательством. Ныне же Иродион Жураковский в ответе на мою жалобу, посланном в синод, пишет, что никто из моих родных не служил в войске, что я был холоп гетмана Скоропадского, что я его, Иродиона, подданный мужик. Это ответ принят синодом к делу. Иродион придирается к тому, что я устроил хутор на земле катедральной, но это не делает меня холопом, а сродники мои и теперь живут и служат в войсковых чинах полка Миргородского.

(Арк. 433 зв.).

№ 41

1731, березня 6 (лютого 23). – Москва. – Лист гетьмана Данила Апостола до архієпископа Іродіона.

«Черновое письмо с переправками Апостола. Он прописывает жалобу Григораша (№ XLV) и говорит: «Я[сно]в[елможности] извѣстен подлинно естем, что его, Василия Григораша дед, волоской породы, Григорий Путына, за гетманство Богдана Хмельницкого, когда волоцкий господарь свою Домну выдал замуж за сына его, Хмельницкого, Тymoша, послан при ней Домні в Малую Россию, с тыми людьми, которые при ней Домні, отправлены, будучи над оними ротмистром, и когда ляхи атаквали Сочаву, где и сына Хмельницкого убито, был там же при нем, Тymoшу, и служил так за его, Богдана Хмельницкого, яко и за других, войсковую службу, як ему от гетмана Ю. Хмельницкого данное письмо явствует. О чем не только мні, но и всім малороссиянам есть извѣстно. А и отец оного Григораша в полку Миргородском был в войсковом звании, а он, хотя и служил покойному гетману Скоропадскому, только тое ему в холопство не должно причтено быть, понеже в Малой России при гетманах служат при дворі и для прищичения ся свободно принимаемые з сынов старшинских и прочих званий людей; а потом же свободно и остаток од службы всяко по своей воли и прынимаючи в службу войсковую. А что по откупу он, Грыгораш, в пуцци катедральной устроил хутор и завод выннычный из того також не быть оному Грыгорашу подданным и крестьянином катедры черниговской» и пр. Из Москвы.

(Арк. 433 зв.–434).

№ 42

1732, липня 15 (4). – Лист Якова Полуботка до гетьмана Данила Апостола.

Кохановский вчера известил был, что Иродион в июне месяце приехал в его деревню Розсудов, что в сотне Любецкой, жалованную деду и отцу его грамотами 7189 и 7198 (1681 и 1690) годов, присылал через реку Борзну по его розсудовским землям плотину и затопил сенокосы. Просит чтоб приказал черниговскому полковнику Богданову послать людей и разрыть.

(Арк. 434).

№ 43

1733, березня 2 (лютого 19). – Чернігів (?). – Лист до гетьмана Данила Апостола.

Полковник Ив[ан] Васильевич Чебышев подал в Малорос[сийскую] коллегію жалобу, что в катедральной маетности Суходольи передерживаются беглые крестьяне его: Аф[анасий] и Антон Рыли-

ны, они же и Артюховы, и Денис Матвеев сын Пердунов; не подав доказательств справедливости челобитной он уехал из Глухова. Это было в 1723 году; с тех пор по 1730 год он молчал; в 1731 году, узнав, что эти люди перемерли, он подал прошение о том же нащот Бориса Афанасьева и Аггея Денисова, но они доказали удостоверением присланным от рыльского воеводы Арсеньева, что они не крестьяне Чебышева, а однодворцы г. Рыльска. Это дело кончилось в пользу монастыря в ген[еральном] суде. Но для безопасности просит он гетмана, чтоб приказал перенести его в войск[овую] ген[еральную] канцелярию для «аппробации».

(Арк. 434–434 зв.).

№ 44

1733, березня 2 (лютого 19). – Чернігів (?). –

Лист до князя Михайла Голіцина (молодшого).

«Это жалоба на гетмана Апостола. Любопытны конвульсии желчного старика, низость, лицемерие, мстительность при безсиллии и безграмотности. Мы имеем много красноречивых или просто и ясно, на отечественном языке написанных бумаг того времени; и так нельзя относить безграмотность этой бумаги к слогу тогдашнему. Нет, здесь ум за разум зашел от желания быть убедительным при несправедливости и при отъявленной мерзости поступков.

«Кому бы паче было извистнйше, аще не в[ашем]у высококн[язеско]му свитлйшеству ведомо есть изльше о старческом моей том (!) знатных лит прожытии, яко сидыну носыть удостоившыся, достыг глубокой старосты ищемой покоища, в котором у обители Мижыгорской прежде архимандрии и уже сущы архимандритом, по избрании мене в архиереи, тако прибуть благословив мя Бог, тышайше, что бых я всякая притяжен и коего лыбо неспокойства свобод и от ныжних до вышних, разная управления, им же подлежав и подлежу ныже малйшым утруждены булы о мни поречени-ем. Ни убоискатель есмь чуждого, ни завистныков обритаюся я чуждой чести, и ныже яковых навыв чуждом имени хытросплетений поносытельных от младых ногтей моих произглатшаты». А Григораш, а Лисаневич, а Полуботки и пр., пр.? «Се ныни благодарю всех содителя Богу яко избран сущи в день праведного Иова архиереем».

Следовательно он был избран 1722 года 6 мая. «Сострадалец того буты иміюся; и гоным укоряем, поносым, озлобляем, хулым, оклеветан (бедный!) и не аки чоловік, но вминен аки изверг никій в поправные досели и в позор властительствующу в Малой России господину гетману. Знаю: за многая грихы моя, от имени же Спасителя нашего Хрыста Господа прыключаяся, сладці Духом сношу (для чего ж эта жалоба, напоминающая дон[н]у Юлию, которая целый час кричит, что любит в молчании снестать печали сердца своего) и претерпываю едыного только над все упомяновенная великаго утробы моей огорчение сладостное терпимые уже превышающаго вмистыть сылою терпимыя не возмогаю, что враждующие мои, будто прычыною я недоброхотству господына и будто спокойного нисмь (!) желатель прожытия и якобы многие от мене озлобляемы стужают от мене господину гетману чолобитными у высоких лыц, яковых в чысли и в[аше]му свитлйшеству г-н гетман и его прыподхлебные обнеслы и обносить мя не повинны». Тут он говорит, что его обязанность защищать добра церковные; что не он начинал тяжбы, а Иоанн Максимович и Антоний Стаховский. Он клеветает и из собственной рукой его подписанных бумаг ложь его ясна. Для него ж, продолжает он: «Злато, серебро, каменье честное – дрова, сино, тростие». А Лисаневича разбойнически ограбив, спрашивал в тюрьме: «Для чего вывиз мою овцю в чужую епархию и з нею звинчався?». Далее говорит, что на том свете: «Огнем бо открывается и коегождо діло, яково же есть искусыться». Германдада, инквизиция! «вмистытельно же и мое бидствование; и того прычына верховодствия господына гетмана, который по всевысочайшой монаршой мылосты приемши гетманства достоинство, не только в прыльчном одминывся доброхотстви, но очыслытельна мене, Бурляя и еще никоих по подобию старых литы возненавидивши, тым изрядная, а мни преизлишня сугубая творыты не позазорывся бидствия».

Жалуется, что на его просьбы не дает никаких резолюций гетман, подстрекает к жалобам на него, принимает их без разсуждения, выполняет по ним без разследования.

«Сего рады прытекаю невинный невинностию дерзновенно ко благосердию в[ашего] выс[око]кн[язеско]го свитлйшества, и припадая к стопам, всеньжайше молю: Удержи высочайший мой патроне в древних струя слез, от очес моих нысходящие, плащеньцею мылосердия; раствори огорченную утробу мою и сотом (!) патронства упокой душу мою, невинне смущенную, сохрани от навита; и буды ты щыг по Господи защищения моего от гонения господына гетмана; прекраты его вражду сотныя (?) своего сылы».

Эта подлая бумага не имела никакого действия. Вскоре гетман скончался. Начальство над Малороссиєю принял кн[язь] Алексей Иванович Шаховской. С ним переписка началась в том же деле.

(Арк. 434 зв.–435 зв.).

№ 45

1734, березня 26 (15). – Глухів (?). –

Лист князя Олексія Шаховського до архієпископа Іродіона Журавовського.

Ему жаловалась тулиголовская попадьа, Матрона, Лукьянова дочь, Вишинская. Несколько десятков муж ее священнодействует без всякого зазора в Тулиголове. Он купил мельницу там же, сын его выпросил у гетмана универсал на гачение плотины при той мельнице всеми жителями Тулиголова, в том числе и катедральными подданными. Иродион, разсердясь за это, схватил попа и его сына и засадил их в тюрьму, где они содержатся и ныне; потом выгнал попадью из ее двора, велел не допускать ее ни к ее мельнице, ни к ее винокурне. Велел описать все ее пожитки и забрать все к се-

бе, а вместе с тем и документ. А как с 3 февраля принял князь правление всех малороссийских дел, то и требует, чтоб Иродион известил его о причинах подобного поведения.
(Арк. 435 зв.).

№ 46

1734, березня 28 (17). – Чернігів (?). – Лист до князя Олексія Шаховського.

В сылу такого в[ашего] с[иятельства] требования отвітствует кратко: «хотя оный поп тулыголовский Петро Вышиньский из сыном его взятый булы под караул рады ныжеслудующых причын, однак стали быть и уволены. Пожитки движимые не арестованы, только до дальшого определения пока печатованы, им и отданы. Жену оного Петра з двора вон выслано, крепосты к нам привезены и до мельницы и вынныцы не велено допускать для того, что оный епархии нашей поп затяв воровства, непристойные продерзости, к тому ж и самым нам на едыное пастырю его опечаление – безчестие. Ибо в маетности катедральной черниговской, в сели Тулыголови, грамотамы государственным катедре ж стверженных, из пята мельныць однако, не иміючи жадных крепостей, воровски завладив».

Он представлял купчую Феодосием Углицким подписанную, в то время как Феодосий был архимандритом елецким и администратором епархии. Но увидев печать елецкую, а не катедральную, на этой бумаге, Иродион ее не признал. Это мошенничество, ибо Феодосий был потом архиереем черниговским, и ни он, ни другие предместники Иродиона, не опровергли прав Вишенского на мельницу.

Заключение: «За все и за безчестие наше ождаем из святійшаго синода мылостывой резолюции и указы». Понятно ли? Но Алексей княж Иванов сын Шехавсков, как мы ниже увидим рыгнет ему бумагою не апостольскою.

(Арк. 435 зв.–436).

№ 47

1734, травень. – Чернігів (?). – Лист до князя Олексія Шаховського.

Иродион, посреди Чернигова, посреди белого дня, в отсутствии Полуботков, ограбил их дом; Андрей Полуботок подал прошение на высочайшее имя. Шаховской потребовал ответа; Иродион отвечает: Жалуется на меня Полуботок, Андрей. В его жалобе сказано: брат его меньшой, Яков пошел в поход, в 1733 году, в Польшу. Оба брата не делились отцовским имуществом ни движимым, ни недвижымым. Боясь, чтоб не разтащили движимости в отсутствии брата, Андрей послал слугу своего, Березовского, опечатать все. Апреля 28 Иродион, узнав о приезде этого слуги, послал двух монахов и при них около двухсот человек школьников и катедральных слуг с дубьем, цепами и телегами. Они выбили ворота двора Полуботковского, начали бить, хватать, вязать людей, отбили замки в дверях, вышибли окна в избах, и все без остатка, пожитки забрав, повезли в катедре. А Березовского, ограбив, и самого взяли. На эту жалобу Иродион отвечает:

1734 года апреля 29 дети бунчукового товарища Якова Полуботка подали ему прошение. (Это по какому праву? Малолетные и епископу?). Там сказано: отец их пошел в поход в Польшу; их же, детей своих, двор отческий «на предградия Чернигова и всякие движимые вещи и скарб, нераздельные с их дядею, Андреем, поручил сестре своей их тетке – Анне Войцеховичевой, вдове седневского сотника (Это по какому праву? Не раздельное с братом имение, когда брат налицо, вверять в надзор, мимо его, сестре). В 1734 году дядя их, Андрей, приехал из имения своего Михайловки в Чернигов на погребение жены. Отправив тело ея из Чернигова за (?) Десну, ночною порою приехал опять в двор, сорвал с погребов печати и взял там серебро (Он имел право не менее как брат его Яков). Потом из сундуков забрал другия вещи и наконец писал к сестре своей, чтоб ни во что не мешалась. Потом прислал прикащика михайловского с приказанием перепечатать все имущество. Иродион зная, что покуда найдет удовлетворение, все это пропадет, и в ожидании их отца из похода, принял их (?) под свою протекцию по «архиерейской должности озлобленных од озлобляющих охраняты!!!». Повелел «не грабительством, а сохранны, что после разбойнического самовольного его, Андреева, грабительства осталось», перевезть в катедре, за архиерейскими печатями. Где и «содержатымуться до крайняго определения».

На обороте подлинное решение: все это имение под протекцию архиерея забрали от мала до велика, без всякаго отлагательства, здать Андрею Полуботку или (?) кому он поручит и взять расписку о получении. Но негодяй не повиновался, как то видно из следующей бумаги.

(Арк. 436–436 зв.).

№ 48

1734, червня 26 (15). – Чернігів (?). – Скарга Андрія Полуботка («на высочайшее имя прошение»).

Снова просит о возвращении ему его имущества заграбленного Иродионом, из черниговского дому его.

(Арк. 436 зв.).

№ 49

1734, листопада. – Чернігів (?). –

Опис речей, «пограбленных у Полуботков Иродионом».

«Эта драгоценная бумага, живая картина быта тогдашних богатых панов; посуда, одежда, образа, библиотека, все здесь описано; самые названия вещей заслуживают особого внимания.

Помечена по листам: полку Черниговского судья Ив[ан] Мокриевич; канцелярист Петрович.

Полумыски цини под гербом Пав[ла] Полуботка и под буквами ЛИЖ.
Тарилки, с теми ж отметаи, цини.
Крушка, циновая мосиенжу окладаная.
Ложки под вензелями Леонтия и Павла Леонт[ьевича] Полуботка серебряныя, пестрозлоцонные и под фамильными гербами, 28, из них десять с персонками.
Түзен ложки; под гербами; серебряныя.
Кубки суто позлоцаные, серебр[яные], под цапу диланые с гербами.
Фынжалыки срибные, пестрозлоцонные, с гербами.
Фляшка срибная, четвероугольная, с гербом.
Крушка астуруской работы сребренная з кошущкою (?) франциберовою.
Пугар срибный с крышкою пестрозлоцистою на трох пуклях, на котором зверху лебедь сриб-
ный.
Бутыль сребная точеной работы з двумя по бокам персонами, з ланцюжками и крышкою.
Рострухан на стебли высокою, пуклямы выбиянный, суто позлоцистый, з крышкою, на которой
зверху квит франциберовый.
Поднос четвероугольный срибный.
Кадильница на круглых трех ножках.
Компас.
Лихтар стинный.
Зверцадло аркушовое.
Коновка срибная под литерами F.W.K.h. n.s.
Чайнычок срибный.
Ложка креденцовая, большая срибная.
Седесок срибный от кечевешка (?) малопозлоцонный.
Ложки пестрозлоцистые с сентенциями на стеблах пысанными.
Пуздерко шлионской работы.
Пукальк.
Сулийки.
*NB. Это все в большом количестве; я выписывал только наименования вещей и останавливал
внимание на их отделке.*
Одежда мужская:
Рубашки мужския шитыя золотом и шолком.
Лыштвы на полотни черным штытые; лыштва заполочу червоная.
Хустка рубковая, злотом и сриблом шытая.
Обрус, шлионской работы.
Кунтуш червонный, венецького аксамыту на соболях.
Шлафоп (?) дзигранатовый.
Кафтан златоглавный на земном канавац.
Шапка аксамытная червонная кунцямы обложена.
Чоботы сафьяновые.
Оружие:
Сагайдак пуклыкамы срибными кругом окладенный, с позлоцистыми на нем штучками.
Ронд з набором срибным суто позлоцонным спод под персием и под огонем.
Шабля срибром оправная, суто позлоцистая маниером старосвитским, а железко турецкое
булатное.
Два дуки турецкие.
Одежда женская:
Кунтуши: капаровый, с золотым позументом. Златоглавный по червоному канавацю. Зеленый
златоглавный с червонымы златоглавнымы лыштвами и с карунками пестрозлоцистымы, з розным
(?) киндяком подшитый. Штофовый великой руки по билому поли квит блакитный. и пр.
Сподныци: зеленая фатаиовая, внизу в два ряды карунки золотые, на червоном киндяки поши-
тые. Билая билкосовая (?). – и пр.
Шнуровок: Златоглавная червонная с карунками пестрозлоцистымы. Аксамитная зеленая с ка-
рунками пестрозлоцистымы.
Запаска, по розовому полю бильый квит, штофовая.
Чепци: гаптованные злотом и сребром; на червоному аксамиту с перлами. На жовтом реисти. На
лудани.
Конци до бавальныц, сриблом и злотом гаптованные.
Рубахи женские до половыны вси золотом шитыя. По рукавам шитие.
Юпка фатаиовая, бобрами подшитая, колиору гвоздыкового.
Збруя:
Кульбака, при оной подушка аксамитная червонная.
Ленчик сребром оправный с тебенками, турецкими, стремена мосиенжные.
Драгоценности:
Канак золотый с алмазными двадцатю осма искрамы.
Крестык золотый з двома шафирамы, трома рубынчыками, чотырьмя кариолями, да с чотырма
чесными диаментамы.
Перстни: золотый под шмальцем черным, с 9 чесными диаментамы. Под шмальцем черным с
паленым шафиром. С блакитным шафиром. З каменцем блидоборщевым.
Заушныци с чесными диаментамы.

Зачызка в два шнури переплетиwаная.
Маныста: жемчуги, кораллы и пр.
Пугвыцци старосвицкие.
Ланцюжки золотые: гроховатый висом в 29 червоных. Ламоный. Репяшковый. Кольчатый. Пан-церовый.
Дукаты: еден за фыгурою, на едном боку древо, на другом дви персоны воинские в шишаках.
Часы карманные срибные турецького дила.
Сребро, в слитках, 9-й пробы.
Белье:
Постель, швабская.
Наволочки, з лыштва зеленым шовком и золотом шытые. Червоным шовком шытые.
Простыни, тым же взором шытые.
Скатерты, шлионской роботы квитчастим узором натыканые.
Рушныкы, шытые.
Межа:
Футра: лысычы, песковы, сибирковы, куничны, лапковы соболиовые и пр.
Ковры:
Коберец турецкий и пр.
Библиотека:
Книги латинские: Калыпын
Тераурус
Полиона латыно-грекос
Кнапиуш велький
Синопсиос
Дви филиозофыи пысаных
Спекулио саксонум
Польския: Твардовский о войны домашней
Костытуция сеймов польских
Реторыка пысаная.
Русския: Следованная псалтырь
Барония дви книги
Житие святых
Часослов велький
Мыр з Богом
Акафыст
Евангелие
Сообразование чоловической воли з Божию (черниговской печати)
Зерцало от Божественного Пысания (черниговской же печати)
Правило ко Божественному Прычащению
Манускрипты: Летопись Дм. Ростовскаго
Протокольная домовая Пав[ла] Полуботка отправляемых дел его же.
Скрыни, шафы, баулы, подголовчыки (в них хранились важнейшия документы), шкатулы и пуз-дерки.
Вот целая жизнь богатого малороссиянина, на чом о спал, на чом он ел, в чем ходили он и жена его, куда что прятали, наконец что они читали».
(Арк. 437–438 зв.).

№ 50

1734 р. – «Опись вещей, пограбленных по приказанию Иродиона у козаков с. Ушни, Богданенко, сверил канцелярист Григорий Максимович».

«Мы видели быт пана, взглянем на быт зажиточного козака.

Ржи 110 коп, волов 6, коней 2, винокуренный котел, жита 16 осмачок, гречки 17 осмачок, овса 13 осмачок, проса 3 четверыка, ячменю четвериков 6, гороху 2 четверика, муки ржаной 2 осмачки, гречаной 4 четверика, круп ячных ½ четверыка, сал кабанних 8, сукна свытного неваленного 100 локтив, снасти плуговой на 3 плуга, борон 2, сошников 3 пары, сох пять, шкур яловычых чыненных 13, рымарских 2, воев воловых 5, конных 4, всю к ним збрую, серпов 4, сокир 4 (?), зализа шин три, батоков железных 2, свердлов 4, чобут новых 4, грышов (?) 11 пар, руковыц 5 пар, лантухов 5, ми-хов 15, кужелю повисом 5, конопель повисом 8, лиону 5, клубков портных 4, валовых 8, закочы 15 саф(...)*, стуг 6, кадовбов 20, ночов 4, ковщув 5, дижу пекальную, ягнят 15, кур 10, свыней 13, по-росят 20, мысок деревяных 10, глыняных 15, овец старых 30, вовны 30 рун, поярковой 15, кожухов 6, свыт 6, убраня сукнового 5, курей 50, мазныц 2, хату з синьмы, синей лучыны 4 воза, дерево на клуню, дров 30 воев, осей 15, пудкув 6 пар, свинцю 1 фунт, ножыци кравецкие, молоткув 3, шваек 2, бычов коломиских 2, ярем 4, тертыц 50, дошок смоловых 40, лав 2, талирок 20, ложок 50, собак 3, выл 50, грабель 15, лопатню, горшкув 50, решето, оглобель 10, драни повкопы, лыко на 4 возы, пудусков на 2 возы, сад спустошылы, лозу вырубалы.

Подобным образом он в 1729 году ограбил 5 семейств козачих».

(Арк. 438 зв.–439).

№ 51

Список скарг на Іродіона, поданих Д. Апостолу.

«Конец этой бумаги утерян, только уцелело восемь листов, кажется она составлена для Шаховского.

1. Бунчуковый товарищ, Степан Ширай, 1727 года, дек[абря] 24, за писменно объявленное на дом его архиерейское неблагословение, за то что он не позволил Рубцевскому монастырю завладеть его наследственным грунтом, который сестра его неправильно этому монастырю подарила. Ширай подарил этому монастырю сорок рублей с доброй воли, но архиерей хотел и 40 руб. и грунт. Когда же Ширай послал сына своего Федора просить позволения венчать обрученную дочь свою, архиерей запретил всем попам ее венчать, пока Ширай не отдаст грунт. Потом велел он объявить неблагословение на скончавшуюся жену Ширая и нигде не править по душе покойницы сорокоуста.

2. Полковница стародубовская Ирина Журавкина. Карпека обвенчался в ее домової церкви с ее дочерью. Архиерей объявил на нее, на детей и на дом ее неблагословение. Запечатал домовую церковь ее, а священника посадил в тюрьму.

3. Макошинские обыватели за то, что они не откупили от сахновского озера Картан, отказал им дать священника, запечатал церковь и они должны исполнять обязанности христианские в девичем Макошинском монастыре.

4. Федор Посудевский, 1729 года, дек[абря] 8. Он больше 30 лет владел землею близ с. Величок, в сотне Любецкой. Архиерей построил в соседстве хутор, купил фальшиво у козака Ляценка его, Посудевского, землю и отнимает оную.

5. Знач[овый] тов[арищ] пол[ку] Черниг[овского] Федор Малявка. Иродион в деревне его и его брата, в Лесновке (?) завладел четырьмя дворами, захватил его коня, «замородовав, возячи колоды», люди его тамошняя скашивают сенокосы их, грабят их сено, выпасывают, рубят леса их и все по его приказу.

6. Ктиторы соборной новгородской церкви Каплонский (?) и Калиновский и 16 посполитых, в том числе цехмистры «шевский и кравецкий». Иродион отнял у них грунт, сжал их посевы и увез более ста коп ржи к себе, вдобавок не хочет освятить давно построенного каменного собора и объявил, что не освятит он его пока не купят они его преосвященству материи бейбереку на 30 коп.

7. Козаки села Ивоти. Иродион отнял у них земли, скормил скотам рожь на полях, вырубил их сосны, грабит их и одного из них в тюрьму посадил.

8. Козаки ушенские. Иродион отнял у них озера и криницы, запретил им вход в церковь. А в день Покрова Пресвятыя Богородицы разом всех выгнал из церкви, приказал больных не исповедовать и св. Тайнам не приобщать «не сакраментовать», мертвых не хоронить, новорожденных не крестить.

9. Козак серединобудянский Гр[игорий] Романов. Иродион приказал двор его разорить, новую рубленную избу, четыре амбара рубленых – разорвать, все это свезти в двор архиерейский и туда же свезти 120 бревен, дубовую трубицу и три котла винокурных, у Романова пограбленные.

10. Полк[овый] черн[иговский] судья Василий Каневский. За Жолвинскую плотину, мельницу и свиней побитых Иродионом. См.

11. Войск[овой] канц[елярист] Константин Лисаневич. Иродион посреди Чернигова разбойнически ограбил его и держал в тюрьме. См.

12. Василий Григоращ. За безчестие, название мужиком, за отнятые мельницы и пр. См. (Арк. 439–439 зв.).

№ 52

1734, серпня 18 (7). –

Лист князя О. Шаховського до генеральної військової канцелярії.

Посылает подлинный указ синодский о высылке бывшаго епископа черниговского Иродиона в Межигорский монастырь. Сношение же по делам духовным и переписку вести отныне с консистористами; посылает сверх того два указа: один Иродиону, другой консистористам. Из Петергофа.

(Арк. 440).

№ 53

1734, вересня 1 (серпня 21). –

Указ князя О. Шаховського (?) щодо членів ГВК М. Хрущова, князя А. Борятинського, С. Кішкіна і А. Маркевича.

Определение их, как членов Войсковой генеральной канцелярии об отсылке указов консистористам и Иродиону.

(Арк. 440).

№ 54

1734, вересня 3 (серпня 23). –

Подорожна козаку Василю Гордієнку дана членами ГВК.

Подорожня глуховскому козаку Василию Гордиенку, едущему в Чернигов с указами в консисторию и к бывшему епископу черниговскому Иродиону. Контрасигнирован (?) ген[еральный] писар Михайло Турковский.

(Арк. 440).

№ 55

1734, вересня 3 (серпня 23). – Інструкція ГВК В. Гордієнку.

Приняв эту инструкцию и указы, он должен ехать в Чернигов. Там должен подать указы один Иродиону, другой консистористам и взять от них росписки в получении. Если Иродион не в Чернигове, то взять от консистористов на бумаге сведения о том, где он.

Подписались при войсковой печати ген[еральный] писарь Мих[аил] Турковский и войсковый канцелярист Иван Покорский.

(Арк. 440).

№ 56

1734, вересня 4 (серпня 24). –

«М. Хрущов, кн. А. Борятынский, С. Кишкин, А. Маркевич, к Шаховскому».

Пишут, что оба указа были отправлены в Чернигов, консистористам отдан один. Другой же был возвращен в войсковую генеральную канцелярию, что Иродион до получения оного успел уехать в Межигорский монастырь. Однако ж не имея о том письменного известия, они его по адресу отправили. А как возвратится, сделают определение об отсылке куда будет надлежать.

Контрситир (?) войск[овой] ген[еральный] пис[арь] Мих[аил] Турковский.

(Арк. 440).

№ 57

1734, серпня 30. – Консистористы.

О получении указа на их имя и о возвращении указа в ген[еральную] канцелярию, писанного на имя Иродиона ибо он уехал августа 2-го «на обещание свое по ея имп[ераторскому] вел[ичества] указу, из св. Синода присланному, уклонившись от престолоправительства на жыл(...)» по смерти свои в Межигорь».

Подписались: архиеп[ископ] Троецко-Ильинский Герман.

— // — елецкий, Тимофей.

Наместник катедры Феофил.

Иеромонахи: казначей Варлаам.

духовник Нектарий

шафар Иосиф.

(Арк. 440 зв.).

№ 58

1734, вересня 23 (12). – Інструкція Власу Греченку.

От ген[ерального] писаря М. Турковского и войск[ового] канцеляриста Ив[ана] Покорского. Ехать в Межигорье и вручить Иродиону указ.

(Арк. 440 зв.).

Коментар:

№ 1

«Свирижу». Село Свириж нині відноситься до Шосткинського р-ну Сумської обл.

№ 3

«сотника новгородского». Йдеться про Семена Галецького, котрий обіймав уряд новгород-сіверського сотника у 1722–1725 рр.

№ 5

«придместника его, Антония». Йдеться про згаданого вище св. Антонія Стаховського.

№ 6

«Рувимовского монастырка». Руфинівський (Рувимівський) монастир в Сосниці був заснований у 1719 р. Рувимом, єпископом Нишським.

«Скоропадским». Йдеться про Івана Скоропадського, гетьмана у 1708–1722 рр.

«Петром». Йдеться про Петра I, царя Московської держави у 1689–1721 рр., імператора 1721–1725 рр.

«Малое Устечко». Село Мале Устя, яке знаходиться у Сосницькому р-ні Чернігівської обл.

«Полуботок». Павло Полуботок, чернігівський полковник у 1705–1723 рр., наказний гетьман у 1722–1724 рр.

«Тарасовку». Під такою назвою в Чернігівщині існує п'ять сіл. Очевидно мова йде про села з такою назвою в суч. Коропському або Ніжинському районах.

№ 8

«волости Шептаковской». Село Шептаки суч. Ногород-Сіверського р-ну Чернігівської обл., сотенний центр у середині XVII–XVIII ст.

№ 9

«в уезде Ушенском». Йдеться про с. Ушню, яке знаходиться в суч. Менському р-ні Чернігівської обл.

«Кладьковке». Суч. с. Кладьківка Куликівського р-ну Чернігівської обл.
«Степановке». Суч. с. Степанівка Борзнянського р-ну Чернігівської обл.
«Воловице». Суч. с. Воловиця, що знаходиться близько 3 км від Степанівки.
«нежинському полковнику». Йдеться про Петра Толстого, чернігівського полковника у 1719–1727 рр.

№ 10

«В Юриновке, катедральной слободке». Вочевидь йдеться про суч. село Степне (стара назва Юринівка) Шосткинського р-ну Сумської обл.

№ 12

«сотнички городничкой, Стаховичевой». Городничьким сотником у 1700–1715 рр. був Василь Стахович.

«в селе Мощонка». Очевидно, йдеться про с. Мощенку Городнянського району.

№ 13

«обозному полковому черныговскому Игнатию». Йдеться про Гната Сахновського, який обіймав цю посаду в 1709, 1723–1731, 1735–1737 рр.

№ 14

«церкви соборной Новгородской». Йдеться про Успенську церкву Новгорода-Сіверського.

№ 15

«Анна Павловна Полуботковна Войцеховичева». Йдеться про дочку Павла Полуботка Ганну молодшу, яка вийшла заміж за Петра Войцеховича, седнівського сотника у 1712–1723 рр.

№ 16

«Лисаневич». Йдеться про Василя Лисаневича, який був тоді військовим товаришем і брав участь у роботі Кодифікаційної комісії гетьмана Д. Апостола. Його дружиною була Явдоха Федорівна Підгурська.

«Томара Василий». Вочевидь йдеться про Василя Степановича Томару (є ще його дядько Василь Томара, чернігівський полковий суддя (1715–1726), наказний полковник (1715–1716, 1721–1723), який помер у 1726 р.). Василь Томара був переяславським наказним полковником у 1715, 1730–1731, 1735–1736 рр. Загинув у 1736 р.

№ 20

«белоусского сотника Корсака». Йдеться про Василя Корсуна, білоуського сотника у 1728–1729 рр.

№ 26

«архиеп[ископ] черн[иговский] Феодосий Углицкий». Святий Феодосій Углицький (30-і рр. XVII ст. – 1696 р.), чернігівський архієпископ (1692–1696), був архімандритом Єлецького Успенського монастиря в Чернігові (1687–1692).

«енер[ального] пысара правящий Михайло Турковский». Михайло Турковський, генеральний писар (1728–1739).

№ 30

«гр[афу] Гавр[иилу] Ив[ановичу] Головкину». Йдеться про Г. І. Головкина, першого канцлера Російської імперії (з 1709 р.), першого кабінет-міністра (1731–1734).

№ 32

«мринский сотник Тарасенко». Йдеться про сотника Федора Тарасенка (Тарасевича), каденця якого припадала на 1700–1732 рр.

№ 33

«Тулиголове». Йдеться про село Тулиголове суч. Кролевецького району Сумської області або однойменне село Конотопського району тієї само області.

«Суходоле». Село Суходол Глухівського району Сумської області.

№ 34

«Александра Кушакевича». Очевидно, йдеться про О. Кушакевича, значкового товариша Ніжинського полку.

№ 37

«полкового судью нежинского Семена Чуйкевича». С. Чуйкевич обіймав цю посаду у 1730–1734 рр.

«тамошняго наказного полковника». Можливо йдеться про Леонтія Шрамченка, який був ніжинським наказним полковником у 1732 р.

№ 44

«Германдада». Буквально це означає: «святиє братство». Германдадою називалась озброєна організація з охорони громадського порядку в містах середньовічної Іспанії.

№ 49

«полку Черниговского судья Ив[ан] Мокриевич». Іван Мокрієвич був чернігівським полковим суддею у 1732–1739 рр.

«Леонтия... Полуботка». Леонтій Полуботок був чернігівським наказним полковником у 1671 і 1673 рр., батько наказного гетьмана Павла Полуботка.

«Барония дві книги». Йдеться про фундаментальну хроніку італійця Цезаря Баронія (1538–1607). Ймовірно згадано її московське видання 1719 р. («Деяния церковные и гражданские»)

«Житие святых». Можливо, йдеться про «Четї-Мінеї» Димиртія Туптала, в яких містяться житія святих.

«Мир з Богом». Йдеться про твір Іннокентія Гізеля «Мир с Богом чоловіку» (Київ, 1669).

«Сообразование чоловічеської волі з Божиєю». Йдеться про твір «Илиотропион, или Сообразование чоловічеської волі з Божественною волею» (Чернігов, 1714) св. Іоанна Максимовича

«Зерцало от Божественного Писания». Можливо йдеться про твір св. Димитрія Туптала (Ростовського) «Зерцало православного исповедания».

«Летопись Дм. Ростовскаго». Вірогідно йдеться про рукопис «Літописця келейного» св. Димитрія Туптала (Ростовського).

№ 51

«Бунчуковый товарищ, Степан Ширай». Йдеться про С. Ширая, зятя стародубського полковника М. Миклашевського. Помер у 1738 р.

«сестра его». С. Ширай мав п'ять сестер. Ймовірно тут Євфімія (в чернецтві Катерина), про яку говорилося у вступі.

«сына своего Федора». Ф. Ширай, значний бунчуковий товарищ (1726–1742).

«дочь свою». У Федора Ширая було вісім дочок. Ймовірно йдеться про Ганну або Катерину.

«Полковница стародубовская Ирина Журавкина». Йдеться про дружину стародубського полковника у 1709–1719 рр. Лук'яна Жоравки – Ірину.

«Карпека обвенчался в ее домової церкви с ее дочерью». Дочка Лук'яна та Ірини (не znana по імені) вийшла заміж за бунчукового товариша Якова Семеновича Карпіку.

«Федор Посудевский». Йдеться про Ф. Посудевського, значкового товариша Чернігівського полку (1729–1730), чернігівського полкового сотника (1735–1757).

«Федор Малявка». Йдеться про Ф. Молявку, значкового товариша Чернігівського полку (1718–1725), значкового товариша цього ж полку (1729), полковий обозний (1738–1747).

«в деревне ... Лесковке (?)». Леськівка – село в суч. Ріпкінському районі (біля Редьківки).

№ 58

«войск[ового] канцеляриста Ив[ана] Покорского». Ймовірно йдеться про Івана Покорського, який став у 1735 р. бунчуковим товаришем, а у 1737–1738 рр. – київським полковим писарем.

о. Мицик Юрій Андрійович – доктор історичних наук, професор, головний науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна).

pr. Mytsyk Yurii – Doctor of Historical Sciences, Professor, Chief Scientist at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: mytsyk2002@ukr.net

Тарасенко Інна Юріївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту української археографії та джерелознавства імені М. С. Грушевського Національної Академії наук України (вул. Троїхсвятительська, 4, м. Київ, 01001, Україна)

Tarasenko Inna – Ph.D. in Historical Sciences, Research Fellow at the M. S. Hrushevsky Institute of Ukrainian Archaeography and Source Studies of the National Academy of Sciences of Ukraine (4 Trokhsviatytska Street, Kyiv, 01001, Ukraine).

E-mail: innatarasenko86@gmail.com

Дата подання: 20 червня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 18 липня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Мицик, Ю., Тарасенко, І. З документації чернігівського архієпископа Іродіона Журавківського (рефесті). *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 50–72. DOI: 10.5281/zenodo.7492845.

Цитування за стандартом APA

Mytsyk, Yu., Tarasenko, I. (2022). Z dokumentatsii chernihivskoho arkhiepyskopa Irodiona Zhurakivskoho (registry) [From the documentation of Chernihiv Archbishop Irodion Zhurakivskyi (registry)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 50–72. DOI: 10.5281/zenodo.7492845.

УДК 379.8:94(477)«17»

Володимир Пилипенко

КНИЖКИ В ЖИТТІ КОЗАЦЬКОЇ ЕЛІТИ ГЕТЬМАНЩИНИ (НА МАТЕРІАЛАХ ЩОДЕННИКІВ ЯКОВА МАРКОВИЧА, МИКОЛИ ХАНЕНКА ТА ПЕТРА АПОСТОЛА)¹

DOI: 10.5281/zenodo.7378991

© В. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2133-243X>

Мета роботи. На основі щоденників представників козацької еліти Гетьманщини визначити ставлення до книжок у освічених колах цього стану.

Завдання роботи. Визначити згадки про книжки та друковану продукцію в щоденниках, каталогізувати цю інформацію, окреслити ставлення до книжок у авторів щоденників.

Актуалізація теми. Українська козацька старшина як суспільний стан упродовж щонайменше трьох століть перебуває в центрі уваги дослідників. За цей час кілька разів змінювалася історична парадигма і, як наслідок, оцінка діяльності козацької старшини. Сьогодні в суспільстві є запит на історію власних, а не чужих, як російське дворянство, еліт. Саме тому зростає інтерес до дослідження різних сфер життя козацької старшини. Це дозволяє поглянути на їх не лише як на воїнів, а й як на суспільний стан, який постав і розвився, намагався усвідомити себе, боровся за власне збереження. Гарна освіта є необхідною для політичної еліти держави, і старшина з кінця XVII ст. почала дбати про неї своїх дітей. А під час навчання закладалася повага до книжки, що можна побачити на прикладі збережених щоденників Якова Марковича, Миколи Ханенка та Петра Апостола.

Наукова новизна роботи полягає у спробі комплексного висвітлення ролі книжок, репрезентованої у щоденниках представників козацької еліти XVIII ст.

Висновки. Тексти щоденників дають можливість каталогізувати номенклатуру дій щодо книжки. Так, книжки купували, дарували, позичали, виписували з-за кордону, переписували, пересилали один одному. Про дбайливе ставлення до книжки свідчать згадки про каталогізування бібліотеки, постійні нагадування різним адресатам повернути позичену книжку, значні витрати на покупку книжок та послуги інтралізаторів.

Ключові слова: козацька старшина, мемуари, дозвілля, Гетьманщина XVIII ст.

Постановка проблеми. Козацька старшина, як провідний стан українського суспільства та керівний стан української держави сер. XVII–XVIII ст., виникла в результаті національно-визвольної війни сер. XVII ст. І поки точилися війни з Річчю Посполитою, головними і найбільш шанованими ознаками були особиста мужність, сміливість, військова вдача. Але з часом, коли війни припинилися й настав відносно спокійний час (звісно, наскільки цей вислів можна застосовувати до др. пол. XVII ст.), значення почали набувати інші риси та уміння, які були потрібні для мирного часу. Освіченість була однією з них. Наприкінці XVII ст. інтелектуальним центром для дітей козацької старшини став Києво-Могилянський колегіум. Там козацькі сини знайомилися із античною культурою, іноземними мовами, вільними мистецтвами тощо. У тих стінах їм прищеплювали повагу до книжки. І, судячи зі збережених щоденників представників старшини, робили це досить успішно. Діаріюші Якова Марковича, Миколи Ханенка та Петра Апостола дають достатній матеріал для аналізу ролі книжки в житті вищих прошарків козацької старшини.

¹ Матеріал підготовлений під час стажування за програмою «Research Perspectives Ukraine» від Німецького історичного інституту у Варшаві (<https://www.dhi.waw.pl/en.html>).

Мета статті. На основі щоденників представників козацької еліти Гетьманщини визначити ставлення до книжок у освічених представників козацької еліти. Для досягнення мети слід виділити окремі дослідницькі завдання: визначити згадки про книжки та друковану продукцію у щоденниках, каталогізувати цю інформацію, окреслити ставлення до книжки в авторів щоденників.

Аналіз джерел та останні дослідження. Джерелами дослідження є щоденники трьох представників відомих козацько-старшинських родів: Якова Марковича, Миколи Ханенка та Петра Апостола. Вони були введені до наукового обігу ще у XIX ст., відтоді лише окремі частинки діаріюшів були додруковані. Незважаючи на те, що записи збереглися не за всі роки, коли автори вели щоденники (наприклад, у Миколи Ханенка існує пробіл від 1734 до 1741 рр. включно), вони дозволяють реалізовувати поставлені дослідницькі завдання. Інтерес до щоденників козацької старшини зберігається від часу їхньої публікації і кожен дослідник знаходить в них те, що цікаво саме йому. Щоденники дають інформацію щодо політичної та економічної історії, родинних зв'язків², історії культури³, повсякдення⁴ та дозвілля⁵. Дослідники аналізували щоденники й з погляду джерелознавства⁶.

Виклад основного матеріалу. Яків Маркович (1696–1770 рр.), Микола Ханенко (1693–1760 рр.) та Петро Апостол (1710–1758 рр.) були майже ровесниками, представниками молодших поколінь дуже впливових, багатих козацьких старшинських родин. Вони отримали гарну освіту, завдяки сімейним зв'язкам обіймали керівні посади, примножуючи сімейні статки. Усі вони вели щоденники, які в більшості збереглися до сьогодні. Усе це разом складає колективний портрет «золотої молоді» Гетьманщини першої половини XVIII ст. Тим цікавіше зануритися в їхні щоденники, адже в них відображені різні аспекти життя авторів. При чому, варто відмітити, що самі ці діаріюші були текстами не для сторонніх очей. На цьому неодноразово наголошували різні дослідники.

Почнемо зі щоденника Миколи Ханенка⁷. Одразу зазначу, що моїм завданням не було перерахувати усі згадки про книжки. Робити це, на мою думку, не варто, адже не усі записи збережені і, звісно, автори читали значно більше, ніж згадували про це у своїх записах. Натомість було б цікаво зрозуміти, що робили із книжкою. Загалом, згадок про них у щоденнику М. Ханенка багато. Але виокремлюються роки, коли автор був у Санкт-Петербурзі. Пояснити це досить просто: у столиці імперії був книжковий ринок, бібліотеки та інтелектуальне оточення. Найпоширенішою дією щодо книжки, зафіксованою у щоденнику Ханенка, є купівля. Автор вказує, що «купив» книжку, або ж просто вказує її ціну (6 жовтня 1730 р.: «Двѣ псалтирки куплены за 1 рубль 20 копѣекъ»; 7 вересня 1730 р.: «За книжку латинскую, называемую Hugo Grotius de veritate religionis Christianae, дано 64 к.»; 9 лютого 1747 р.: «За граматик у печатную на русскомъ и нѣмецкомъ языкѣ 80 к.»; 4 липня 1748 р.: «За книгу «Физику экспериментальную» дано 60 к.»).

Досить часто авторові щоденника книжки дарують. Дарувальниками виступають священники, дворяни, єпископи. Так, 18 лютого 1733 р. М. Ханенко робить запис: «Обѣдали мы у паней матки, а послѣ обѣда у мене былъ первой отецъ Патермуфѣй, городничѣй лицицкѣй и подарилъ мнѣ книжечку Полуставецъ». А 10 травня того ж року нотує: «Отець же архимандритъ подарилъ мнѣ и сину двѣ книжки латинскіе». Або 26 листопада 1747 р.: «Послѣ полдня ездили съ Гудовичемъ на Василевскій островъ и тамъ были у префекта академіи кievской, отца Варлаама Лацевского, который подарилъ мнѣ книжку «Граматик у греко-латинскую»». При чому акт дарування відбувається і в зворотному напрямку – дарує Микола Ханенко:

14 серпня 1746 р.: «Андрея Ивановича Полянского сынъ. Петръ Андріевичъ, сержантъ інгермоландского полку и принесъ ко мнѣ другое писмо отъ сина моего, зъ моря писанное, которому я подарилъ книжку молитвенникъ печерского друку съ тропарами».

² Сердюк І. Маленький дорослий: дитина й дитинство в Гетьманщині XVIII ст. Київ: К.І.С., 2018. 456 с.

³ Дзюба О. Приватні бібліотеки України XVIII ст.: власники та репертуар зібрань. *Україна в Центральній-Східній Європі*. 2002. Вип. 2. С. 292–302; Дзюба О. Вихованці Києво-Могилянської академії: українські мемуаристи Я. Маркович та М. Ханенко (перша половина XVIII ст.). *Український історичний журнал*. 2019. № 3. С. 64–87; Дзюба О. Дозвілля в повсякденному житті козацької старшини (на матеріалах мемуарної літератури першої половини XVIII ст.). *Соціум. Альманах соціальної історії*. 2017. Вип. 13–14. С. 308–328.

⁴ Таїрова-Яковлева Т. Повсякдення, дозвілля і традиції козацької еліти Гетьманщини. Київ: Кліо, 2017. С. 184.

⁵ Панашенко В. Соціальна еліта Гетьманщини (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ: Ін-т історії України НАН України, 1995. С. 221.

⁶ Остряко А. «Щоденник» М.Д. Ханенка в листуванні О.І. Ханенка з О.Ф. Кістяківським. *Сіверщина в історії України*. Київ. 2011. Вип. 4. С. 290–294; Зінченко О. Наративні стратегії в «Денних записках» Якова Марковича. *Слово і час*. 2015. № 10. С. 86–92; Зінченко О. «Домашній протокол» 1717–1767 рр. генерального підскарбія Якова Марковича в контексті українського щоденництва XVIII ст.: автореф. дис. ... канд. філол. наук, 10.01.01 [б.в.], 2017; Любовець Н. Вивчення мемуарів як історичного та біографічного джерела: до історіографії проблеми. *Українська біографістика*. Київ, 2010. Вип. 7. С. 66–104.

⁷ Я користувася оцифрованою версією «Щоденника», розміщеною на сайті: *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan.htm>.

23 квітня 1743 р.: «Івану Андрієвичу Гамалії подарилъ я книгу печатныхъ указовъ імператора Петра 1-го, съ 1714 по 1722 годъ состоявшихся».

М. Ханенка активно поповнював свою бібліотеку поштою. Для цього він замовляв книжки в своїх приятелів, просив чи наказував купити книжки, виписував через свого сина, який навчався в Кітті.

9 серпня 1732 р.: «Книгу Телемака прислалъ уставщикъ цесаревнинъ Іванъ Петровичъ».

20 серпня 1732 р.: «Послѣ полдня прислана отъ отца М. книжка латинская моя, а къ нему я его книжку отпустилъ: Iosephi Binghami de antiquitatibus Ecclesiasticis».

7 листопада 1744 р.: «Обослано мене какъ зъ михайловского монастыря водкою, медомъ и пивомъ. такъ изъ печерского тѣмъ-же, а сверхъ того прислана отъ отца архимандрита печерского книга “Камень Вѣры”».

10 жовтня 1746 р.: «Даны въ перепліють двѣ книги латинскіе, изъ Киля отъ сина мнѣ присланные, за которіе отъ работы надлежитъ дать 80 к. и даны уже 15 к. (14. За оправу двохъ книжокъ, отъ Василя сина изъ Киля присланныхъ, доплачено 65 к.)».

21 серпня 1732 р.: «Данъ реестръ книгъ латинскихъ господину учителю Крафту, которіе надобно за моремъ покупить».

Микола Ханенко часто давав книжки зі своєї бібліотеки для читання знайомим. Так, 26 червня 1732 р. він «позичилъ отцу архимандриту Платону Малиновскому книжки de officiis hominis, а у его вчора взялъ для прочитанія Sulpitii Severi hystoriam sacram». Або ж 24 вересня 1742 р. «позичилъ сынъ Василь у сотника глуховского Даміана Туранского сына книжку грамматику нѣмецкую зъ русскимъ». При цьому автор чітко розрізняє: «дав» він книжки, чи «позичив». І 3 липня 1749 р. нотує, що «Обѣдалъ у насъ Іванъ Алексієвичъ Горчаковъ, и ему-жъ книги его двѣ отданы и моя одна, Лексиконъ Саваріевъ, позичена для прочитанія». Або 27 жовтня 1733 р. записує, що «полковнику черезъ Якова циліурика позиченъ Военный Уставъ».

Також Ханенко пересилав книжки різним адресатам через своїх слуг або якимось іншим способом.

28 березня 1746 р.: «До г. Кондратовича отосланы 3 книжки латинскіе».

21 серпня 1746 р.: «Отослалъ чрезъ хлопця Карпа книжку нѣмецкую до Носка – о. св. Оеодоръ Стратилатъ».

21 жовтня 1746 р.: «Отослалъ книжки латинскіе къ Григорію Политикъ».

Незважаючи на статки М. Ханенка, мабуть, він не завжди міг купити бажану книжку, іноді доводилося їх переписувати. Відповідні згадки є в щоденнику. Наприклад, 4 січня 1733 р. він позичив книжку для копіювання і зобов'язувався повернути оригінал: «Взялъ позыкою для переписанія книгу, зовемую “Літописецъ Келейній” покойного преосвященного Димитрія, ростовского митрополита, – у Івана Петровича, уставщика надъ пѣвчими государыни цесаревны, и къ нему о визыченю тоей книги писалъ карту, что по переписаню оную отдать я долженъ». Або 4 листопада 1742 р.: «Началь писецъ гадяцкого полку переписовать книгу Розговоровъ въ царствіи мертвыхъ Кароля 12, короля шведского, зъ герцогомъ голштейнъ готторискимъ Фридрихомъ».

Ханенко і сам позичав книжки для копіювання, і давав іншим. 2 січня 1748 р.: «Вечеромъ былъ у насъ г. Горчаковъ, которому позичилъ я для переписки казань двѣ: 1-е изъ французского переведенное, 2-е въ день Рождества Христова съ нравоученіемъ о совѣсти, 3-е отвѣтъ епископовъ російскихъ на писмо богослововъ сорбонскихъ, 4-е переводъ о исповѣди и разговоры Марнолфа и Федра о смерти Корнилія Монтія».

28 березня 1753 р.: «Протопопъ погарскій и Кочержинскій у насъ были и книжку рукописную мою протопопъ для переписи взяли».

Іноді М. Ханенко згадує, що відправляв когось по книжки, але з тексту не зрозуміло, чи вони йому належали, чи він їх випозичав. Так, 6 квітня 1753 р. «посланъ Матвѣй компанѣецъ за нѣкоторыми справками въ Стародубъ и зъ писмами до полковника о Костѣ, снѣцару погарскому, и до Івана Дашенка за книгами».

Окрім книжок М. Ханенко купував газети. Про кількість можна судити зі згадки у щоденнику, яка вказує, що вони окремо перепліталися.

17 грудня 1752 р.: «Писалъ въ С.-П.-Бурхъ до Вайникова, до Карновича и до секретаря академіи наукъ Петра Ісаевича Ханіна о газетахъ на 1753-й годъ, о календарѣ новомъ и о книгахъ вновь печатанныхъ».

23 лютого 1743 р.: «Переплетчику за газеты 6 к.»

М. Ханенко робив переклади різних текстів. Так, від 17 квітня 1747 р. у щоденнику є запис: «Началь переводить Мальярдовы до покойного преосвященного Оеофана Прокоповича отвѣты о вѣрѣ нашей и о римской и протестантскихъ религіяхъ». Про те, що вони були не лише для власного вжитку, свідчить згадка від 13 листопада 1747 р.: «Чрезъ Чамова послалъ переводы катехисмы и писма Мальярдового до прокурора Николева». Такі пере-

клади зв'язалися фахівцями Синода. Так, Ханенко 5 лютого 1748 р. нотує, що відіслав власний переклад до обер-секретаря Синода Якова Леванідова: «и я къ нему послалъ своего переводу Катехисмъ, Апологію и Малярда отвѣты, какъ приступилъ къ нашей церкви».

І, звісно, книжки оправляли в спеціальні обкладинки. Про це у щоденнику є дуже багато згадок, часто із зазначенням суми, витраченої на послуги інтролігатора.

Назагал Трохи інша номенклатура дії щодо книжки спостерігається в щоденнику Якова Марковича. Про них у записах Марковича є багато згадок. Як і Ханенко, Маркович часто купує книжки, про що лише відповідні записи:

19 січня 1728 р.: «Сегодня купилемъ книгъ 6 полскихъ, за 7 р.»;

23 січня 1728 р.: «заездилъ въ городъ покупать книгъ, и у библиотекара купилемъ книгъ, а именно: болшихъ 5 за 6 р. и 20 коп.»;

28 березня 1728 р.: «Сегодня исторію полскую, въ томахъ 3-хъ купилъ я за 2 р.»⁸.

Також Марковичу книжки дарували. Так, у записі від 25я серпня 1729 р. відзначено, що «Билисмо у футоръ галецкого, гдѣ книжку Manuale contra... противъ лютеранъ и проч. подарилъ мнѣ его служитель...».

Бібліотеку Марковича активно використовував не лише власник. Книжки активно позичали родичам та іншим старшинам. Щоденник рясніє згадками про те, що якусь «книгу позичив», чи замовив, переслав. Адресатами такого обміну були представники старшини та церковні ієрархи. Наприклад:

«Отець ректоръ Волчанскій бувъ у мене и просидѣлъ долго, а взялъ библиотечную книжку Оpera Gregorij Thaumaturgi, а другую позичилемъ для читання Алькоран Русскій»⁹; «отцу Савѣцкому протопопъ позичилемъ книгу латинской Василия вел.»¹⁰.

Власник стежив за тим, кому що позичав, іноді нагадував – книжки слід повернути. Яків Маркович і сам часто брав чужі книжки або для прочитання, або для конспектування. Про це маємо такі записи:

1 червня 1725 р.: «заехали до прилучанъ п.п. Федора, Горленка и прочихъ, где книжку писаную лѣтописную о казакахъ взялисмо для прочитання»¹¹;

1726 р., 29 квітня: «Стефану Гамалѣи позиченую отъ его книгу «Compedium medicum» полскую отдалемъ, и мою другую время Basilij magni до прочитання позичилемъ»¹².

Іноді у щоденнику йдеться про дії, які важко інтерпретувати, адже не зрозуміло кому належала книжка. Наприклад, 26 серпня 1729 р.: «отець протопопъ роменскій принюсъ мнѣ поетику Прокоповича, архиерея»¹³.

Яків Маркович часто замовляв книжки в інших містах. Так, у записі від 11 грудня 1730 р. вміщено розлогий список книжок, які були куплені на замовлення у Гданську, або ж згадка про те, що «писалемъ писма въ Глуховъ... о покупкѣ медикаменту, апології Бударевой и двохъ книгъ Мореръ»¹⁴.

Окрім активного поповнення своєї бібліотеки книгами, Маркович постійно замовляв газети, у тому числі іноземні. У Гетьманщині періодичних видань тоді не було, але про них добре знала освічена публіка, адже вони вже майже двісті років виходили у Європі. Прикладом для наслідування могли бути гетьмани, які пильно стежили за подіями в європейських державах і активно купували газети. Так, про значну кількість європейських газет у Мазепи згадували іноземні послы. Я. Маркович замовляв французькі та голландські газети в Петербурзі: «Писалъ письмо до Заруцкого в С.П.бурхъ, чтобъ купил... газетъ французскихъ от септевр»¹⁵.

Мабуть, як і інші власники бібліотек, Маркович витрачав значні кошти на послуги палітурників, про що писав у щоденнику. Так, 2 листопада 1739 р. він зазначає: «Dictionaire le grand de Mogerі, отправлений интеллѣгаторомъ в пустинцѣ, принесен ко мнѣ имъ же, которому залпалъ 1 р. 40 к.»¹⁶; «Даль я интеллѣгаториви тестаментъ Compendium medicale – и лѣбри зъ аркушами, книжицею оправить, за все 90 коп.»¹⁷.

Я. Маркович, як і М. Ханенко, займався літературними вправами. Це може засвідчувати як власні письменницькі здібності, так і бути результатом отриманої освіти. При чому варто зазначити, що Маркович значно частіше про це згадував у своєму щоденнику.

⁸ Дневник генерального подскарбия Якова Марковича (1717–1767 гг.): В 3 ч. Киев: Тип. Г.Т. Корчак-Новицкого, 1893–1897. Ч. 2: 1726–1729 гг. С. 209, 211, 219.

⁹ Там само. Ч. 1. С. 113.

¹⁰ Там само. Ч. 1. С. 169.

¹¹ Там само. Ч. 1. С. 241.

¹² Там само. Т. 1. Ч. 2. С. 35.

¹³ Там само Т. 1. Ч. 2. С. 317.

¹⁴ Там само. Т. 1. Ч. 3: 1730–1734 гг. С. 70, 84.

¹⁵ Дневник Якова Марковича. Издав В. Модзалевський. Київ; Львів: Накладом НТШ, 1913. С. 1.

¹⁶ Там само. С. 300.

¹⁷ Дневник генерального подскарбия... Ч. 3. С. 330.

Маркович не лише читав книжки, досить часто він робив виписки на теми, що його цікавили: богословські, кулінарні, природничі. Так, є виписки «изъ филозофа Конфунція»¹⁸, католицького богослова Гуюція (П'єра Данієля Юе)¹⁹, голландського натураліста Антоні ван Левенгука²⁰, особливо багато виписок із творів Аврелія Августина²¹.

Окрім читання книжок Я. Маркович перекладав різні тексти й писав промови на різні okazji. З одного боку, це – особисте зацікавлення, а з іншого – результат звички, що була сформована ще у часи навчання в Могилянці. Так, 20 липня 1728 р. автор зазначає, що зробив переклад 2-го Псалма зі старовірської мови «на славенській діалект»²². Перекладав Маркович і з латини: «С. Григорія, Неокесарійського чудотворця, слово на Благословеніє Пресвятыя Богородицы зъ латинского на языкъ рускій переведемъ»²³.

Робив переклади не лише богословських текстів, а й поезії. Так, автор вмістив до щоденника власний переклад відомого середньовічного гімну про марноту життя, авторство якого приписують Джакопоні да Тоді (Jacopone da Todi бл. 1236–1306 pp.). Окремо зазначає, що Маркович зробив переклад під час військового походу²⁴.

А в березні–квітні 1729 р. написав «розсужденіє богословское на бозбожіє» об'ємом 20 листів четвертого формату²⁵. Писав вірші для своїх доньок²⁶.

Третій щоденник, який мене цікавить – це щоденник Петра Апостола²⁷. Його текст найкоротший і охоплює лише роки 1725–1727. У щоденнику автор кілька разів згадує, що купив книжки:

4 грудня 1725 р.: «Быль съ отцомъ у князя, гдѣ купилъ за 10 р. слѣдующія книги...»;

20 січня 1726 р.: «Заплатилъ 2 р. за книгу Les curieuses assemblées d'Éva».

Також П. Апостол давав власні книжки. Наприклад, 7 грудня 1725 р. автор нотує, що «послалъ молдавскому князю словарь де-Поме». А іноді брав чужі книжки. Так, у записі за 5 січня 1726 р. читаємо: «Быль у князя, у отца Кондоиди, гдѣ взялъ 17 итальянскихъ книгъ».

Окрім книжок, купував Апостол і газети. У щоденнику є згадки про російські й німецькі газети. Але, враховуючи знання іноземних мов, можна припустити, що було багато газет із різних країн. Також П. Апостол досить часто записує до щоденника витримки з текстів як художніх, так і філософських. Наприклад, 9 липня 1725 р.: «Я извлекъ изъ итальянской книги...» або того само місяця нотує: «мѣста изъ Ceremoniale Historico Politico».

Висновки. Порівнюючи між собою три щоденники, можна зазначити, що в Я. Марковича значно більше згадок про якісь літературні вправи (написання текстів, перекладів, роздумів, казань на святкові дні, віршів); але не варто забувати, що діаріюш Я. Марковича – найдовший із усіх. Усі три автори згадують певні назви книжок або їхніх авторів. З-поміж трьох авторів найбільше таких згадок є в П. Апостола. Але при цьому варто пам'ятати – щоденник Апостола найкоротший, тому й складається відповідне враження.

Прочитання текстів щоденників дозволяє визначити номенклатуру дій щодо книги. Отже, книги:

- купували;
- замовляли книжки, у тому числі за кордоном; іноді купували по кілька однакових примірників, а це означає, що потім їх комусь роздавали / розсилали / продавали / дарували;
- дарували самі й приймали в дар;
- позичали для себе й позичали комусь; при цьому іноді використовували слово «брав»;
- давали, при чому автори розмежовують поняття «дав» і «позичив»;
- книги пересилали. Це робили як інші люди на замовлення авторів щоденників, так і самі автори кудись / комусь відсилали книги;
- книги переписували або робили з них виписки;
- у щоденниках згадуються рукописні книжки, які також брали для переписування;

¹⁸ Дневник генерального подскарбия... Ч. 2. С. 293.

¹⁹ Там само. Ч. 2. С. 298.

²⁰ Там само. Ч. 2. С. 253–254.

²¹ Там само. Ч. 2. С. 313, 321, 319, 323, 324, 326, 327, 329, 331, 332; Ч. 3. С. 50.

²² Там само. Ч. 2. С. 239.

²³ Там само. Ч. 1. С. 76.

²⁴ Там само. Ч. 1. С. 292. Про інші переклади цього гімну див.: Grzeskowiak R. Decyma barokowych przekładów pieśni o marności świata (inc.: «Cur mundus militat sub vana gloria»). Studium źródłoznawcze. *Roczniki Humanistyczne*. 2021. Т. LXIX. S. 101–123.

²⁵ Дневник генерального подскарбия... Ч. 2. С. 290–292.

²⁶ Там само. Ч. 1. С. 186.

²⁷ Я користувался згаданою вище оцифрованою версією «Щоденника».

- автори щоденників самі займалися літературною творчістю: писали вірші, промови, філософсько-релігійні роздуми, робили переклади й потім часто ці тексти відсилали іншим адресатам. Так, постійним «рецензентом» Якова Марковича був Феофан Прокопович;

- книжки й газети віддавали палітурникам для виготовлення обкладинки.

Що в текстах щоденників вказує на ставлення авторів до книжки? Найперше, постійні згадки про книжки й газети. Якби це було не важливим для авторів, то вони б не згадували про них. До того ж щоденники не писалися для чужих очей і дбати про створення гарного іміджу не було сенсу.

Готовність авторів витратити немалі гроші на придбання книжок, замовляти дорогі екземпляри з-за кордону. Наприклад, Я. Маркович вказував, що за місяць витратив на купівлю книжок майже 15 рублів, що було дуже значною сумою.

«Купилемь миноеу праздниковъ за 1 р., октоихъ въ двохъ книжкахъ, за 1 р. и 23 а., объ ординахъ книжку»²⁸. Можна припустити, що навряд це перший октоїх у бібліотеці. Через кілька днів Маркович ще купує «книгъ 6, полскихъ за 7 р. зъ гривнею»²⁹. А за кілька днів ще докуповує книжок на суму 12 рублів із гривнею.

Про те, що книжки вважали не лише матеріальною цінністю, свідчать і постійні нагадування повернути примірник, який комусь позичили. Окремою статтею витрат власників бібліотек були послуги палітурників. Усі автори щоденників вказують на це.

Можемо стверджувати, що в авторів щоденників до книжки було трепетне ставлення, вони піклувалися як про кожний окремий екземпляр, так і про бібліотеку загалом. На мою думку, найкраще це виявляється в щоденнику Я. Марковича, коли він передивляється свою бібліотеку, каталогізує та наводить у ній лад: «Сегодня не ездилемь никуда, а пересмотривалемь книгъ своихъ и пересушешовалемь, которыхъ по ищисленію показалось, болшихъ книгъ самихъ – 88, аркушовихъ – 29, четвертковихъ и малихъ – 223, итого 340»³⁰.

Отже, не зважаючи на те, що щоденники Якова Марковича, Миколи Ханенка та Петра Апостола були оприлюднені півтора століття тому, вони й надалі зберігають свій інформаційний потенціал і дозволяють дослідникові наблизитися до розуміння внутрішнього світу української еліти XVIII ст.

References

Dziuba, O. (2002). Pryvatni biblioteky Ukrainy XVIII st.: vlasnyky ta repertuar zibrany [Private libraries of Ukraine in the XVIII c.: owners and repertoire of collections]. *Ukraina v tseentralno-skhidnii Yevropi – Ukraine in Central-Eastern Europe*, 2, P. 292–302.

Dziuba, O. (2016). Vvkhovantsi Kivievo-Mohvlianskoï akademii: ukrainski memuarystv Ya. Markovych ta M. Khanenko (persha pol. XVIII st.) [Pupils of the Kiv-Mohyla Academy: Ukrainian memoirists Ya. Markovych and M. Khanenko (the first half of the XVIII c.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 3, P. 64–87.

Dziuba, O. (2017). Dozvillya u povsyakdennomu zhytti kozatskoyi starshyny (na materialakh, shcho peredayetsya memuarnoyu literaturoyu pershoyi pol. XVIII st.) [Leisure in everyday life for cossack officers (based on memoirs of the first half of the XVIII c.)]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian historical journal*, 13–14, P. 308–328.

Grzeškowiak R. (2021). Decyma barokowych przekładów pieśni o marności świata (inc.: «Cur mundus militat sub vana gloria»). Studium źródłoznawcze. *Roczniki Humanistyczne*. T. LXIX. P. 101–123.

Liubovets, N. (2010). Vychennia memuariv yak istorychnoho ta biohrafichnoho dzhherela: do istoriohrafii problemy [Study of memoirs as historic and biographic source: to the historiography of the problem]. *Ukrainska biohrafistyka – Ukrainian biograph studies*, 7, P. 66–104.

Ostrianko, A. (2011). «Shchodennyk» M.D. Khanenka v lystuvanni O.I. Khanenka z O.F. Kistiakivskym [Khanenko's «Diary» in the letters of O. Khanenko to O. Kistiakivskyi]. *Siversshchyna v istorii Ukrainy – Siversshchyna in the history of Ukraine*, 4, P. 290–294.

Panashenko, V. (1995). Socialna elita Hetmanshchyny (dr. pol. XVII – XVIII st.) [The social elite of the Hetmanate (the second half of the XVII – XVIII c.)]. Kyiv, Ukraine.

Serdiuk, I. (2018). Malenkyi doroslyi: Dytyna y dytynstvo v Hetmanshchyni XVIII st. [Little Grown Up: Child and childhood in the Hetmanate in the XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Sokyрко, O. (2021). Kulinarna mandrivka v Hetmanshchyni: Sekrety y tayemnytsi staroukrayinskoyi kukhni ser. XVII – XVIII st. [Culinary Journey to the Hetmanate: Secrets and secresies of old ukrainian cuisine of the middle of the XVII–XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Strukevich, O. (1997). Heneralnyy pidskarbiy Yakiv Markovych [The general treasurer Yakiv Markovych]. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal – Ukrainian Historical Journal*, 5, P. 87–96.

Tairova-Yakovleva, T. (2017). Povsyakdennyya, dozvillya i tradytsiyi kozatskoyi elity Hetmanshchyny [Everyday life, leisure and traditions of the Cossack elite of the Hetmanate]. Kyiv, Ukraine.

²⁸ Дневник генерального подскарбия... Ч. 2. С. 209.

²⁹ Там само. С. 210.

³⁰ Там само. С. 308.

Zinchenko, O. (2015). Naratyvni stratehii v «Dennykh zapyskakh» Yakova Markovycha [Narrative strategies in «Diary written» by Yakiv Markovych]. *Slovo i chas – Word and time*, 10, P. 86–92.

Zinchenko, O. (2017). «Domashniy protokol» 1717–1767 rr. heneralnoho pidskarbiya Yakova Markovycha v konteksti ukrayinskoho shchodennykarstva XVIII st. [«Home Protocol» of 1717–1767 of the general treasurer Yakov Markovych in the context of Ukrainian diaries of the XVIII c.]. Kyiv, Ukraine.

Пилипенко Володимир Миколайович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України.

Pylypenko Volodymyr – Ph.D., assistant professor, M. Hrushevsky Institute of Ukrainian archeography and source studies.

E-mail: pylvova@gmail.com

BOOKS IN THE LIFE OF THE COSSACK ELITE OF THE HETMANSHIP (BASED ON THE DIARIES OF YAKOV MARKOVYCH, MYKOLA KHANENKO AND PETER APOSTOL)

The aim of the research. To determine the attitude to books among educated representatives of the Cossack elite in Hetmanship on the basis of the diaries.

Tasks of the research. To identify mentions of books and printed products in the diaries, catalog what was done with the books, outline the attitude of the authors of the diaries to the book.

Actualization of research. The Ukrainian Cossack elite, as the stratum of society, has been studied thoroughly by researchers for at least three centuries. During this time, the historical paradigm and, as a result, the assessment of the activities of the Cossack foreman changed several times. Today, there is a demand in society for the history of its own, not foreign, elites such as the Russian nobility. That is why there is a growing interest in the study of various spheres of life of Cossack elite. This allows us to look at them not only as warriors, but also as the stratum of society that arose and developed, tried to realize itself, fought for its own existence. Good education is necessary for the political elite of the state, and the elite began to care about the education of children from the end of the XVII c. During educational process, respect for the book was established. This can be seen from the diaries by Yakiv Markovych, Mykola Khanenko, and Petro Apostol. Their diaries have survived to present times.

The scientific novelty of the work is to comprehensively highlight the role of the book, represented in the diaries of Cossack elite members of the XVIII c.

Conclusions. The texts of the diaries make it possible to catalog the nomenclature of actions related to the book. It's true that books were bought, donated, borrowed, ordered from abroad, copied, sent to each other. Mentions of library cataloging, constant reminders to various addressees to return a borrowed book, significant expenses for the purchase of books and the services of introbinders testify to the careful attitude towards the book.

Key words: Cossack elite, memoirs, leisure, Hetmanship of the XVIII c.

Дата подання: 2 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, В. Книжки в житті козацької еліти Гетьманщини (на матеріалах щоденників Якова Марковича, Миколи Ханенка та Петра Апостола). *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 73–79. DOI: 10.5281/zenodo.7378991.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, V. (2022). Knyzhky v zhytti kozatskoi elity Hetmanshchyny (na materialakh shchodennykyv Yakova Markovycha, Mykoly Khanenka ta Petra Apostola) [Books in the life of the cossack elite of the hetmanship (based on the diaries of Yakov Markovych, Mykola Khanenko and Peter Apostol)]. *Siverian-skyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 73–79. DOI: 10.5281/zenodo.7378991.

Ольга Гейда

ЛЮДИ СТАРОЇ ГЕТЬМАНЩИНИ: НАЧЕРКИ ДО ГЕНЕАЛОГІЇ РОДУ КОЧЕНОВСЬКИХ

DOI: 10.5281/zenodo.7491773

© О. Гейда, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4971-4867>

Метою дослідження є реконструкція історії шляхетсько-козацького роду Коченовських, відтвореної на основі комплексу джерел др. пол. XVI – поч. XX ст. Оскільки родовід Коченовських досліджувався лише уривчасто в генеалогічних енциклопедіях та наукових розвідках, актуальним є узагальнення джерельної бази та аналіз наявних матеріалів родоводу. Акцент у дослідженні зроблено на відтворенні патрональних, сімейних та дружніх зв'язків родини.

Історія цього старовинного роду прослідковується по джерелах із сер. XV ст. Рід Коченовських належав до білоруської, а пізніше подільської заможної шляхти та мав у середовищі реєстрового козацтва та панства Речі Посполитої певні зв'язки. Коченовські приймали активну участь у війні Богдана Хмельницького, були козаками Білоруського, а пізніше Білоцерківського полку. Від останньої чверті XVII ст. рід фіксується в документах у Прилуцькому полку. До поч. XX ст. на Чернігівщині виразно прослідковуються представники духовної верстви роду Коченовських. У козака Прилуцького полку Івана Коченовського було троє синів. Двоє з них – Федір Іванович та Кирило Іванович, дякуючи природнім талантам та здібностям, потрапили до Імператорської співочої капели у Санкт-Петербурзі та побудували успішну кар'єру при дворі. Федором Івановичем Коченовським у 40-х рр. XVIII ст. було придбано хутір поблизу села Парафіївка Ічнянської сотні Прилуцького полку, якому судилося стати невдовзі відомим маєтком, який отримав своє ім'я саме від Коченовського. Його власник залишився в історії як знаний благодійник та ктитор.

Висновки. У результаті дослідження вдалося проілюструвати традиційні для українського суспільства XVII–XIX ст. родинні, приятельські та клієнтурні взаємини, які зберігалися між нащадками навіть через декілька поколінь та суттєво впливали на шлюбні, кар'єрні та власницькі стратегії, а також ставали основою для благочинності на користь Церкви.

Ключові слова: родовід Коченовських, Качанівка, Парафіївська церква, духовенство Прилуцького полку, Федір Іванович Коченовський.

Історія людських взаємин та зв'язків – найбільш складна для реконструкції сфера суспільного життя. У джерелах відображена лише незначна її частина. Але водночас, саме особисті, патронатні, родинні, дружні, сусідські зв'язки часто визначали значущі повороти долі та ставали поштовхом до прийняття тих чи інших особистих або кар'єрних рішень у житті. Реконструкція цих зв'язків має виняткове значення для об'єктивного відображення картини суспільних відносин, укладання біографічних нарисів і здатна прояснити рівень впливу того чи іншого роду на політичне та духовне життя певного історичного періоду.

Розвідка присвячена реконструкції історії шляхетсько-козацького роду Коченовських¹, відтвореної на основі аналізу комплексу документальних, описових, наративних та особових джерел др. пол. XVI – поч. XX ст.

Родовід Коченовських досліджувався у XIX ст. лише уривчасто: у генеалогічній енциклопедії Г. Милорадовича маємо родовід від 1743 р., який починається з придворного співака Федора Івановича Коченовського², та інформацію про власність родини, зібрану О. Лазаревським³. Більше матеріалів містять статті, присвячені братам Федору та Кирилу Івановичам Коченовським у словнику українських співаків, укладеному І. Лисенком⁴, та праці відомого сучасного українського дослідника генеалогії козацької старшини В. Кри-

¹ У документах зустрічаємо також інші написання прізвища – Качановський, Кочанівський, Коченевський. Ми ж будемо використовувати варіант написання прізвища з дарчого підпису на дарохранильниці, офірованої до Миколаївського Рихлівського монастиря Федором Коченовським: Дроздов В.Г. Рихлівський ковчег. *Записки українського наукового товариства в Києві*. 1927. С. 52 // *Чтиво*. URL: https://shron1.chtyvo.org.ua/Drozдов_Volodymyr/Rykhlyivskiy_kovcheg.pdf.

² Милорадович Г. Родословная книга Черниговского дворянства. Санкт-Петербург, 1901. Т. 1. С. 50–51.

³ Лазаревский А. Описание старой Малороссии. Київ, 1902. Т. 3: Полк Прилуцкий. С. 137–138, 141, 234.

⁴ Лисенко І. Словник співаків України. Київ: Рада, 1997. С. 129–130.

вошеї⁵. Окреме розлоге дослідження С. Половникової присвячене Федору Івановичу Коченовському – власнику маєтку Качанівка на Чернігівщині⁶.

Історія цього старовинного роду прослідковується в джерелах із сер. XV ст. і розпочинається в м. Кобрин на Берестейщині⁷ з боярина⁸ Некраша Семеновича Коченовського, якому за «служіння пану Івану Семеновичу Кобринському від шестидесяти років до сіх часів» (з 1459 р. – О.Г.) було надано маєтності, а від короля Сигізмунда у 1519 р. – підтверджуючу жалувану грамоту про закріплення «двох частин палацу в Кобринском повете Именина и двух частин села Байковичи, яке здавна до палацу прислужали» на вічне володіння родині та нащадкам Коченовського⁹. Намісник Кобринського замку Некраш [Коченовський] у 1491 р. названий серед достойників-свідків у справі про надання православному Спаському Кобринському монастирю¹⁰ маєтностей і земель¹¹. Прикметно, що серед подарованих маєтностей згадана й «земля пашная уво Именины», тож рід Коченовських здавна відзначався благодійністю на користь Православної Церкви.

Нащадок Некраша Коченовського пан Лев Некрашевич [Коченовський] володів маєтком Іменини впродовж 1519–1563 рр. Ймовірно родич або син Лева Некрашевича – Григорій Коченовський був метрикантом Великого князівства Литовського та поставив свій підпис під «Описом українських замків: Кременецького Кам'янецького, Луцького», укладеним у Кременці 1545 р.¹² Ймовірно, цей само Гжеґуж Коченовський був боярином короля Сигізмунда Августа та за службу отримав у 1558 р. привілей на маєток у Літинському повіті Подільського воєводства, який перейняв наймення від свого власника – Кочанувка (Кочанівка). Перебудовані залишки цього маєтку збереглися й до сьогодні. У Люстрації Кам'янецького замку від 1616 р. власниками села Кочанівка названі Гжеґуж [Григорій] та Ян [Іван] Коченовські¹³. У 1561–1563 рр. у документах згадується возний повіту Пінського Онисько Федорович Кочановський.

Окрім подільської шляхетської гілки Коченовських, у документах маємо згадки й про показаних шляхтичів із Волині. У 1649 р. до міського суду Луцька подано скаргу на пограбування майна в м. Корець (сучасна Рівненська обл.) показаними «здрайцями та злодіями», серед яких був Василь Коченовський¹⁴. Безіменний Коченовський у 1643 р. «держал в залогі с. Бранев» (Корецький район Рівненська обл.)¹⁵.

Під час Хмельниччини представники шляхетського роду Коченовських перейшли на бік козацтва. Серед козаків Білоцерківського полку¹⁶ до присяги приступив у 1654 р. по-

⁵ Кривошея В. Козацька старшина гетьманщини. Енциклопедія. Київ: Стилос, 2010. С. 398, 436; Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О. Неурядова старшина Гетьманщини. Київ: Стилос, 2009. С. 190.

⁶ Половникова С.О. До витоків садиби Качанівка – представники роду Коченовських. *Формування культурно-побутового середовища палацо-паркових комплексів др. пол. XVIII – поч. XX ст.: Мат. міжнар. наук. конф. Чернігів, 2012*. С. 49–57.

⁷ Кобрин, у частині місцевих діалектів також Кобрень, – один з великих центрів Берестейщини.

⁸ Привілейований стан суспільства Речі Посполитої, що належав до шляхетського стану. За часів литовсько-польської унії 1569 р. був зрівняний із заможною шляхтою і здобув право судитися в шляхетських земських судах нарівні з панством.

⁹ Жалованна грамота короля Сигізмунда Коченовському на имение его Байковичи и двор Именин. 1519 г. Феврала 10. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собранные и изданные Археографической комиссией*. Санкт-Петербург: Изд. археографич. комиссии, 1863. Т. 1: 1361–1598. З 1563 р. маєток Іменина переходить у володіння панів Якуба, Войтеха, Яроша, Матія Миколаєвичів Ждановичів.

¹⁰ Фундаторами та ктиторами Кобринського монастиря Св. Спаса було подружжя князя Івана Семеновича Кобринського та княжни Феодори Рогатинської, доньки намісника Кам'янецького замку.

¹¹ Выпись фундушовой записи Владислава IV на Кобринский монастырь св. Спаса. *Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией*. Вильна, 1870. Т. III. С. 2–3 // *РУНИВЕРС*. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book9547/#page/24/mode/1up>.

¹² Памятники, изданные Временной комиссией для разбора древних актов, высочайше учрежденной при Киевском военном, подольском и волыньском генерал-губернаторе. Киев, 1859. Т. 4. Отд. 2. С. 232.

¹³ Боярське село належало до управи Хмільника. Привілей Зигмунда Августа, виданого в Красниставі, датований 1558 р. У Люстрації Кам'янецького замку 1616 р., власниками с. Кочанівка були Гжеґуж та Ян Кочановські, на яке вони мали феодальне право від короля Зигмунта Августа через заступництво Яна Мелецького на Поділлі. Через 20 років вони були зобов'язані відправляти всі тягарі в замок Хмільник. Цариця Катерина II 1795 р. подарувала Кочанівку разом з Хмільником графу Кушелево-Безбородьку. Див.: *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*. Т. 3, Warszawa: nakł. Filipa Sulimierskiego i Władysława Walewskiego, 1880–1914. S. 653 // *ICM*. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Słownik_geograficzny/Tom_III/653; Перепис населення. *Архив Юго-Западной России*. Ч. 5. Т. II. С. 439, 569; Люстрація Хмельницького староства 1565 р. *Архив Юго-Западной России*. Ч. 7. Т. II. С. 150–151.

¹⁴ Записи міської книги Луцька. *Архив Юго-Западной России, издаваемый Комиссией для разбора древних актов*. Ч. 3. Т. IV. Киев: Тип-фія университета св. Владимира, 1914. С. 451 // *РУНИВЕРС*. URL: <https://runivers.ru/bookreader/book9517/#page/1/mode/1up>.

¹⁵ Ворончук І. Населення Волині в XVI – першій пол. XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники. Київ: 2012. С. 157.

¹⁶ Сформований згідно з Куруківською угодою у 1625 р. як полк реєстрових козаків. Як військовий підрозділ гетьманату П. Дорошенка проіснував до 1676 р., коли і був ліквідований.

козачений шляхтич Кирило (Кирик) Коченовський (?1629–1654–?)¹⁷. У 1656 р. маємо згадку про сотника Могилівського полку та коменданта козацького гарнізону полковника Івана Нечая¹⁸ Андрія Петровича Коченовського¹⁹, який вже у 1666 р. згадується як «мещанин» м. Ніжина²⁰. Ймовірно, цей же Андрій Коченовський, райця ніжинський, порушив перед гетьманським урядом клопотання про зменшення стягнення з нього «датков»²¹. Тож, підсумовуючи, можемо констатувати, що рід Коченовських належав до білоруської, а пізніше волинської та подільської шляхти та мав у середовищі реєстрового козацтва та панства Речі Посполитої певні зв'язки.

Стосовно обставин, які привели Коченовських на Лівобережжя, можна припустити, що представники козацької шляхти цього роду приймали активну участь у війні Богдана Хмельницького, були козаками Білоруського, а пізніше Фастівського (Білоцерківського) полку. Керівник полку гетьман Михайло Степанович Ханенко у 1674 р. добровільно передав гетьманство І. Самойловичу й перевів своїх прихильників до лівобережних полків (передусім Прилуцького, Лубенського та Гадяцького), за що отримав величезні маєтності й далі жив у Козельці та у сотенному містечку Лохвиці Лубенського полку. Разом із Ханенком перебираються на Лівобережжя й рідний брат гетьмана Лаврін Степанович Ханенко, син Яків Михайлович та племінник Данило Лаврентійович Ханенки.

Можна припустити, що Іван Коченовський теж служив у Білоцерківському полку разом із представниками родини Ханенків, Мазеп та Ломиковських. Разом із ними він переїжджає на Лівобережжя і в останній чверті XVII ст. вже фіксується по документах у Прилуках²². Служба козака Івана Коченовського в Прилуцькому полку припала на роки гетьманування Івана Самойловича (1672–1687 рр.), Івана Мазепи (1687–1708 рр.) та Івана Скоропадського (1708–1722 рр.).

Рід гетьмана Івана Самойловича був тісно пов'язаний із Прилучиною. Батько майбутнього гетьмана Самійло служив священником у с. Красний Колядин Прилуцького полку, брати – священниками у м. Лебедині та Ромнах. Іван Самійлович Самойлович – у 1662 р. наказний полковник Прилуцький – був одружений на Марії Іванівні Голуб (родинний маєток Голубів був у с. Красному Колядині), тож навіть після отримання гетьманської булави зберіг із прилуцькою старшиною тісні стосунки.

Батько майбутнього гетьмана Степан-Адам Михайлович Мазепа в 1654 р. був городовим отаманом та намісником білоцерківським. У Білій Церкві фіксуємо рід Мазеп і серед духовного прошарку. Мати майбутнього гетьмана походила з давнього роду Мокієвських, які служили в Білій Церкві священниками²³.

Разом із М. Ханенком опиняється на Лівобережжі й генеральний писар Іван Ломиковський, який пізніше служив дворянином у гетьмана І. Самойловича. У 1680 р. за службу отримав у Коропській сотні села Вишеньки та Вербу. За гетьманування І. Мазепи був впливовою, наближеною до гетьмана, особою, обіймав високі посади: з 1692 р. – наказного гетьмана, а впродовж 1709–1714 рр. – генерального обозного та отримав значні маєтності: с. Лави Сосницької сотні Чернігівського полку, села Тополь, Внуковичі, Парафіївку та містечко Понорницю Прилуцького полку²⁴.

Родини Ломиковських та Ханенків були споріднені: донька Івана Васильовича Ломиковського (ім'я не зберіглося) була дружиною гетьманського племінника Данила Лаврентійовича Ханенка та матір'ю Миколи Даниловича Ханенка, який був добре знайомий із Федором Коченовським.

Син Івана Ломиковського Іван Іванович був одружений із донькою гетьмана Данила Апостола Тетяною. Їх донька (онука І.В. Ломиковського) Анастасія Іванівна Ломиковська була першою дружиною Івана Андрійовича Маркевича (до 1737 р.), сина глухівського

¹⁷ Присяжні книги 1654 р. Білоцерківський та Ніжинський полки / Упор.: Ю. Мицик, М. Кравець. Київ, 2003. Білоцерківський полк. С. 2; Кривошея В. Генеалогія українського козацтва. Білоцерківський полк. Київ: Стило, 2002. С. 26.

¹⁸ Нечай Іван – шляхтич, військовий та політичний діяч, активний учасник визвольної війни сер. XVII ст. Представник відомого шляхетського роду Барського староства Подільського воєводства. Першим шлюбом одружений на доньці гетьмана Богдана Хмельницького Степаниді. Полковник Білоруського козацького полку (1654–1659 рр.). Другий шлюб мав з донькою чернігівського полковника Іоанікія Силича.

¹⁹ Кривошея В. Козацька старшина... С. 398.

²⁰ Переписні книги 1666 / Підг. до друку та зредагував В. Романовський. *Переписна книга Ніжина*. Київ, 1933. С. 244.

²¹ Енциклопедія українознавства. Доповнення. Париж–Нью-Йорк, 1995. Т. 11. Фінанси // *Ізборник*. URL: <http://izbornyk.org.ua/encycl/eu11332.htm>.

²² Показчик прізвищ до Присяги Прилуцького полку 1718 р. *Рескрипті та копії*. URL: <https://sites.google.com/view/registers/%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%B4%D0%B0-%D1%84-140-%D0%BE%D0%BF-1-%D0%B4-30>.

²³ Кривошея В. Козацька старшина... С. 260–263.

²⁴ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепи: соратники та прибічники. Київ: Видавничий дім «КМ Академія», 2004. С. 40–43.

сотника, а потім лубенського полковника Андрія Марковича та була племінницею дружини гетьмана Івана Скоропадського Анастасії Марківни Маркевич.

Син Івана Івановича Ломиковського Павло Іванович був одружений на доньці ніжинського протопопа Павла Яворського Марії, яка була племінницею місцеблюстителя патріаршого престолу Стефана Яворського²⁵. Павло Іванович Ломиковський був званою людиною свого часу. Служив у війську під час походів у 1739 р. на фортеці Очаків та Хотин. За гетьманування К. Розумовського (1750–1764 рр.) Павло Іванович був управителем його українськими маєтностями²⁶.

Родина прилуцького полковника Лазаря Горленка (вдова Єфросинія, сини Дмитро, Степан та донька) також користалися ласками та опікою гетьмана І. Мазепи. С. Павленко припускає, що знайомство Лазаря Горленка та І. Мазепи могло відбутися ще у Білоцерківському полку під час служби в гетьмана М. Ханенка 1669–1670 рр. Іван Степанович Мазепа в першому шлюбі був одружений із донькою білоцерківського полковника Семена Половця Ганною, яка була рідною сестрою дружини Лазаря Горленка Єфросинії та рідною тіткою по матері його сина прилуцького полковника Дмитра Лазаревича Горленка (1693–1708 рр.). Дружина останнього Марія Захарівна Голуб походила з родинного кола гетьманів Мазепи та Самойловича. Дмитро Горленко був також призначений опікуном малолітніх дітей Івана Васильовича Ломиковського, згідно з його заповітом.

Із приходом до влади І. Мазепи значно збільшується кількість бунчукового та значкового товариства. Серед старшинських родів, які отримали значні милості від гетьмана (землі, уряди, благословення на шлюби, призначення на багаті парафії) нас цікавить присутність не лише прізвищ перших осіб Гетьманщини: Ханенків, Ломиковських, Апостолів, Скоропадських, Горленків, а й родин козацької старшини: Рубановських, Часників, Жоравок, Тарновських, Гуленків, Величків, Троцин, які отримували володіння та милості за ревну службу²⁷. Представники цих родів були пов'язані службовими, земельними, суспільними взаєминами з родиною Коченовських.

Прилуцький полк активно підтримував гетьмана І. Мазепу в його прагненні вивільнити Україну з московського ярма, а претендента на посаду наступного гетьмана прилуцького полковника Дмитра Горленка дослідники характеризують як одного з найрадикальніших мазепинців²⁸. Показово, що сотня представників старшини Прилуцького полку, дев'ять із одинадцяти сотень, присягнули на вірність І. Мазепі, за що після розгрому повстання отримали суворе покарання²⁹. Перший удар був нанесений по найбільшій частині – праві приватної власності на землю. Починаючи з 1709 р. на території полку відбувається активний перерозподіл маєтностей мазепинців до рук їх противників. Цей процес чудово ілюструє історія земель поблизу с. Парафіївки, яке після розгрому повстання недовгий час 1709–1710 рр. належало гетьману І. Скоропадському, а потім, у рамках загальної політики передачі земель, що перебували у власності оточення Мазепи, віддано Петром І боснійському графу, хитрому неогоціанту Саві Лукичу Владиславичу-Рагузинському, який по заповіту передав село у власність своїм племінникам Гаврилу Владиславичу та Мойсею Владиславичу³⁰.

Не зважаючи на всебічний тиск, Прилуцький полк навіть у 1721 р. зберігав яскраво виражені республіканські традиції. Під так званою «Коломацькою челобитною», яка вимагала обрання гетьмана «з тутешніх родимцев вольними голосами», підписалися шість сотників та уся полкова старшина, а також значкові товариші полку³¹. А значить, й Іван Коченовський. Тоді гетьмана обрати не дозволили, а у травні 1722 р. було утворено Малоросійську колегію. Козацька старшина, втративши свої політичні та економічні позиції, у відповідь формувала «тиху опозицію» проти російської адміністрації, яка проявилася у відмові від військової служби на користь імператора та активному прилученні своїх дітей до духовної кар'єри. Як наслідок, вже через 8–10 років бачимо численних нащадків представників полкової старшини у духовному стані³².

²⁵ Модзалевський В.Л. Малоросійський родословник. Т. 3. С. 191 // *История Полтавы*. URL: <http://histpol.pl.ua/gu/poltavskij-rodoslov/malorossijskij-rodoslovnik?id=12206#187>.

²⁶ Лазаревский О. Люди старой Малороссии. Ломиковские. *Киевская старина*. 1886. С. 11–16.

²⁷ Кривошея В. Козацька старшина... С. 248–250, 254–256, 271.

²⁸ Павленко С. Оточення гетьмана... С. 45–46.

²⁹ Кривошея В. Козацька старшина... С. 278–279.

³⁰ Сава Лукич Владиславич граф Рагузинський – серб, сподвижник Петра І. У 1710 р. одержав великі маєтності, конфісковані у мазепинських соратників, зокрема м. Велика Топаль Стародубського полку. Спадкоємці його володінь в Україні племінники, Гаврило і Мойсей Владиславичі, породичалися з українсько-козацькою старшиною (Гаврило Владиславич одружений на доньці наказного стародубського полковника Івана Лаврентійовича Борозни Ганні Іванівні), продовжували його торговельно-промислові й фінансові підприємства в Україні до 1770-х рр., доки маєтки бездітних Рагузинських перейшли до графа П. Рум'янцева.

³¹ Кривошея В. Козацька старшина... С. 292–295.

³² Там само. С. 288.

Тож із 20-х рр. XVIII ст. у документах починають виразно прослідковуватися представники духовної верстви роду Коченовських: онуки військового товариша Гаврила Коченовського стали священниками: Павло (1736–?) у с. Юдинове Погарського повіту, Іван (1738–?) у с. Черемошне Суразького повіту³³. В епістолярії двоюрідного онука гетьмана Михайла Ханенка Миколи Даниловича у 40-х рр. XVIII ст. згадано борківського священника [с. Борки Козелецької сотні Київського полку] Стефана Коченовського, який звітував перед ним про прийняття щедрих пожертв від онука київського полкового обозного Федора Лаврентійовича Ханенка Михайла³⁴. Пізніше о. Стефан служив капеланом у пруському поході 1760–1761 рр.³⁵ По опису Миколаївської Парафіївської церкви відомі священники Григорій (до 1732 р.), Йосип Григорович та Олександр Григорович Коченовські³⁶. Можна припустити, що вони були родичами Федору Івановичу Коченовському, але не синами, як іноді помилково вказують дослідники. Саме під час їх служби при Парафіївській Миколаївській церкві останнім було придбано хутір, якому судилося стати недовзі відомим маєтком.

У козака прилуцького полку Івана Коченовського було троє синів: Федір Іванович народився 1708 р. у Прилуках³⁷, Кирило та Михайло ймовірно народилися там само³⁸. Двоє з них – Федір Іванович та Кирило Іванович Коченовські, дякуючи природнім талантам та здібностям, скористалися шансом та потрапили до Імператорської співочої капели у Санкт-Петербурзі. Михайло Іванович Коченовський зробив військову кар'єру, служив сотником лохвицьким (?–1752.10–1753.08–?).

Вільне володіння латиною та музичні знання можуть засвідчувати навчання Федора Коченовського в Києво-Могилянській колегії або Чернігівському колегіумі, хоча це поки й не підтверджено документально. Федір Коченовський потрапив до столичної Капели шляхом цілеспрямованого відбору, який практикувався серед учнів колегіумів та синів козацької старшини з лівобережних полків та здійснювався у 1679, 1682, 1713 рр. під контролем гетьманів, генеральної старшини, архієреїв, очільників монастирів та священників. Відомо, що при дворі гетьмана І. Скоропадського вплив мав співак Антон Трохимович Троцина (1662–1749 рр.), син відомого мазепинця прилуцького полкового судді Трохима Васильовича Троцини³⁹, який, будучи сотником срібнянським, на поч. XVIII ст. декілька разів долучався до набору хлопчиків до імператорської Капели⁴⁰. Можливо, що в один із таких наборів до столичного хору й був зарахований Федір Коченовський. Цікаво, що роди Троцин та Коченовських-Часників зберігали земельні сусідські відносини й у сер. XVIII ст. Сотник срібнянський Микола Антонович Троцина у 1764 р. купив у компанійського сотника Степана Часника за 1800 рублів с. Юрківці Срібнянської сотні та с. Полонки Прилуцької полкової сотні⁴¹.

Молодший брат Федора Кирило Коченовський навчався вже, імовірніше, у заснованій за гетьманства Данила Апостола 1728 р. співочій школі у Глухові. Функціонувала школа майже сорок років. Є відомості, що у 40–50 рр. XVIII ст. у школі викладали О. Бережинський, Н. Шолупіні, Ф. Нечай та Кирило Коченовський. До речі, рід Бережинських успадкував по жіночій лінії маєтності в селі Парафіївка від онука І. Ломиковського Петра Івановича.

Федір Іванович напевно мав гарний голос, слух та інші здібності, бо вже в 1740 р. бачимо його викладачем при новоствореній Імператорській капелі в Санкт-Петербурзі, а з 1747 р. придворним уставником та реєнтом, тобто людиною, яка займалася питаннями внутрішнього розпорядку та організацією навчального процесу та управління Капели. Багаторічна служба при Капелі винагороджувалася чинами й пенсіями, землями та зв'яз-

³³ Кривошея В., Кривошея І., Кривошея О. Неурядова старшина... С. 190.

³⁴ Дзюба О. Приватне життя козацької старшини XVIII ст. (на матеріалах епістолярної спадщини). Київ: Інститут історії НАН України, 2012. С. 200.

³⁵ Харлампович К. Малорусское влияние на великорусскую церковную жизнь. Казань, 1914.

³⁶ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская тип-фия, 1874. Кн. 6; Енциклопедія Ічнянщини. Київ: Гнозис, 2014. С. 452.

³⁷ Епітафія на склепі родини Коченовських в Рихлівському монастирі. Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Кн. 3. С. 325–326.

³⁸ Лисенко І. Словник співаків України. С. 129–130.

³⁹ Трохим Васильович Троцина – український військовий діяч доби гетьмана І. Мазепи. Сотник срібнянський. Полковий суддя та наказний полковник Прилуцького полку. Антона Трохимовича ще хлопчиком відправили до Москви, де він співав при дворі царівни Софії Олексіївни. У 90-х рр. XVII ст. він повернувся в Україну, де став згодом срібнянським сотником (1707–1737 рр.). Мав довір'я гетьмана І. Скоропадського, який часто посилав його в різних державних справах.

⁴⁰ Васюта О. Набори співаків з Чернігово-Сіверщини до придворної співацької капели у XVIII – перший пол. XIX ст. *Сіверянський літопис*. 1995. № 3. С. 63–72.

⁴¹ Кривошея В. Козацька старшина... С. 712.

ками при дворі, що в свою чергу давало можливість побудувати блискучу кар'єру⁴². Подальші справи Федора Коченовського стрімко пішли вгору: у 1747 р. він купує власний дім у Санкт-Петербурзі в центрі столиці за тріумфальними Анічковими воротами, у 1752 р. одержує генеральський чин, отримує у власність маєток у с. Березова Лука Гадяцького полку й річну пенсію в 1000 карбованців⁴³.

Особливу роль у долі Федора Івановича Коченовського зіграв Мусій Гаврилович Бугаєвський (Бугай) (?–1720–1747 рр.). Народився він у сім'ї значкового товариша Воронізької сотні Ніжинського полку Гаврила Бугаєвського. Був онуком козака Глухівської сотні Ніжинського полку⁴⁴. У Переписній книзі 1666 р. у с. Парафіївці згадано козака Прошка Бугая – можливо, діда Мусія⁴⁵. Мусій закінчив Києво-Могилянську академію, де співав в академічному хорі⁴⁶. Деякі джерела подають місцем народження Мусія Бугаєвського с. Парафіївку. Пізніше служив священником при Анастасіївській церкві м. Глухова, зазначеної Анастасією Марківною Скоропадською (Маркевичевою)⁴⁷. Впродовж 1720–1734 рр. М. Бугаєвський був духовником гетьманського дому, військовим капеланом за правління І. Скоропадського та Д. Апостола. При Глухівській Анастасіївській церкві існувала лікарня, школа та хорова капела, якою опікувався М. Бугаєвський. Від 1740-х рр. Мусій Гаврилович Бугаєвський – ресент Глухівської співочої школи. На нашу думку, саме з легкої руки Мусія Бугаєвського Федір Коченовський і був відібраний для хорової капели на навчання й потрапив до Санкт-Петербургу. Або народження, або служіння священником до 1720 р. М. Бугаєвського було пов'язано з Парафіївською Свято-Миколаївською церквою, і це пояснює земляцький зв'язок Мусія Бугаєвського та Федора Коченовського. Із донькою Бугаєвського Тетяною був одружений учень Федора Коченовського по Капелі Гаврило Головня (1706–1786 рр.), відомий український співак, знавець і пропагандист партесного співу. Друга донька Мусія Бугаєвського Анастасія була одружена з онуком відомого літописця Самійла Величка, однодумцем Андрія Горленка Яковом Степановичем Величком, який протягом 22-х років служив першим осавулом Прилуцького полку (1742–1764 рр.). Три покоління роду Величків були поміщиками в селі Хасенки Прилуцького повіту неподалік Качанівки та частими гостями Тарновських⁴⁸.

Отже, факт купівлі Федором Івановичем Коченовським у 1742–1744 рр. маєтностей поблизу с. Парафіївки, як і особливо турботливе ктиторство над Миколаївською церквою та щедрий духовний заповіт при передачі хуторів у володіння брату Михайлу Івановичу: «зобов'язати... десятю частину помолу з водяних млинів віддавати половину на Парафіївську церкву св. Миколая, а половину на шпиталь жебракам»⁴⁹, був не випадковим.

Матір'ю Миколи Даниловича Ханенка, який добре знав Ф. Коченовського та підтримував із ним постійні товариські відносини, була колишня власниця Парафіївки та хуторів навколо неї, донька мазепинця Івана Ломиковського. Із Ломиковським та Ханенками разом служив батько Федора – Іван Коченовський. Із селом Парафіївкою та Миколаївською церквою у 20–30 рр. XVIII ст. було пов'язано служіння священників Григорія, Йосипа та Олександра Григоровичів Коченовських, а також народження та служіння першого вчителя та патрона Федора Івановича, людини, завдяки якій він потрапив до Імператорської співочої Капели та зробив блискучу кар'єру – Мусія Гавриловича Бугаєвського.

У Парафіївці в 1726 р. також був народжений Корнелій Іванович Юзефович – син бунчукового товариша Прилуцького полку Івана Йосиповича Юзефовича, учень Федора Коченовського, який став реєнтом Імператорської співочої Капели відразу після його відходу від справ. У 1741–1750 рр. Корнелій навчався в Київській духовній академії, де був солістом академічного хору. Потім потрапив до Імператорської капели. У 1751 р. він «священник Глухівської церкви св. Анастасії і капелан дому гетьманського»⁵⁰, очолював хорову капелу гетьмана Кирила Розумовського в Глухові. Із родиною Юзефовичів були тісно пов'язані власники Качанівки Тарновські. Дружина Василя Тарновського старшого Людмила Володимирівна походила зі старшинського роду Юзефовичів. Тісні зв'язки цих ро-

⁴² Посохова Л. Українські півчі в придворній капелі першої пол. XVIII ст.: принципи «рекрутування» та ротації. *Вісник Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна*. Серія «Історія». Вип. 48. С. 117.

⁴³ Половнікова С.О. До витоків садиби Качанівка – представники роду Коченовських. *Формування культурно-побутового середовища палацо-паркових комплексів др. пол. XVIII – поч. XX ст.*: Мат. міжнар. наук. конф. Чернігів, 2012. С. 50.

⁴⁴ З історії козацько-старшинського роду Бугаєвських. *Лебедін*. URL: <http://lebedyn.org/2017/11/05/bogayevskiy/>.

⁴⁵ Переписные книги 1666 р. с предисловием О.М. Лазаревского. Київ. 1900. С. 1.

⁴⁶ Петров Н. Акты и документы, относящиеся к истории Киевской академии. Київ, 1904. Т. I. С. 300–301.

⁴⁷ Тарасенко І. З історії церкви св. Анастасії у Глухові. *Краєзнавство*. 2013. № 4. С. 137–138.

⁴⁸ Лазаревский А. Описание старой Малороссии... С. 72; Велички, Горленки, Дабіжжі. «Пройде час, і сліду не буде». *Ігнаниця: першоджерела. Історія краю в документах*. Київ: Гнозіс, 2017. С. 843–847.

⁴⁹ Лазаревский А. Описание старой Малороссии... С. 137–138.

⁵⁰ Лисенко І. Словник співаків України. С. 338; Заїка О.Я. Глухівська співацька школа та роль гетьмана Данила Апостола у її заснуванні. *Сіверщина в історії України*. 2016. Вип. 9. С. 256–258; Тарасенко І. З історії церкви св. Анастасії у Глухові. С. 138.

дин підтверджені в документах XIX ст.: при охрещенні доньки Марії Василівни Тарновської хрещеними зазначені Дмитро Володимирович Юзефович (брат Михайла Володимировича Юзефовича, голови Київської археографічної комісії) та Марія Василівна Александрович.

Уже після графа П. Румянцева Качанівкою володіли Почеки. Цей старовинний козацько-старшинський рід походить від Максима Почеки (кінець XVII – поч. XVIII ст.), священника та намісника ніжинської протопопії, який володів землями в селі Рожнівка неподалік Парафіївки. Його мати була єдиною донькою відомого церковного діяча, ніжинського та ічнянського протоієрея Павла Савича Пучковського.

Рожнівські та Ніжинські землі між Десною, Удаєм і Остром (ймовірно, села Рожнівка та Парафіївка) князь Володимир Ольгердович ще у XV ст. надав у володіння князів Половців-Рожиновських⁵¹. У сер. XVI ст. представники цього роду були на Остерщині: Юрій Рожновський-Половець остерський боярин – ймовірно перший власник та засновник с. Рожнівка⁵². Тесть І. Мазепи (батько першої дружини Ганни) Семен Половець був білоцерківським полковником та дружив із батьком майбутнього гетьмана Степаном, який тоді був білоцерківським городовим отаманом. Онуки Семена Половця через шлюби стали спорідненими також із козацькими родами Горленків, Зеленських та Трощинських. На поч. XVII ст. у с. Рожнівка священниками при храмі Покрови Богородиці служили декілька поколінь роду Некрашевичів⁵³, які можуть представляти одне з відгалужень роду Коченовських від Некраша Коченовського.

Можливо, що порадою та при залученні зв'язків Миколи Даниловича Ханенка й були придбані Федором Івановичем Коченовським маєстності біля Парафіївки. До речі, у «Щоденнику» М. Ханенко неодноразово згадує зустрічі з власником цих земель Мойсеєм Владиславичем. Другий хутір біля Парафіївки був придбаний у Іванницьких козаків Михайла та Петра Прочаїв, нащадки яких разом із нащадками Мусія Бугаєвського були священниками Іванницької церкви аж до сер. XIX ст.⁵⁴

Тож, можемо припустити, що землі навколо Парафіївки, які потім утворили масток Качанівку, здавна належали до рангових маєстностей духовних осіб Білоцерківського, Ніжинського, Прилуцького полків та передавалися в спадок переважно по материнській лінії в родини Половців-Горленків-Ломиковських-Ханенків-Прочаїв-Пучковських-Почеко-Юзефовичів-Тарновських. Вважаємо, що цілеспрямовані придбання «діди́зні» та «материзні» нащадками українських старшинських родів у 40-х рр. XVIII ст. були обумовлені зміною вектору імперської політики щодо України під час царювання Єлизавети Петрівни.

Живучи в Санкт-Петербурзі, Федор Іванович Коченовський тісно спілкувався з онуком Дмитра Горленка полтавським полковником Андрієм Андрійовичем Горленком (його дружина Анастасія Семенівна Лизогуб була онукою гетьмана І. Скоропадського від першої дружини Пелагеї Никифоровни), з онуком Івана Ломиковського Петром Івановичем – розпорядником маєтків Кирила Розумовського. Особисто знав Корнелія Юзефовича, бо він був його учнем, а потім замінив на посаді реєнта Імператорської співочої Капели. Із Андрієм Гуленком, сином бурмистра м. Прилук Іваном Гуленком, Федір Коченовський були свояками (одружені на рідних сестрах)⁵⁵. Мав родинні зв'язки з прилуцьким компанійським полковником Ігнатом Часником, який був одружений «не без скандалу» з удовою його рідного брата лохвицького сотника Михайла Коченовського⁵⁶.

Серед столічних друзів Федора Коченовського по Капелі бачимо придворних співаків-земляків: уродженця Глухова Кирила Степановича Рубановського (1698–1768 рр.), який був представником стародубського старшинського роду Рубанів та розпочав кар'єру напевно разом із Федором Івановичем у 1714 р. «певчим при комнаті еє імператорского величества»⁵⁷. Потім мав особливий вплив при дворі, у 1742 р. був звільнений від сплати

⁵¹ Грушевський М. Історія України-Руси. Нью-Йорк: Книгоспілка, 1956. Т. VII. С. 17; Słownik geograficzny... Т. X // ICM. URL: http://dir.icm.edu.pl/pl/Slownik_geograficzny/Tom_X/745.

⁵² У 1594–1595 р. остерський боярин, учасник повстання К. Косинського Юрій Рожновський, син Семена, який назвав себе онуком князя Яцька Половця, показав документи на право спадщини князя Аксак, які викрав з канцелярії Остерського замку. 1602 чи 1603 р. вони уклали угоду, за якою Аксак брав під своє покровительство Ю. Рожновського взамін за половину маєтків.

⁵³ Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Земская тип-фия, 1874. Кн. 6.

⁵⁴ Церковно-парафіальний літопис Свято-Георгіївської церкви с. Іванниці. Ічнянщина: першоджерела. Історія краю в документах. Київ: Гнозис, 2017. С. 180–217.

⁵⁵ Особовий склад козацької старшини Прилуцького полку. Ічнянщина: першоджерела. Історія краю в документах. Київ: Гнозис, 2017. С. 120; Лазаревский А. Описание старой Малороссии... С. 137.

⁵⁶ Лазаревский А. Исторические очерки Полтавской Лубенщины XVII–XVIII ст. Чтения в обществе истории и древностей российских. 1873. Отд. II. С. 73.

⁵⁷ Лисенко І. Словник співаків України. С. 260; Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків. Київ: Стилюс, 2004. С. 326.

податків, 1748 р. отримав дворянство та звання полковника⁵⁸. Уродженця Гадяча Петра Лазаревича Чижевського, який 1743 р. теж одержав дворянський титул та разом із Ф. Коченовським був щедрим ктитором Рихлівського Миколаївського монастиря. Солістів придворної співацької капели Степана Миколайовича Тарнавського, представника роду Варвинського сотника Михайла Тарнавського⁵⁹, та Семена Соколовського з роду протопопа ічнянського Федора Соколовського та його численних нащадків священників Воскресенської церкви м. Ічня, які у певні періоди згадані священниками й при Миколаївській церкві с. Парафіївка⁶⁰. Уродженця Прилук сина городского козака Григорія Михайлович Любистка (1703–?), який потрапив до Капели співаком у 1727 р., мав чудовий голос та майстерно грав на бандурі, у 1743 р одержав дворянство. Очевидно за заслуги у справі відновлення гетьманства у 1748 р. отримав чин полковника та грошове забезпечення у розмірі 770 руб. в рік і маєтності на Полтавщині (біля Лубен)⁶¹. Співака при дворі гетьмана Данила Апостола в Батурині Лук'яна, який мав значний вплив на родину гетьмана⁶².

Цікаво, що прослідковуються тісні дружні зв'язки цих родин та подальші контакти їх нащадків. Дружиною учня Федора Коченовського по Капелі була донька духівника родини Скоропадських та вчителя Федора Івановича Коченовського Мусія Бугаєвського. Серед друзів Федора Івановича був і кофішенк⁶³ царського двору Олександр Юліанович Саблуков, який, ймовірно, був родичем Івану Саблукову (Саблучку). Саме Олександр Юліанович, на нашу думку, міг порекомендувати для набору до Капели свого родича, якого забрав у Санкт-Петербург під час поїздки до Києва в грудні 1747 р. сам Федір Коченовський, а разом із ним також Кирила Головачевського та Антона Лосенка. Усі троє потім навчалися живопису в Академії мистецтв та стали відомими художниками⁶⁴.

Тісні взаємини зберіглися у Федора Коченовського зі своїм вчителем, талановитим співаком та педагогом, реєнтом Імператорської капели від 1727 р. Леонтієм Васильовичем Левчинським, який мав прихильність переяславського єпископа Кирила Шумлянського, вікарія Київської митрополії.

Зв'язки родин Коченовських, Бугаєвських, Гуленків, Тарновських та Юзефовичів, Чижевських, Рубановських, Пучковських у сер. XVIII ст. яскраво відображені й у записках генерального хорунжого Миколи Ханенка. Із його «Щоденнику» дізнаємося про систематичні зустрічі в справах та дружні посиденьки, родинні обіди та спільне відвідування богослужб і монастирських святинь Миколою Даниловичем зі своєрідним колом прилуцького земляцтва в Санкт-Петербурзі: Яковом Андрійовичем Марковичем, Петром Даниловичем Апостолом, Василем Андрійовичем Гудовичем (був одружений із донькою прилуцького полкового сотника Ганною Білецькою-Носенко), Петром Івановичем Розумовським, Андрієм Андрійовичем Горленком та Яковом Юхимовичем Лизогубом. До кола спілкування належали підполковник Іван Костянтинович Яблонський (нащадок козацького старшини білоцерківського полку Станіслава Яблонського)⁶⁵, бунчуковий товариш сусід Коченовських володар с. Гузовки Прилуцького полку Іван Тимофійович Жоравко⁶⁶, писар Генерального суду зять сотника Андрія Лизогуба Іван Васильович Піковець, нащадок старшини білоцерківського полку Яків Олексійович Пучковський. Автор повідомляє, що серед його гостей були також впливові церковні особи: духівник імператриці Єлизавети Петрівни уродженець Понорниці Федір Дубянський з дружиною Марією Костянтинівною Шаргородською (походила з роду роменських священників)⁶⁷, права рука київського митрополита Рафаїла Заборовського архімандрит Києво-Печерської лаври Тимофій Шербацький⁶⁸, уродженець Лохвиці син соратника Івана Мазепи (служителя канцелярії Лубенсько-

⁵⁸ Кривошея В. Козацька старшина... С. 326.

⁵⁹ Особовий склад козацької старшини Прилуцького полку... С. 120; Лисенко І. Словник співаків... С. 296.

⁶⁰ Кривошея В. Козацька старшина... С. 624; Историко-статистическое описание Черниговской епархии.

⁶¹ Лисенко І. Словник співаків України. С. 181; Білокінь С. Григорій Любисток. *Родовід*. 1993. № 6. С. 14–15; Г.В. Придворний бандурист в бегах. *Київська старина*. 1888. XXIII. С. 21–23.

⁶² Лисенко І. Словник співаків... С. 179.

⁶³ Кофішенк – придворний, який відповідав за приготування кави, чаю та шоколаду. Слово походить від німецької *koffeeschenk*. Підпорядковувався обер-шенку, старшому хранителю вин при дворі. Чин цей було введено «Табелью о рангах» у XVIII ст.

⁶⁴ Божерянов І. Кирил Іванович Гловачевский. *Київська старина*. 1885. № 2. С. 308–309.

⁶⁵ Кривошея В. Козацька старшина... С. 778.

⁶⁶ Там само. С. 379.

⁶⁷ Материали для биографии Царского духовника протоиерея Феодора Дубянского. *Прибавление к Черниговским епархиальным известиям. Часть неофициальная*. 1881. № 27. 15 июля. С. 567 // Vivaldi. URL: <https://vivaldi.nlr.ru/ap000027124/view/?#page=25>.

⁶⁸ Майбутній митрополит Київський та Галицький народився 1698 р. Навчався в Києво-Могилянській академії. Мав гарний голос, співав у академічному хорі. Під час візиту царя був забраний до Санкт-Петербургу у Співочу капелу. Після повернення до Києва відновив навчання в Академії. 1728 р. був посвячений в ієромонахи і призначений на посаду кафедрального писаря, який видав ділами єпархіального управління. Був правою рукою архієпископа Рафаїла Заборовського. Пізніше ігуменом Видубицького та Михайлівського Золотоверхого мо-

го полку) протоіерей Санкт-Петербурзького Петропавлівського собору Веніамін Пуцек-Григорович⁶⁹. Зафіксовано у «Щоденнику» й передачу листів від Миколи Ханенка до гетьмана Івана Скоропадського через Федора Коченовського та києво-печерського архімандрита, а також священників Глухівської Анастасіївської та Прилуцької церкви Різдва Богородиці.

Саме в цьому колі українських державців визрівало прагнення реалізувати ідею поновлення Гетьманства, використовуючи сприятливі обставини впливу при дворі родини Розумовських. Для досягнення мети використовували різноманітні контакти земляків-українців, чимало яких походили з Прилуцького, Ніжинського та Стародубського полків. Наближеними до них були й брати Федір, Кирило та Михайло Коченовські та співці придворної Капели Семен Соколовський, Кирило Рубановський та Гаврило Головня, знайомствами яких при дворі для просування ідеї «відновлення давніх прав козацької старшини» користали представники кола українських державних лобістів.

Рід Коченовських був розгалуженим на Чернігівщині і в XIX ст. більшість його представників належали до духовного стану. Так, з документів відомо про диякона Коченовського, який служив спочатку в 1811 р. у чернігівській Миколаївській церкві, потім – у Спасо-Преображенському соборі м. Чернігова. Міщанина м. Сосниці, який просив зарахувати його дячком Троїцької церкви с. Ольшаного (1813 р.). Священник с. Киїнки (1818–1823 рр.), с. Брусилова, с. Бакланової Муравейки (1828 р.) Чернігівського повіту та с. Душатина Мглинського повіту (1812 р.), м. Березного Симеона Кочановського (1867 р.), благочинного с. Вишки Новозибківського повіту (1854–1860 р.) Івана Кочановського⁷⁰. Останній зі згаданих був батьком достатньо відомого та впливового протоіерея Санкт-Петербурзької церкви Департаменту уділів Кандія Івановича Кочановського, вихованця Чернігівської духовної семінарії (1852 р.), священника с. Редьковки Чернігівського повіту, який служив капеланом під час Кримської війни та священником у Царському селі (1859 р.) та супроводжував цесаревича Миколу Олександровича під час поїздки по Середземномор'ю⁷¹, був особою наближеною до імператорського двору. У сер. XIX ст. священниками Парафіївської церкви згадані священник Йосип Коченовський та його син Олександр Йосипович, який мав дітей Дмитра та Петра⁷².

Підсумовуючи розгалужену історію роду Коченовських, можемо констатувати, що українське суспільство було водночас і традиційно консервативним, але не законсервованим, тож мало достатній рівень соціальної мобільності. Звичайно, представники родин, які могли похвалитися давнім шляхетським бекграундом та ще й підтвердити його документально, могли впевнено претендувати на престижні уряди та збереження нерухомої власності та передачі її у спадок навіть при заміні провладних партій. Натомість представники козацької та міщанської верстви, якими були Андрій Петрович Коченовський та Іван Коченовський у середині XVII ст., за добросовісну звитяжну службу або виконання особливих доручень полкової старшини та гетьманів могли теж швидко просунутися в кар'єрному зростанні або отримати земельну власність у вигідному та престижному місці. У подальшому їх нащадки отримували змогу навчатися в Колегіумах та у Києво-Могилянській академії, що відкривало перед ними значно ширші життєві можливості. Традиції спорідненості за місцем народження та навчання (такі собі земляцтва та студентські братства XVIII ст.) також були вагомим чинником для шлюбних, кар'єрних та власницьких стратегій.

Для успішного «соціального ліфту» поряд із родинними, велика роль належала приятельським та клієнтурним взаєминам. Підтримуючи їх, розраховували на підтримку патронів, кумів, земляків, які дослужилися до високих чинів та зробили успішну кар'єру. На такі зв'язки спиралися в скрутних матеріальних питаннях, зверталися з різними проханнями й знаходили відгук, зберігаючи ці зв'язки між нащадками навіть через декілька поколінь. Крім того, для консервативного українського суспільства XVII–XVIII ст. був характерний високий рівень релігійності, яка ставала основою для стійких традицій благодійності на користь Церкви, а іноді, навіть, монашого постригу або священницької посвяти.

настирів. З 1740 р. – архімандрит Києво-Печерської лаври. Зустрічав царицю Єлизавету Петрівну у 1744 р. під час її перебування у Києві. З 1748 р. – митрополит Київський і Галицький.

⁶⁹ Дневник генерального хорунжего Николая Ханенко 1727–1753 гг. / Изд. А. Лазаревского. *Киевская старина*. Приложение. 1884. № 3–6, 8–11; 1885. № 3–4, 6–7, 9–12; 1886. № 1, 4, 5, 7–12. Отдельный оттиск. Київ, 1884. 524 с. // *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/khanenko/khan12.htm>.

⁷⁰ Державний архів Чернігівської області. Ф. 679. Оп. 2. Спр. 869, 1191, 1439, 1613, 2386, 3221, 4226, 4889.

⁷¹ Клировая ведомость церкви Департамента Уделов за 1868 г. *Центральный державный исторический архив Украины у м. Києві*. Ф. 19. Оп. 113. Спр. 2290.

⁷² Кривченко Л. Відродження з руїн і попелу (храм Миколи Чудотворця у смт. Парафіївка Ічнянського району). *Трудова слава*. 2001. 17 березня. С. 5; Церкви Ічнянщини [Текст]. Ічнянська районна бібліотека / Упор. Н. Прохайд. Ічня, 2016. С. 34–36.

References

- Dziuba, O. (2012). Pryvatne zhyttia kozatskoi starshyny XVIII st. (na mat. epistoliarnoi spadshchyny) [The private life of a Cossack elder of the XVIII c. (on materials of epistolary heritage)]. P. 200. Kyiv, Ukraine.
- Kryvchenko, L. (2001). Vidrozhennia z ruin i popelu (kham Mykoly Chudotvortsia u smt. Parafiivka Ichnianskoho raionu) [Revival from ruins and ashes (the church of Nicholas the Wonderworker in the village of Parafivka, Ichnian district)]. *Trudova slava – Labor alorv*. P. 5.
- Krvvosheia, V. (2002). Henealohiia ukrainskoho kozatstva: Bilotserkivskiy polk [Genealogy of the Ukrainian Cossacks: Bila Tzerkva regiment]. P. 26. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V. (2010). Kozatska starshyna hetmanshchyny. Entsyklopediia [Cossack foreman of the hetmanship. Encyclopedia]. Kyiv, Ukraine.
- Kryvosheia, V., Kryvosheia, I., Kryvosheia, O. (2009). Neuriadova starshyna Hetmanshchyny [Non-governmental chief of the Hetman region]. Kyiv, Ukraine.
- Lysenko, I. (1997). Slovnnyk spivakiv Ukrainy [Dictionary of singers of Ukraine]. Kyiv, Ukraine.
- Pavlenko, S. (2004). Otochennia hetmana Mazepy: soratnyky ta prybychnyky [Entourage of Hetman Mazepa: associates and supporters]. Kyiv, Ukraine.
- Polovnikova, S.O. (2012). Do vytokiv sadyby Kachanivka – predstavnyky rodu Kochenovskyykh [To the origins of the Kachanivka estate – representatives of the Kochenovsky family]. *Formuvannia kulturno-pobutovoho seredovyshcha palatso-parkovykh kompleksiv dr. pol. XVIII – poch. XX st.: Mat. mizhnar. nauk. konf. – The formation of the cultural and domestic environment of palace-park complexes in the second half of the XVIII – the beginning of the XX c.: Materials of the international scientific conference*. Chernihiv, Ukraine.
- Tarasenko, I. (2013). Z istorii tserkvy sv. Anastasii u Hlukhovi [From the history of the church of St. Anastasia in Glukhiv]. *Kraieznavstvo – Local history*. № 4. P. 137–138.
- Vasiuta, O. (1995). Nabory spivakiv z Chernihovo-Sivershchyny do prydvornoï spivatskoi kapely u XVIII – pershii pol. XX st. [Sets of singers from Chernihiv-Severshchyna for the court singing chapel in the XVIII – the first half of the XX c.]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*. № 3. P. 63–72.
- Voronchuk, I. (2012). Naselennia Volyni v XVI – pershii pol. XVII st.: rodyna, domohospodarstvo, demografichni chynnky [The population of Volyn in the XVI – the first half of the XVII c.: family, household, demographic factors]. P. 157. Kyiv, Ukraine.

Гейда Ольга Сергіївна – кандидат історичних наук, науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею ім. В. Тарновського (вул. Музейна, 4, Чернігів, 14000, Україна).

Heyda Olga – Ph.D. in history, researcher of the Vasyl Tarnovskyi Chernihiv Regional Historical Museum, candidate of historical sciences (4 Muzeyna Str., Chernihiv, 14000, Ukraine).

E-mail: helga2102@ukr.net

PEOPLE OF THE OLD HETMAN REGION: SKETCHES FOR THE GENEALOGY OF THE KOCHENOVSKY FAMILY

The purpose of the study is to reconstruct the history of the noble-Cossack family of Kochenovsky, reproduced on the basis of a complex of sources from the second half of the XVI – to the beginning of the XX c. Since the Kochenovsky family has only been studied fragmentarily in genealogical encyclopedias and scientific researches, the generalization of the source base and the analysis of the existing materials of the family tree are relevant. Emphasis in the research is made on the reproduction of patronal, family and friendly ties of the family.

The history of this ancient family can be traced back to sources from the middle of the XV c. The Kochenovsky family belonged to the Belarusian, and later Podil wealthy nobility and had certain connections among the registered Cossacks and the Polish-Lithuanian Commonwealth. The Kochenovskys took an active part in Bohdan Khmelnytskyi's war, were Cossacks of the Belarusian, and later of the Bila Tzerkva regiment. From the last quarter of the XVII c. the genus is recorded according to documents in the Prylutsky regiment. Until the beginning of the XX c. representatives of the spiritual stratum of the Kochenovsky family are distinctly traced in Chernihiv oblast. Ivan Kochenovsky, a Cossack of the Prylutsky regiment, had three sons. Two of them – Fedir Ivanovich and Kyrylo Ivanovich, thanks to their natural talents and abilities, got into the Imperial Singing Chapel in St. Petersburg and built a successful career at the court. In the 40s of the XVIII c. Fedir Ivanovich Kochenovsky was purchased a farm near the Parafiyivka village of the Ichnian hundred of the Prylutsky regiment, which was destined to become a well-known estate soon after, which got its name precisely from Kochenovskiy. Its owner went down in history as a well-known philanthropist and founder.

Conclusions. As a result of the research, it was possible to illustrate traditional for Ukrainian society of the XVII–XIX c. family, friendship, and client relationships that persisted between descendants even through several generations and significantly influenced marriage, career, and property strategies, as well as became the basis for benevolence in favor of the Church.

Key words: genealogy of the Kochenovskys, Kachanivka, church of Parafiyivka, clergy of the Prylutsky regiment, Fedir Ivanovich Kochenovsky.

Дата подання: 7 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 21 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гейда, О. Люди старої Гетьманщини: начерки до генеалогії роду Коченовських. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 80–90. DOI: 10.5281/zenodo.7491773.

Цитування за стандартом APA

Heyda, O. (2022). Liudy staroi Hetmanshchyny: nacherky do henealohii rodu Kochenovskyykh [People of the old Hetman region: sketches for the genealogy of the Kochenovsky family]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 80–90. DOI: 10.5281/zenodo.7491773.

Олександр Пилипенко

ГРОМАДСЬКА ТА КУЛЬТУРНО-ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ ВИКЛАДАЧІВ УНІВЕРСИТЕТІВ НАДДНІПРЯНСЬКОЇ УКРАЇНИ У ПОРЕФОРМЕНИЙ ПЕРІОД

DOI: 10.5281/zenodo.7383377

© О. Пилипенко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6096-9433>

У статті проаналізовано провідні передумови та чинники громадської та культурно-освітньої діяльності викладачів Київського, Харківського і Одеського університетів у др. пол. XIX – на поч. XX ст. Виокремлено такі провідні передумови цього виду діяльності професорів: історичні, географічні, демографічні, соціальні. Акцентовано значення такого виду діяльності професорсько-викладацького складу для населення міст, де були розташовані вищі навчальні заклади. Досліджено головні чинники, що визначали якісні й кількісні характеристики громадсько-просвітницької діяльності вчених у др. пол. XIX – на поч. XX ст.: соціально-політичні, соціально-економічні, соціокультурні. Доведено, що зазначені передумови та чинники справили неабиякий вплив на формування провідних тенденцій розвитку культурно-освітньої діяльності українських університетів у пореформений період. Виділено основні періоди громадської діяльності викладачів.

Охарактеризовано окремі види громадсько-просвітницької діяльності. Простежено тенденції та зміст цієї діяльності в контексті проведення реформ і суспільно-економічного розвитку країни. Визначена культурно-освітня місія численних викладачів та випускників університетів: А. Краснова, В. Антоновича, В. Караваєва, М. Бунге, І. Мечнікова, О. Лазаревського, О. Потебні, М. Сумцова, М. Довнар-Запольського, В. Перетца, В. Іконникова, Д. Данилевського, Л. Ценьковського, І. Бецького, А. Анциферова, А. Шимкова, Л. Гіршмана, Є. Редіна, М. Борисяка, О. Алфьорова, М. Дашкевича та ін.

*На основі використання історико-педагогічної персоналістики як базового теоретичного підходу в науковому дослідженні розкрито культурницьку й організаційну місію цих видатних діячів. Зазначено, що др. пол. XIX – поч. XX ст. характеризувалися не тільки безпосередньо громадською діяльністю наукової інтелігенції, скільки впливом її ідей на культурно-освітнє середовище як в Україні, так і за кордоном. У результаті вивчення діяльності професорів Київського, Харківського, Одеського університетів визначено головні тенденції того часу: вплив вишів на культурне життя міст, регіонів, передавання міжпоколінневого досвіду, розширення напрямів знання (література, історія, природничо-математичні науки, хімія, біологія, мистецтво та інші). Зроблено **висновок**, що просвітницька діяльність педагогів поєднувалася з відповідною атмосферою, у якій перебувало суспільство, а отже, освічене середовище набувало синергетичних властивостей, характеризувалося продукуванням подальшого наукового й освітнього розвитку, взаємовпливу його суб'єктів.*

Ключові слова: Наддніпрянська Україна, університет, викладачі, професори, освіта, громадська діяльність, науково-просвітницька діяльність, громадськість.

Окрім виконання своїх безпосередніх посадових обов'язків, українські науковці проводили активну громадську та культурно-просвітницьку діяльність. Викладачі університетів у науково-педагогічній діяльності використовували позааудиторні види навчальної роботи. Так, звичними в Новоросійському університеті стали екскурсії під керівництвом О. Веріго на фабрики і заводи Одеси, поїздки на чолі з В. Петріашвілі до Баку для знайомства з технікою нафтовидобування, геологічні екскурсії з М. Головінським. Історик-візантолог Ф. Успенський був засновником Російського археологічного інституту в Константинополі і проводив археологічні екскурсії для студентів Новоросійського університету в Туреччині¹.

Професор Харківського університету А. Краснов самостійні польові дослідження вважав необхідною складовою географічної освіти. Андрій Миколайович був першим професором географії, що переніс викладання на природу. Очевидно, що подібна самодіяльність професорсько-викладацького складу була важливим чинником створення навчально-методичної бази².

¹ Історія Одеського університету за 100 років. 1865–1965. Київ: Вид-во Київського університету, 1968. С. 21, 24.

² Пилипенко О.Є. Система освіти в Україні на рубежі XIX–XX ст. *Київська старовина*. 2004. № 6. С. 35.

У 1843 р. була заснована Київська археографічна комісія. В її роботі безпосередню участь брали професори Університету Святого Володимира. Опубліковані комісією зібрані документи і матеріали стали цінним джерелом для вивчення рідної історії. До поч. ХХ ст. Київська археографічна комісія видала вісім частин, кожна з яких містила декілька томів, «Архіву Південно-Західної Росії». Крім того, була опублікована низка інших, доволі популярних, матеріалів³.

До Олександра Опанасовича Потебні звернувся Харківський університет з проханням очолити музей образотворчих мистецтв. Любов до рідного університету і міста, розуміння їх інтересів спонукали О. Потебню погодитися на цю пропозицію. Без матеріальної винагороди зайнявся він цією справою, далекою від його зацікавлень. Але музейна справа відповідала його громадським інтересам і світоглядним переконанням. За декілька років музей набув вигляду справжнього храму мистецтв, де було зібрано істинні шедеври. Так, музею були передані мистецькі колекції І. Бецького та О. Алфьорова, до складу яких входили картини І. Айвазовського, К. Брюллова, А. ван Дейка, І. Шишкіна та інших митців. Окрім того, в музеї було зібрано чимало предметів старовини, ужиткового мистецтва, скульптур, ікон тощо. При музеї була зібрана прекрасна бібліотека, де були представлені книги з історії мистецтва та археології. Щонеділі музей був відкритий для широкої публіки, його колекції та бібліотеку використовували науковці та студенти. Отже, музей став одним з найкращих культурних осередків Слобожанщини.

Представники наукової інтелігенції університетів надавали допомогу середній школі, сприяли поліпшенню її навчальної та методичної бази, впровадженню нових методик, використанню досягнень науки. У 1863–1864 рр. при Університеті Святого Володимира було проведено два з'їзди викладачів російської мови і літератури. Викладачі університету надавали допомогу гімназіям під час перевірних і випускних екзаменів, а також брали участь у написанні підручників для гімназій. Завдяки участі професорів у навчально-виховному процесі Колегія Павла Галагана перетворилась у новаторську школу⁴.

Професор Харківського університету М. Борисяк, виконуючи обов'язки депутата навчального округу, сприяв упорядкуванню гімназійних мінералогічних кабінетів⁵. Професор Є. Редін організував «Товариство допомоги учням нижчих шкіл Харкова», професор М. Сумцов був куратором Пушкінської школи, завідувач кафедри фізики, професор А. Шимков був членом попечительської ради «Харківського товариства нагляду за безпритульними сиротами». Для сиріт він організував нижчу сільськогосподарську школу, яка не лише надавала практичні навички, але й сприяла соціалізації сиріт. Професор був фундатором популярного збірника «Публічних курсів при Харківському університеті з природознавства і його додатків»⁶ і з 1896 по 1900 рр. викладав на них фізику. В цей період професор Університету Св. Володимира В. Перетц викладав історію європейського театру і драми у київській Музично-драматичній школі М. В. Лисенка. Він допомагав керівництву драматичного відділення школи М. Старицькій в організації та проведенні вистав, був членом екзаменаційної комісії, виконував обов'язки театрального рецензента⁷.

Представники науково-педагогічних колективів університетів брали участь у створенні нових вищих навчальних закладів. Таку діяльність слід розглядати як один із найефективніших проявів громадсько-політичної активності наукової інтелігенції через низку обставин. По-перше, це сприяло створенню нових центрів вищої освіти, науки і культури відповідно до вимог часу, сприяло прискореній модернізації суспільства, зростанню питомої ваги й ролі інтелігенції в житті суспільства. По-друге, нові вищі продовжували кращі освітні демократичні традиції завдяки активній участі університетської громадськості на протигагу державній бюрократії. По-третє, нові виші створювались у нових технічних галузях науки.

Так, у Києві в 1898 р. був відкритий другий вищий навчальний заклад – політехнічний інститут. Ініціаторами його створення були професори М. Бунге, С. Реформатський, Г. Де-Метц та ін. Вони допомагали організувати науково-педагогічну роботу в інституті. За ініціативою професора М. Довнар-Запольського в 1906 р. у Києві були відкриті Вищі комерційні курси. У 1908 р. ці курси були перетворені на комерційний інститут. Директором цього закладу був М.В. Довнар-Запольський, а педагогічну роботу вели переважно викладачі університету і політехнічного інституту Д. Граве, К. Воблий, Б. Делоне, К. Де-

³ Київський університет 1834–1984. Київ: Вища школа, 1984. С. 53.

⁴ Там само. С. 57.

⁵ Багалеї Д.І., Сумцов Н.Ф., Бузескул В.П. Краткий очерк истории Харьковского университета за первые сто лет его существования (1805–1905). Харьков, 1906. С. 215.

⁶ Полякова Н.Л. Физика в Харьковском университете от его основания до Великой Октябрьской социалистической революции. Ученые записки Харьковского университета. 1955. Т. 60. С. 22.

⁷ Щербань Т. Видатний внесок у становлення української науки (до 125-річчя від дня народження академіка В.М. Перетца). Вісник НАН України. 1995. № 1–2. С. 71.

ментьєв та ін.⁸ Аналогічну роль відіграла професура Харкова й Одеси у створенні технологічних, сільськогосподарських та інших спеціалізованих вишів.

На поч. ХХ ст. з'явилась нова форма культурно-освітньої діяльності науково-педагогічної інтелігенції – робітничі університети. Перший такий університет виник у Харкові на основі вечірніх курсів для робітників, що діяли з 1900 р. Зусиллями викладачів Харківського університету і Харківського технологічного інституту на чолі з професором А. Красновим звичайні вечірні курси перетворилися на поважний освітній заклад. Очолити вечірні курси, А. Краснов залучив до читання лекцій найкращі наукові сили міста. У робітничому університеті на безоплатній основі працювали 52 викладачі – вчителі гімназій, професори А. Лебедев, А. Бріо, І. Осипов, В. Данилевський, А. Шишков⁹.

Велике значення у розповсюдженні знань з історії, етнографії, літератури, політекономії та інших гуманітарних, природничих і технічних наук мала науково-популярна періодика, що видавалася завдяки громадській активності науковців. Яскравим прикладом цього може бути журнал «Київська старовина», що видавався в Києві у 1882–1906 рр. Серед його співробітників і авторів були професори університету В. Антонович, В. Іконников, М. Дашкевич, С. Голубев та інші. З 1881 р. у Харкові виходить ліберальна щоденна газета «Південний край» («Южный край»), редакторами якої були А. Краснов і А. Стоянов. На поч. 80-х рр. ХІХ ст. у Харкові почав виходити літературно-громадський журнал «Мир» за редакцією професора А. Шимкова і «Статистичний листок» за редакцією професора І. Сокальського¹⁰. Періодичні видання стали для провідних вчених засобом популяризації серед освіченого населення передових громадських думок, донесення наукових здобутків. Різні, іноді протилежні світоглядні принципи вітчизняних вчених, які ставали однією з основ наукових дискусій, наукові проблеми, навчально-методичні питання обговорювалися не лише на сторінках спеціальних, офіційних журналів і в університетських аудиторіях, а завдяки масовим періодичним виданням ставали відомими широкій громадськості.

Важливим громадським починанням стала ініціатива харківської інтелігенції, підтримана передовими вченими міста, щодо видання популярної «Народної енциклопедії», де в доступній формі подавалися відомості про природу та суспільство. Ініціатором цього видання став професор Д. Данилевський. У роботі над енциклопедією брали участь професори А. Анциферов, Д. Багалій, П. Будрин та інші. Всього 150 вчених. З 1908 до 1914 рр. було випущено 10 томів енциклопедії¹¹. Видання «Народної енциклопедії» можна порівняти з виданням «Енциклопедії наук, мистецтв й ремесел», яка виходила за редакцією Д. Дідро у Франції. Ці видання поєднувало те, що навколо них гуртувалися люди різних філософських поглядів і політичних переконань – вчені, письменники, лікарі, інженери, мандрівники, знавці сільського господарства, військової справи та мореплавства, які підготували чисельні статті. Отже, загальноєвропейські тенденції культурно-просвітницької діяльності відобразилися в діяльності науково-педагогічних працівників України.

Прогресивна частина викладацьких колективів університетів брала активну участь в організації вищої освіти для жінок і в реалізації гендерної політики. У 1861 р. Вчена Рада Університету Св. Володимира висловила за допуск жінок до занять нарівні з чоловіками. Організація Київських вищих жіночих курсів пов'язана з ім'ям професора В. Іконникова, який став їх першим директором і одним з фундаторів жіночої освіти в Україні. Курси утримувалися коштом студенток та громадських пожертв. Уряд на утримання курсів коштів не виділяв. Викладали на курсах професори університету, наприклад, В. Антонович – російську історію, Ф. Фортинський – історію середніх віків¹².

У період політичної реакції 1880-х рр. уряд ліквідував вищу жіночу освіту. У 1886 р. було заборонено набір на курси, а в 1889 р. вони припинили своє існування. Але за роки діяльності цих курсів більше тисячі жінок отримали вищу освіту. У 1906 р. за клопотанням київських професорів Міністерство народної освіти дало згоду на відновлення діяльності Київських вищих жіночих курсів у складі історико-філологічного і фізико-математичного відділів. Через рік у складі курсів був відкритий юридичний відділ. Навчальні плани курсів відповідали університетським. Викладали переважно професори університету. Так, загальний курс зі стародавньої руської літератури, вступ до історії літератури, церковнослов'янську мову, діалектологію, слов'янсько-руську палеографію читав профе-

⁸ Михальченко С.И. Довнар-Запольский: историк и общественный деятель. *Вопросы истории*. 1993. № 6. С. 164.

⁹ Жемеров О., Селіверстов О. Засновник конструктивної географії (До 140-річчя Андрія Миколайовича Краснова). *Географія та основи економіки в школі*. 2002. № 4. С. 50.

¹⁰ Нариси історії української інтелігенції: у 3-х кн. Київ: Інститут історії України НАН України, 1994. Кн. 1. С. 4, 52.

¹¹ Багалій Д.И. і др. Краткий очерк истории Харьковского университета... С. 214.

¹² Войцехівська І. Від предків до нащадків (Життєпис вітчизняного вченого-історика Володимира Степановича Іконникова). *Пам'ять століть*. 1997. № 3. С. 81.

сор В. Перетц. У 1907 р. він залишив курси на знак протесту проти відмови адміністрації прийняти назад курсисток, відратованих через «неблагонадійність». В. Перетц також брав активну участь у діяльності приватних Вищих жіночих курсів А. Жекуліної¹³. Курс математики вів Д. Граве, курс біології – О. Северцов. Професор Г. Суслов у 1906–1910 рр. був деканом фізико-математичного відділу, а з 1910 р. до 1918 р. – директором курсів. За ініціативою групи професорів медичного університету В. Високовича, П. Морозова та інших у 1907 р. при курсах був організований медичний відділ, який пізніше був перетворений на Жіночий медичний інститут¹⁴.

Упродовж XIX ст. коштами держави, університетів і науково-педагогічних працівників формуються публічні бібліотеки. Наприклад, Головою правління громадської бібліотеки таємним голосуванням у 1894 р. було обрано професора Д. Багалія і відтоді щороку його переобирали на цю посаду до 1906 р., коли на цій посаді його заступив професор О. Грузинцев. Іншою формою позааудиторної роботи було керівництво студентськими науковими гуртками.

Університетські вчені вирішували не лише теоретичні, але й практичні завдання, пов'язані з різними сферами міського життя. Найціннішим внеском професора Новоросійського університету, а згодом Харківського університету Л. Ценьковського у справу практичного застосування наукових досягнень є отримання вакцин та запровадження щеплень проти сибірської виразки. У 1882 р. Лев Семенович, не маючи жодної підтримки уряду, створив бактеріологічну лабораторію у Харківському ветеринарному інституті.

У 1886 р. професор Новоросійського університету І. Мечніков організував в Одесі першу в Російській імперії бактеріологічну станцію, яка відіграла велику роль у розробці щеплень проти сказу. Інший професор цього університету Микола Федорович Гамалія працював над питанням створення протиепідемічної служби в армії й запропонував велику програму боротьби із заразними хворобами, зокрема створення спеціальних бактеріологічних загонів для роботи на фронті. Він розробив розгорнутий план боротьби з холерою в містах через знезараження води.

З метою профілактики серед населення епідемій приват-доцент Харківського університету П. Лашенко розмістив дані про лікарняно-санітарну організацію та епідемічні захворювання у м. Харкові у брошурі «Брюшний тиф у Харкові» та на сторінках журналу, редактором якого він був¹⁵. Значення діяльності працівників медичних факультетів для України важко переоцінити. Завдяки діяльності університетських клінік десяткам тисяч мешканців вдалося позбутися важких хвороб. Наприклад, лише за два місяці 1872 р. в офтальмологічній клініці Харківського університету було прийнято 800 хворих і зроблено 56 операцій. Найбільше хворих вилікував професор Л. Гіршман¹⁶. Професор Університету Святого Володимира Володимир Опанасович Караваєв займався медичною практикою в київських лікарнях і протягом життя надав допомогу більш як 100 тисячам хворих, виконав 16 тис. операцій при загальній летальності 6%, що було найкращим показником для того часу¹⁷.

Велике значення для вирішення широкого кола питань розвитку загальної культури населення мали різноманітні товариства прихильників науки, техніки, впровадження НТП, які були організовані за ініціативою наукової інтелігенції. Так, професорсько-викладацький склад медичного факультету Київського університету надавав практичну допомогу Товариству Київських лікарів, Товариству для боротьби із заразними хворобами в Києві. У 1909 р. з ініціативи професора Харківського університету І. Оболенського було відкрито «Товариство швидкої медичної допомоги». Членами правління товариства були професори О. Погорілко, М. Кульчицький, М. Тринклер.

Організатори товариства поставили перед членами міської думи питання про будівництво в місті другого будинку-притулку. І. Оболенському належала ініціатива заснування в 1910 р. станції швидкої допомоги в Харкові, яка була створена в Олександрівській лікарні. У 1913 р. завдяки клопотанням професора для станції швидкої допомоги була зведена окрема будівля. Професор І. Троїцький був членом товариства «Краплина молока», яке влаштовувало консультації для матерів в акушерських лікарнях, в земському пологовому будинку та в лікарні «Допомога породіллям»¹⁸.

¹³ Щербань Т. Організатор Київської філологічної школи. *Слово і час*. 1991. № 1. С. 19.

¹⁴ Дем'яненко Н. Київські вищі жіночі педагогічні курси (1878–1920 рр.). *Початкова школа*. 1998. № 2. С. 44–46.

¹⁵ Отчет о состоянии и деятельности Харьковского университета за 1902 г. Харьков: Тип-фия М. Зильберга, 1902. С. 71.

¹⁶ Кравченко В.В., Посохов С.І., Наумов С.О., Куделко С.М., Зайцев Б.П. Харківський університет – рідному місту. Харків: НВЦ «СД», 2004. С. 80.

¹⁷ Верхратський С.А. В.О. Караваєв. *Хірург. 1811–1892 рр.* Київ: Здоров'я, 1976. С. 20

¹⁸ Журнал Министерства народного просвещения. 1877. 192. Отд. 1. С. 185.

Професори Київського університету брали активну участь у роботі київського відділення Російського технічного товариства, метою якого була допомога в розвитку техніки і промисловості в країні. Товариство організовувало публічні лекції та бесіди для популяризації технічних досягнень, фінансувало нові експерименти та досліді, підготувало до випуску технічний словник¹⁹. Особливо важливою була робота з впровадження технічних досягнень у різних сферах – випуск нових машин механізмів для видобутку корисних копалин, зв'язок (телефон, телеграф), транспорт, шляхи сполучення тощо.

Велике значення мали шість археологічних з'їздів, які відбулися на території України. Зокрема, III й XI в Києві (1875, 1899 рр.), VI в Одесі (1884 р.), XII в Харкові (1902 р.), XIV в Чернігові (1908 р.). У багатьох українських містах створювалися підготовчі комітети, до складу яких входили відомі письменники, поети, громадські діячі. Археологічні з'їзди сприяли збереженню культурного надбання, реставрації багатьох пам'яток архітектури, збору рукописів, стародруків, давніх ікон, церковних пам'яток, картин, монет, створенню нових музеїв. Наприклад, було створено археологічні музеї при Київській духовній академії, Київському університеті, Київському музеї старожитностей і мистецтв. Важливу роль у створенні нових музеїв відіграли професори В. Антонович, М. Біляшівський, В. Іконников, О. Лазаревський, В. Ляскоронський, М. Петров, П. Лебединцев та ін.²⁰

Університетські вчені, особливо хіміки й природознавці, вирішували вагомі практичні завдання, пов'язані з цукровою, металургійною й іншими галузями промисловості в Україні. Так, професор М. Бунге займався розробкою методів очищення дніпровської води. Професор К. Феоділаков надавав авторитетні висновки підприємцям у галузі розробки корисних копалин, буріння свердловин, водопостачання міст Правобережжя²¹.

Професори Харківського університету М. Борисяк і М. Бекетов у 1864 р. вивчали березовські мінеральні води і надали практичну допомогу в їх використанні у практичних цілях. Під час будівництва Харківського міського водогону були успішно використані рекомендації професорів М. Леваковського та О. Гурова²². Наукові дослідження вчених використовувалися й у сільському господарстві. Зокрема, професор кафедри зоології Харківського університету П. Степанов брав участь у розробці заходів боротьби зі шкідниками рослин, ретельно вивчав біологію та розповсюдження хлібного жука в південних районах країни²³. Професор М. Косач розпочав у 1902 р. організацію метеорологічної мережі для влаштування сигнального бюро прогнозу погоди, що дозволило забезпечити сільське господарство від руйнівних наслідків посух, повеней, холодів²⁴. Викладачі кафедри політекономії Харківського університету здійснювали статистичні дослідження народонаселення, промисловості, торгівлі, навчальних закладів Харкова. Завдяки їхньому аналізу бюджетів робітників, селянства, складу родин, харчування, землезабезпеченості, санітарної ситуації була надана можливість вживати заходів громадських діячів у напрямку тиску на уряд з метою вдосконалення фабричного і робітничого законодавства, санітарних і лікарняних закладів тощо.

Серед співробітників Харківського губернського статистичного комітету були професори Г. Цехановецький, Д. Багалій, І. Сокальський. За ініціатики останнього була створена комісія, яка займалася дослідженням кустарних промислів Харківської губернії²⁵. Це дало можливість земствам надати практичну допомогу підприємцям у процесі входження на ринок, створювало конкуренцію фабричній промисловості. Їхні дослідження на конкретних матеріалах довели, що в умовах масового індустріального виробництва малий бізнес може збільшувати прибутки населення, зменшувати аграрне перенаселення і зайву урбанізацію, зберігати народні промисли. Винаходи науковців університетів могли використовуватися для забезпечення військової безпеки. Видатний український вчений і громадський діяч Микола Дмитрович Пильчиков довів можливості використання радіо в різних сферах діяльності людини.

¹⁹ Центральний державний історичний архів України у Києві. Ф. 707 Управління Київським учбовим округом. Оп. 261. Спр. 3. Дело об организации профессором Киевского университета: Рахманиновым, Ходецким, Чугаевичем и другими отделения Русского технического общества в г. Киеве. 3 февраля – 14 марта 1868 г. Арк. 1–4.

²⁰ Галкин К. Высшее образование и подготовка кадров в СССР. Москва: Советская наука, 1958. С. 133–134.

²¹ Оноприсенко В.И. Павел Аполлонович Тутковский 1858–1930. Москва: Наука, 1987. С. 17–18.

²² Грицан Д.Н., Симонова В.М., Телятов С.Г. Коллоидная химия в Харьковском университете. *Ученые записки Харьковского университета*. 1955. Т. 58. С. 148–149.

²³ Волчанецкий И.Б., Медведев С.И., Воловик М.П. Очерки истории зоологии в Харьковском университете. *Ученые записки Харьковского университета*. 1955. Т. 59. С. 85.

²⁴ Додонова Г.В. Суспільна діяльність наукової інтелігенції Наддніпрянської України в др. пол. XIX – на поч. XX ст. *Культура народів Причорномор'я*. 2006. № 85. С. 131.

²⁵ Красіков М.М. Краєзнавча діяльність Харківського губернського статистичного комітету (1861–1917 рр.). Всеукраїнська краєзнавча конференція, присвячена 70-річчю українського комітету краєзнавства: Тези доповідей. 28–29 червня 1995 р. Харків: Вид-во ХДУ, 1995. С. 24–25.

Він винайшов нові пристрої – протектори, які давали можливість керувати приладами, мінами, торпедами і транспортними засобами, що принципово змінювало характер військової техніки. Наслідки його досліджень були використані під час Другої світової війни. В липні 1941 р. радянські мінери під керівництвом І. Старінова у Харкові підірвали приміщення німецького штабу шляхом радіосигналу з Воронежу. Радіосигнали використовували і партизани²⁶.

Науково-педагогічні працівники університетів брали активну участь у роботі органів самоврядування та самоуправління міських дум і земств, а також Державної думи. Так, гласними міської думи Харкова протягом 1893–1917 рр. обирались не менше 25 університетських професорів і доцентів. Зокрема, М. Сумцов працював у думі 5 трирічних термінів, Д. Багалій – 4, М. Дорофєєв, В. Левитський, І. Оболенський, М. Салтиков і М. Светухін – по 3, а О. Погорелко 12 років був міським головою Харкова. Членами міської управи в різний час були О. Брандт і М. Дорофєєв²⁷. Це свідчить про широкий авторитет харківської професури в місті, про загальне визнання їхньої праці. Професори Університету Св. Володимира М. Бунге та О. Кістяківський обиралися гласними Київської думи. М. Бунге у 1862–1866 рр. був керуючим київською конторою Державного банку. За його ініціативою у Києві були засновані перші приватні банки і комерційні установи. У 1910 р. представника Харківського університету Д. Багалія обрали членом Державної Ради у Петербурзі. Згодом він згадував: «Це була посада ... командирів од університету до Ради для загальної законодавчої праці й особливо для захисту справ освітніх. Це була праця в тодішньому всеросійському масштабі...»²⁸.

Українська інтелігенція вела боротьбу за рівноправність української мови як мови викладання у вузах. Активізація національно-визвольного руху, лібералізація політичного режиму Російської імперії в період революції 1905–1907 рр. змусила царський уряд переглянути ставлення до української мови і культури в цілому. За розпорядженням Комітету міністрів при Російській академії наук була створена комісія, яка вивчала становище української мови в імперії. Активну участь у роботі комісії брали вчені українських університетів. У 1906 р. цензурні обмеження щодо української мови були скасовані. Прогресивні професори А. Лобода, В. Перетц, М. Сумцов вимагали запровадження курсу української літератури та історії, відкриття кафедр українознавства в університетах. І хоча в роки реакції всі ці зусилля були зведені нанівець, це були перші паростки українського національно-визвольного руху.

Зростання значення науки у др. пол. XIX ст. зумовило суттєве розширення просвітницької діяльності. Професорсько-викладацьке співтовариство університетів докладало зусиль для підвищення культурно-освітнього рівня населення через організацію публічних лекцій, ініціативу створення мережі спеціалізованих наукових, культурних та освітніх інституцій – Київської археографічної комісії, Київського й Харківського архівів, участь у роботі музеїв, бібліотек, народних університетів, товариств поширення грамотності тощо. При цьому значна увага приділялась роботі з малозабезпеченими верствами населення. Деякі методи роботи були запозичені з досвіду роботи західноєвропейських просвітиків. Прогресивна інтелігенція брала участь у виданні книг, брошур, спеціалізованих журналів, газет, чим популяризувала досягнення в різних галузях наук, доводила свої громадсько-суспільні концепції.

Протягом тривалого часу наукова інтелігенція цілеспрямовано працювала в напрямку зрівняння жінок у правах на отримання вищої освіти й організації вищих жіночих навчальних закладів у Києві, Одесі та Харкові. Практичні досягнення вчених – винаходи, інженерні проекти, різноманітні нові методики були запроваджені у промисловість, транспорт, сільське господарство, народну освіту, охорону здоров'я, державне управління та інші галузі господарства. Беручи участь у роботі Державної думи, державних органів, міського і сільського самоврядування наукові працівники вирішували актуальні питання тогочасного життя в галузі освіти, економіки, правової культури, благоустрою, демократизації тощо. Їхня суспільна діяльність отримала широку підтримку і визнання громадськості.

References

- Demianenko, N. (1998). *Kyivski vyshchi zhinochi pedahohichni kursy (1878–1920 rr.)* [Kyiv Higher Women's Pedagogical Courses (1878–1920)]. *Pochatkova shkola – Elementary School*. № 2. P. 44–46.
- Dodonova, H.V. (2006). *Suspilna diialnist naukovoï intelihientsii Naddniproianskoi Ukrainy v dr. pol. XIX – na poch. XX st.* [Social activity of the scientific intelligentsia of Naddniproian Ukraine in the second

²⁶ Крasicов М.М. Краєзнавча діяльність Харківського губернського статистичного комітету... С. 24–25.

²⁷ Лишевский В.П. Ученые-популяризаторы науки. Москва: Наука, 1988. С. 324–325.

²⁸ Багалій Д. Автобіографія. 50 літ на стороні української культури. Харків: Прапор, 2003. С. 147.

half of the 19th – at the beginning of the 20th c.]. *Kultura narodov Prychernomor'ia – Culture of the peoples of the Black Sea region*. № 85. P. 131.

Krasikov, M.M. (1995). Kraieznavcha diialnist Kharkivskoho hubernskoho statystychnoho komitetu (1861–1917 rr.) [Local history activities of the Kharkiv Provincial Statistical Committee (1861–1917)]. All-Ukrainian local history conference dedicated to the 70th anniversary of the Ukrainian local history committee: Abstracts of reports. June 28–29, 1995. P. 24–25.

Kravchenko, V.V., Posokhov S.I., Naumov S.O., Kudelko S.M., Zaitsev B.P. (2004). Kharkivskiy universytet – ridnomu mistu [Kharkiv University – to its native city]. P. 80.

Mykhalchenko, S.Y. (1993). Dovnar-Zapolskyi: ystoryk y obshchestvennyi deiatel [Dovnar-Zapolsky: historian and public figure]. *Voprosy ystoryi – Questions of history*. № 6. P. 164.

Pylypenko, O.Ye. (2004). Systema osvity v Ukraini na rubezhi XIX–XX st. [The education system in Ukraine at the turn of the 19th–20th c.]. *Kyivska starovyna – Kyiv antiquity*. № 6. P. 35.

Shcherban, T. (1991). Orhanizator Kyivskoi filolohichnoi shkoly [Organizer of the Kyiv Philological School]. *Slovo i chas – Word and time*. № 1. P. 19.

Shcherban, T. (1995). Vydatnyi vnesok u stanovlennia ukrainskoi nauky (do 125-richchia vid dnia narodzhennia akademika V.M. Perettsa) [An outstanding contribution to the formation of Ukrainian science (to the 125th anniversary of the birth of Academician V.M. Perets)]. *Visnyk NAN Ukrainy – Bulletin of the National Academy of Sciences of Ukraine*. № 1–2. P. 71.

Voitsekhivska, I. (1997). Vid predkiv do nashchadkiv (Zhyttiepys vitchyznianoho vchenoho-istoryka Volodymyra Stepanovycha Ikonnykova) [From ancestors to descendants (Biography of the national scientist-historian Volodymyr Stepanovich Ikonnikov)]. *Pamiat stolit – Memory of centuries*. № 3. P. 81.

Zhemerov, O., Seliverstov, O. (2002). Zasnovnyi konstruktivnoi heohrafii (do 140-richchia Andriia Mykolaiovycha Krasnova) [The founder of constructive geography (to the 140th anniversary of Andriy Mykolayovych Krasnov)]. *Heohrafiia ta osnovy ekonomiky v shkoli – Geography and basics of economics at school*, 4. P. 50.

Пилипенко Олександр Євгенійович – доктор історичних наук, професор, професор кафедри гуманітарних дисциплін Національного університету харчових технологій (вул. Володимирська, 68, м. Київ, Україна, 01001).

Pylypenko Oleksandr – Doctor of Historical science, Professor of Human study department National university of food technologies (68 Volodymyrska Str., Kyiv, Ukraine, 01001).

E-mail: pylypenko08@ukr.net

PUBLIC CULTURAL AND EDUCATIONAL ACTIVITIES OF UNIVERSITY PROFESSORS IN THE DNIEPER UKRAINE IN THE POST-REFORMAL PERIOD

The article analyzes the leading prerequisites and factors of social and cultural and educational activities of teachers of Kyiv, Kharkiv and Odessa universities in the second half of the 19th – the early 20th c.

The following leading prerequisites for this type of activity of professors are highlighted: historical, geographical, demographic, social. Attention is focused on the importance of this type of activity of the teaching staff for the population of cities where higher educational institutions were located. The main factors that determined the qualitative and quantitative characteristics of the public and educational activities of scientists in the second half of the 19th c. – the early 20th c. are investigated: socio-political, socio-economic, socio-cultural. It is proved that these prerequisites and factors had a significant impact on the formation of leading trends in the development of cultural and educational activities of Ukrainian universities in the post-reform period. The main periods of public activity of teachers are highlighted.

Certain types of public and educational activities are characterized. The tendencies and content of this activity in the context of reforms and socio-economic development of the country are traced. The cultural and educational mission of numerous teachers and graduates of universities is determined: A. Krasnov, V. Antonovych, V. Karavayev, M. Bunge, I. Mechnikov, O. Lazarevsky, O. Potebnya, M. Sumtsov, M. Dovnar-Zapolsky, V. Peretz, V. Ikonnikov, D. Danilevsky, L. Tsenkovsky, I. Betsky, A. Antsiferov, A. Shimkov, L. Hirschman, E. Redin, M. Borysyak, O. Alfyorov, M. Dashkevich and others. Based on the use of historical and pedagogical personalistics as a basic theoretical approach in scientific research, the cultural and organizational mission of these prominent figures is revealed. It is noted that the second half of the nineteenth – early twentieth centuries were characterized not so much by the direct public activity of the scientific intelligentsia as by the influence of their ideas on the cultural and educational environment both in Ukraine and abroad. As a result of studying the activities of professors of Kyiv, Kharkiv, Odesa universities, the main trends of that time were identified: the influence of universities on the cultural life of cities, regions, the transfer of intergenerational experience, the expansion of knowledge (literature, history, natural and mathematical sciences, chemistry, biology, art and others). It is concluded that the educational activities of teachers were combined with the appropriate atmosphere in which the society was, and thus the educated environment acquired synergistic properties, characterized by the production of further scientific and educational development, mutual influence of its subjects.

Key words: Trans-Dnieper Ukraine, university, teachers, professors, education, public activity, scientific and educational activity, public.

Дата подання: 30 жовтня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 листопада 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Пилипенко, О. Громадська та культурно-просвітницька діяльність викладачів університетів Наддніпрянської України у пореформений період. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 91–98. DOI: 10.5281/zenodo.7383377.

Цитування за стандартом APA

Pylypenko, O. Hromadska ta kulturno-prosvitnytska diialnist vykladachiv universytetiv Naddnyprianskoi Ukrainy u poreformeniy period [Public cultural and educational activities of university professors in the Dnieper Ukraine in the post-reformal period]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 2022, 4, P. 91–98. DOI: 10.5281/zenodo.7383377.

Андрій Бойда

ПРИЧИНИ ФІЗИЧНОЇ ЛІКВІДАЦІЇ ВАСИЛЯ ІВАНОВИЧА ПОРАЙКА В 1937 р.

DOI: 10.5281/zenodo.7386229

© А. Бойда, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7062-1978>

Метою статті є висвітлення причин арешту та фізичної ліквідації заступника голови РНК УРСР в 1930–1937 рр., командуючого Червоною Українською Галицькою Армією (1920 р.), голови Укркустарспілки та Укрсільбанку в 1923–1927 рр., генпрокурора і нарком'юста УРСР в 1927–1930 рр. В.І. Порайка (1888–1937) на підставі аналізу документів слідчої справи та життєвих фактів.

Наукова новизна. Проведено дослідження стосовно того, чому в 1937 р. було репресовано одного з провідних діячів уряду радянської України. Ця постать не є помітною в контексті висвітлення масового характеру репресій української політичної еліти в 1920–1930-х рр. В окремих наукових публікаціях чи довідниках відсутній детальний аналіз даних кримінальної справи В.І. Порайка. У переважній більшості досліджень йдеться про нього лише як про співучасника сфабрикованої в 1937 р. справи на колишніх боротьбистів та їх спільників на чолі з П. Любченком.

Висновки. На фоні загальної репресивної політики в СРСР у 1930-ті рр., знищення П. Любченка, В. Порайка та інших партійних функціонерів цього кола – це, поза сумнівом, знищення останньої міжвоєнної плеяди діячів, котрі, попри участь та активну діяльність у вищих ешелонах радянської влади, будучи обманутими Москвою, плекали певну надію на створення справді української, хоч і в межах автономії та збільшовизованої, держави. Це було їхньою фатальною помилкою. Нам, сучасникам нового повномасштабного вторгнення російських військ, треба розуміти, що будь-який московський імперіалізм несе ту ж само отруту, яку українська еліта прийняла після поразки національної революції в 1921 р., повіривши обіцянкам більшовиків забезпечити створення культурної та політичної автономії у кордонах спільної з Росією держави. Тільки правильне розуміння власного минулого не дасть можливості злу отримати реванш ні зараз, ні в майбутньому.

Ключові слова: Порайко, ЧУГА, УРСР, Галичина, юстиція, генпрокуратура, РНК, НКВС, 1937, репресії.

Процеси становлення державності, окупаційні та колоніалістські візії, спроби відродження й формування власної ідентичності від 2014 р. отримують нового значення, осягнення та висвітлення вже й у науковому вимірі. Не виняток і період 1920–1930-х рр., коли під ширмою українізації, індустріалізації, народження власної кіноіндустрії тощо відбувалися жорстокі утиски та етноцид українського народу. Розстріляне Відродження, зрада національним ідеалам чи повне розчарування комуністичною ідеологією, що нерідко призводило до суїцидів як актів протесту проти репресій (у випадку з письменником М. Хвилюмовим у Харкові) чи Голодомору (у випадку з секретарем радянського консульства у Львові, членом ЦК КПЗУ й колишнім командантом УСС М. Стронським).

Радянська репресивна машина в Україні, як і загалом в СРСР, найбільших обертів набрала в 1934–1939 рр. Влада знищила не лише цвіт нації в особі інтелігенції, а й тисячі провідних партійних функціонерів, чия діяльність для Москви виглядала невигідною та навіть загрозливою, бо стояла на заваді впровадження в Україні колоніальних порядків. Дехто, як М. Скрипник у 1933 р., усвідомлюючи неминучість арешту, покінчили життя самогубством, але більшість були заарештовані й репресовані. Було знищено навіть адептів та організаторів Голодомору (В. Косіора, В. Балицького, В. Чубаря, В. Затонського та ін.), а відтак і колишніх їх опонентів та виконавців судових рішень (П. Любченка, Г. Епіка, А. Хвилю, М. Михайлика, Л. Ахматова та ін.). Серед тих, кого радянськими спецслужбами було арештовано й згодом розстріляно, був і заступник голови РНК УРСР в 1930–1937 рр. В.І. Порайко (1888–1937).

Життя та діяльність В.І. Порайка досліджували історики й краєзнавці А. Амонс¹, Є. Складенко², С. Дерев'янко³, В. Верига⁴, О. Шокалюк⁵, Я. Восвідка⁶, П. Арсенич⁷,

¹ Амонс А.І. Репресовані генеральні прокурори УРСР. Радник юстиції. 2008. № 1(8). Українська асоціація прокурорів. URL: http://www.uap.org.ua/ua/journal/1_8.html?_m=publications&t=rec&id=15343; Амонс А.І., Абраменко Л.М. Репресовані прокурори в Україні: документи, нариси, матеріали. Київ: Істина, 2009. 576 с.

М. Бойда⁸ та ін. Переважно це – або газетні публікації, або статті в довідкових виданнях та енциклопедіях. Автор цієї розвідки свого часу спробував вперше написати історичний портрет цього діяча з Галичини та дослідити мало відомі періоди його життя⁹.

До арешту в Києві 13 серпня 1937 р. В.І. Порайко досяг чималого кар'єрного зросту. Щоправда, цей арешт був для нього не першим: так, у липні 1910 р. його було арештовано у Львові за участь в українському студентському страйку, метою якого було домогтися від Відня заснування в столиці Галичини окремого українського вишу. Під час липневих демонстрацій окрім Порайка було арештовано ще 100 українських студентів. У процесі слідства та на суді його інтереси захищав відомий адвокат К. Трильовський; пізніше він доручить Порайку керівництво повітовою організацією «Січ» у м. Снятині¹⁰. Згідно з австрійським законодавством, Порайка було визнано хуліганом за т. зв. «публічне насилля» та призначено покарання строком на 1 місяць¹¹, що, однак, не завадило йому продовжити навчання на юридичному факультеті, а до закінчення університету в 1914 р. вести активне громадсько-політичне життя. Порайко був членом Української радикальної партії, очільником осередку «Просвіти» в рідному с. Устя біля Снятина, актором Гуцульського театру Гната Хоткевича, де виконував провідні ролі та сольні партії тощо¹².

У 1914 р., як і тисячі інших молодих людей в Галичині, він був мобілізований. Достеменно невідомо про його місце служби та звання. За припущенням П. Арсенича, Порайко служив у полку Українських січових стрільців (УСС)¹³. У 1938 р. на допиті Н. Лазаренко стверджував, що Порайко був офіцером австрійського генштабу¹⁴, проте це свідчення не можна сприймати як правдиве. На думку Є. Антонюка, Порайко, маючи світську вищу освіту, міг служити лише в чині молодшого офіцера¹⁵. Під час зимових боїв у Карпатах в 1915 р. він потрапив у російський полон. У полоні підпадає під вплив більшовицької пропаганди й у 1918 р. стає членом ВКП(б).

Пропрацювавши понад рік на різних господарських посадах в цивільній губернській адміністрації більшовиків у м. Астрахань, весною 1919 р. Порайко отримав відрадження в Україну¹⁶. Тут він, як член оргбюро Тимчасового комітету комуністів Східної Галичини і Буковини, обіймає різні посади в ревкомах, які курували галицьке питання, а також пра-

² Скляренко Є. Порайко Василь Іванович. *Реабілітовані історією. Полтавська область*. Науково-документальна серія книг / Упор. О.А. Білоусько. Київ–Полтава: Оріяна, 2007. Кн. 5. С. 472–474.

³ Дерев'яно С. Порайко Василь Іванович. *Західно-Українська Народна Республіка 1918–1923. Енциклопедія: до 100-річчя Західно-Української Народної Республіки*. Івано-Франківськ: Манускрипт-Львів, 2020. Т. 3: П–С. С. 230–231.

⁴ Верига В. Галицька Соціалістична Советська Республіка 1920 р. *НТШ*, 1986. Т. 203. 202 с.

⁵ Шокалюк О.І. Порайко Василь Іванович. *Від Жовтня до Вересня* / Упор. О.Г. Мілько; Редкол.: З.В. Куравський (голова), Є.А. Новицький, В.А. Громадський та ін. Ужгород: Карпати, 1989. С. 120–122.

⁶ Восвідка Я. Славний земляк [Василь Іванович Порайко]. *Ленінська правда*. 1977. № 168. 25 грудня. С. 2–3.

⁷ Арсенич П. Галичани – жертви більшовицького режиму. Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006. 72 с.; Арсенич П.І., Голубова Г.Г. Видатний громадсько-політичний діяч (До 80-річчя з дня народження В.І. Порайка). *Український історичний журнал*. 1968. № 9. С. 119–120.

⁸ Бойда М. Правнича Спадщина Снятинщини. *Голос Покуття*. 2014. 12 грудня. № 49. С. 10.

⁹ Бойда А. Від рядового до генпрокурора: життя та діяльність Василя Порайка (1888–1937). *Студентські історичні зошити*. 2020. Вип. 12. С. 39–47; Його ж. Від рядового до генпрокурора: політична кар'єра та доля Василя Порайка. *Краєзнавець Прикарпаття*. 2020. № 36 (липень–грудень). С. 47–51; Його ж. Громадсько-політична діяльність Василя Порайка (1888–1937 рр.) в австро-угорський період. *XIII Буковинська Міжнародна історико-краєзнавча конференція, присвячена 400-річчю Хотинської війни. Тези доповідей*, Чернівці, 22–23 жовтня 2021 р. / Наук. ред. О.В. Добржанський. Чернівці: Чернівецький нац. ун-т, 2021. С. 112–115; Його ж. Галицький слід в утворенні СРСР. *Травневі студії: історія, міжнародні відносини*: Збірка мат. IV Міжнародної наук. конф. студентів і молодих вчених «Травневі студії 2022: історія, міжнародні відносини», присвяченої 85-річчю Донецького національного університету ім. В. Стуса і факультету історії та міжнародних відносин Донецького національного університету ім. В. Стуса / За ред. Ю.Т. Темірова. Вінниця: ДонНУ імені Василя Стуса, 2022. Вип. 7. С. 164–167; Його ж. Галичани як учасники створення СРСР в 1920–1937 рр. *Звільнення від СРСР: історія і сьогодення*: 36. матер. Всеукр. студ. наук. конф., з міжнародною участю, присвяченої 31-й річниці розпаду Радянського Союзу та 100-річчю підписання договору щодо утворення СРСР, 20 травня. 2022 р. Черкаси: ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2022. С. 20–23.

¹⁰ Трильовський К. Про полковника Дмитра Вітовського (з моїх споминів). *Свобода*. № 257. 3 листопада 1936. С. 2.

¹¹ Процес 101 (од власного кореспондента). *Присуд*. Львів, 21 лютого. *Рада*. 1911. 25 червня (8 липня). Ч. 143. С. 2.

¹² Детальніше див.: Бойда А. Громадсько-політична діяльність Василя Порайка (1888–1937 рр.) в австро-угорський період. С. 112–115.

¹³ На думку Д. Назарчука, саме це стало вирішальним у тому, що в 1936 р. з УРСР в Галичину за таємного сприяння Порайка додому повернувся його товариш Петро Франко. Див.: Назарчук Д. Галичани не були сепаратистами. 2008. 2 липня. *Голос України*. URL: <http://www.golos.com.ua/article/187272>.

¹⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ). Ф. 6. Спр. 9530. Виписка з протоколу допиту Назара Купріяновича Лазаренка від 10–11 березня 1938 р. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <http://avt.org.ua/viewDoc/30608>.

¹⁵ Антонюк Е. День в истории. 25 октября: расстрелян красным командир украинской галицкой армии. 2021. *Украина Ру*. URL: <https://ukraina.ru/20211025/1032522679.html>.

¹⁶ Шокалюк О.І. Порайко Василь Іванович. *Від Жовтня до Вересня* / Упор. О.Г. Мілько; Редкол.: З.В. Куравський (голова), Є.А. Новицький, В.А. Громадський та ін. Ужгород: Карпати, 1989. С. 121.

цює в Реввійськраді 12-ї армії РСЧА. Саме завдяки Порайку, в грудні 1919 р. відбулись переговори між отаманом Волохом та командуванням 12-ї армії, внаслідок яких Волох та його частини перейшли на бік РСЧА та вдарили в тили військ УНР¹⁷.

27 лютого 1920 р. Порайку було доручено командування Червоною Українською Галицькою Армією в складі 3-х бригад. У власних свідченнях від 30 серпня 1937 р. колишній командарм зазначає, що в його завдання входило зібрання вцілілих боєздатних частин (більша частина УГА на Поділлі перехворіла тифом) та призначення нових командирів і політпрацівників (комісарів). Штаб ЧУГА був у м. Балта й станом на березень 1920 р. командування 12-ї армії РСЧА ставило завдання провести реорганізацію менше як за місяць. Однак здійснювати свої функції на місці дислокації Порайко не міг, оскільки реальне командування знаходилося в руках його заступника – колишнього царського полковника (зі слів Порайка на допитах – генерала) Іванова. Наприкінці березня 1920 р. Порайко відвідував новоутворені частини ЧУГА у Вінниці, Вапнярці, Роздільній та Балті (Східне Поділля). Під час реорганізації військових частин він намагався пропагувати ідеали комунізму та закликати бійців до єднання з червоними, проте ні палкі промови, ані обіцянки червоних щодо покращення умов служби для галичан бажаного результату не дали¹⁸. За 2 місяці існування майже 17-ти тисячного формування відбулось лише кілька військових виступів галичан, відтак 23 квітня 1920 р. дві бригади ЧУГА (2-га стояла під Вінницею, 3-тя – в районі Вапнярки) на чолі з комбригом 2-ї бригади Ю. Головінським перейшли на бік петлюрівських військ, що наступали на Київ. Щоправда, участі в боях проти РСЧА вони не брали (за винятком окремих зіткнень невеликого масштабу), а були роззброєні та інтерновані на територію Польщі¹⁹. У зв'язку з цими подіями ЦК КПб(У) відсторонив Порайка від усіх справ довкола галицького питання. Залишки ЧУГА були повністю розформовані й передані в інші частини 12-ї армії. Невідомий автор першої біографії Порайка в 1927 р. писав, що великою його заслугою перед галичанами було збереження залишків військ ЧУГА від репресій червоних²⁰.

Незважаючи на провал цієї місії, з червня 1920 по липень 1921 рр. Порайко очолював губвиконком на Полтавщині, а з серпня 1921 по червень 1923 рр. – на Поділлі (в м. Вінниця). До кола його робочих питань входили боротьба з залишками повстанських загонів УНР та махновців, курування соціальною та продовольчою сферами, низка питань на культурно-просвітницькій ниві. Серед його заслуг можна назвати припинення грабунків губернським ЧК колишніх панських маєтків та передачу цінностей до Пролетарського музею Полтавщини (колишній музей Полтавського земства)²¹. Так само діяв Порайко і на Поділлі.

Як представник Поділля Порайко брав участь у підписанні декларації про утворення СРСР в грудні 1922 р.²² Із червня по грудень 1923 р. очолював Українську спілку кустарів. 6 грудня 1923 р. Порайка призначено головою Укрсільбанку, на цій посаді він працюватиме до березня 1927 р.²³

Під керівництвом Порайка однією з провідних фінустанов УСРР активно провадилася в життя ідея НЕПу, серед них – тракторизація, кредитування сільських господарств тощо. Це дало змогу т. зв. середнякам та незаможним селянам збільшити виробництво сільгосппродукції. Зрозуміло, що в ході реалізації теорії сільгоспкредитів виникло чимало проблем стосовно процедури повернення коштів, заважав бюрократизм банківських чиновників на місцях тощо, але загалом ця програма досить успішно реалізовувалася, і найкраще – в центральних та південних областях України²⁴. На жаль, в результаті масової колективізації кінця 1920-х та Голодомору 1932–1933 рр. більша частина ідей Порайка та економічні перетворення в цій царині будуть остаточно зведені нанівець.

Від 5 березня 1927 по 10 липня 1930 рр. Порайко обіймав посади генпрокурора та наркома юстиції УСРР²⁵. Очолюючи генпрокуратуру, він намагатиметься посилити дотримання прокурорського нагляду над більшістю органів державної влади, – окрім ВУЦВК та Раднаркому, боротиметься з безпідставними діями ОДПУ супроти окремих церковних

¹⁷ Ковальчук М. Останній заколот отамана О. Волоха (грудень 1919 р. – січень 1920 р.). *Військово-історичний альманах*. 2009. Ч. 2(19). С. 18–41; 2010. Ч. 1(20). С. 4–29.

¹⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Кримінальна справа Василя Івановича Порайка. Т. 1. 1937. Арк. 32–33.

¹⁹ Там само.

²⁰ На вершинах. *Діло*. Львів, 1927. Ч. 58. 16 березня. С. 2.

²¹ Коцур Р.В. Професор Валентин Федорович Ніколаєв (1889–1973) – вчений, педагог, організатор вітчизняної природоохоронної та краєзнавчої справи. Дис. на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія». Київ, 2020. С. 95.

²² Бойда А. Галицький слід в утворенні СРСР. С. 166.

²³ Арсенич П., Порайко В. Борці за возз'єднання: біографічний довідник / Редкол.: Ю.Ю. Сливка (керівник) та ін. Упоряд. Ю.Ю. Сливка. Львів: Каменяр, 1989. С. 259.

²⁴ Кінцеве слово тов. Порайка. *Вісти ВУЦВК*. 1925. № 231. 20 жовтня. С. 2.

²⁵ Бойда М. Правничча Спадщина Снятинщини. С. 10.

організацій та стане одним із творців української радянської конституції 1929 р. Проте, у діяльності Порайка на посаді очільника генпрокуратури було чимало негативних моментів. Зокрема, саме він вводив до Кримінального кодексу УСРР статті для боротьби з так званими ворогами держави на селі – «куркулями», а в 1930 р. стає членом спецкомісії уряду щодо розкуркулення в Україні. У ході судового процесу над т. зв. «Спілкою визволення України» в 1930 р. саме В. Порайком був затверджений склад суддів для цього сфабрикованого ОДПУ дійства²⁶.

Водночас, будучи очільником радянського правосуддя в Україні протягом 1927–1930 рр., він обіймає низку суміжних посад: восени 1927 р. стає головою Всеукраїнського комітету допомоги Криму, де курує питання про надання допомоги кримчанам, які постраждали від землетрусу²⁷; з травня 1929 по 1932 рр. обіймає посаду заступника, а пізніше – голови Центральної урядової комісії при РНК по українізації радянського апарату. За час перебування Порайка в складі цієї установи українізація набрала якісно нових обертів. Це стосувалося й Донбасу. Наприклад, у доповіді генерального секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора на XI з'їзді компартії України в 1930 р. йшлося про активне прагнення донецьких робітників щодо збільшення частки українських книжок та культурного життя в регіоні загалом²⁸.

Українізація успішно поширювалася, тому не дивно, що 24 квітня 1932 р. Порайка з посади голови Комісії було звільнено. Політика радянської влади по «коренізації» в національних республіках зазнавала суттєвих змін – поступово вона згорталася, а на зміну їй впроваджувалася політика русифікації. В Україні цей процес публічно розпочався в 1930 р. справою СБУ і знищенням провідних представників української інтелігенції, продовжився під час Голодомору, прийнявши форму тотального етноциду найбільш численної верстви українського народу – селян, і мав закінчитись остаточною ліквідацією в 1937–1939 рр. українських культурних і партійних діячів²⁹. У контексті цієї сталінської політики доля Порайка, як і інших партфункціонерів-українців (наприклад, сина українського класика – Юрія Коцюбинського), була визначена наперед.

Від середини 1930 р. і до арешту 13 серпня 1937 р. Порайко обіймав посаду заступника голови РНК УСРР (УРСР) за головування в уряді УСРР В. Чубаря та П. Любченка. До повноважень Порайка на цій посаді (сучасний відповідник віце-прем'єра) входили питання з кураторства над промисловим будівництвом, зокрема це стосувалося низки заводів на Донбасі та Кривбасі, в Києві, Дніпропетровську, будівництво Дніпрогесу, а також ремонт, експлуатація та упорядкування шляхів сполучення. За головування в РНК Любченка, Порайко в приватних розмовах неодноразово скаржився своєму начальнику на відсутність кваліфікованих кадрів на місцях у низці галузей економіки, а також у посиленні в українському державному будівництві московських порядків³⁰. Згідно з матеріалами справи, це й було однією з причин його арешту 13 серпня 1937 р.

На момент арешту Василь Порайко проживав на вул. Чудновського 5, кв. 10 з дружиною Морозовою Надією Дмитрівною (1893 р. н.), тещею Морозовою Анною Іванівною (1862 р. н.) та семирічним сином Всеволодом. Обидві жінки були домогосподарками³¹. Під час квартирного обшуку в заступника голови РНК УРСР були вилучені речі службового характеру – факсиміле, тека з документами і, що найцікавіше, – вирок в справі по УВО³². Для чого Порайко зберігав цей вирок вдома, так і залишиться загадкою. Припускаємо, що цей документ міг бути підкинутий слідчим. Із особистих речей були вилучені: паспорт, револьвер браунінг, фотоапарат, малокаліберна гвинтівка, коштовності, особисті документи та листування з родиною і – що прикметно – аж 132 книжки, які були забороненими в СРСР. Водночас при проведенні обшуку 15 серпня 1937 р. в службовому робочому кабінеті Порайка в будівлі РНК, слідчими було вилучено, окрім документів службового та особистого характеру, німецькомовна карта Києва, видана в Берліні в 1918 р., а також листи Порайка до экс-очільника секретаріату при РНК Лева Ахматова (на той час йо-

²⁶ Ковалевський М. Спілка визволення України на Харківському суді. *Спілка визволення України*. 36. 1. Мюнхен: Видання Спілки Визволення України, 1953. С. 8–9.

²⁷ Онішко Т. В. Культурно-освітня діяльність споживчої кооперації України в 20-ті рр. XX ст.: монографія. Полтава: РВВ ПУЕТ, 2014. С. 234–235.

²⁸ Косіор С. Національно-культурне будівництво (з політичного звіту на XI з'їзді КП(б)У). *Молодняк*. 1930. № 7. С. 71–87.

²⁹ Виговський М. Ю. Повсякденна діяльність номенклатури освітніх установ початку 30-х рр. XX ст. (за мат. протоколів засідань колегії Наркомосу УСРР, серпень 1931 – 1932 рр.) *Україна Соборна: 36. наук. пр.* / Нац. акад. наук України, Ін-т історії України НАН України. Київ, 2006. Вип. 4. Т. 1. С. 51.

³⁰ Склярєнко Є. Порайко Василь Іванович... С. 473.

³¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 21.

³² Там само. Арк. 4–5.

го вже розстріляли), з котрим Порайко тісно співпрацював, коли був наркомом юстиції в 1927–1930 рр.³³

В офіційній постанові на арешт від 13 серпня 1937 р. вказувалось, що приводом для арешту Порайка став установлений слідчими діями факт його керівництва в «антисоветской террористической организации, готовившей свержение советской власти на Украине, [й ставила за мету] оторвать Украину от СССР и восстановить в ней капитализм»³⁴. Дещо пізніше, згідно тексту постанови від 17 жовтня 1937 р., в ході т. зв. «слідчих дій» було встановлено, що Порайко був також шпигуном, діяльність якого була спрямована на користь німецької та польської розвідок, та проводив шкідницьку та диверсійну роботу. Тож до обвинувачень згідно п. 4 та п. 8 ст. 54 Кримінального кодексу додалися ще п. 6 та 7.³⁵

Водночас у Москві 15 та 23 серпня³⁶ стосовно нього були зібрані «додаткові свідчення». Так, в спецповідомленні від 15 серпня 1937 р. очільника НКВС СРСР М. Єжова Сталіну із доданою запискою від очільника НКВС УРСР Леплевського про «антирадянську націоналістичну» організацію в Україні стверджувалось, що в контексті виявлення «антиурядової» організації, разом із низкою інших сфабрикованих справ, у вищого керівництва СРСР просився дозвіл на арешт В.І. Порайка. Очевидно, що акт, завізований 15 серпня Сталіним та Молотовим («За арест Хвили, Парайка, (в прізвищі була допущена одруківка – А.Б.) Тарана, Василенка, Зиненка. И. Сталин, В. Молотов»)³⁷, свідчив про остаточне залагодження формальностей довкола самої справи, розпочатої арештом Порайка на два дні раніше.

Від 30 серпня по 1 вересня 1937 р. Порайко перебуває в спецкорпусі Лук'янівської тюрми та пише «щирі зізнання». Іще перед початком допитів слідчими НКВС, 22 серпня Порайко написав заяву на ім'я М. Єжова, у якій «зізнався» в створенні «націоналістичної організації», керівниками якої буцімто були також Хвиля, Триліський, Таран, Лісовик, Войцеховський, Сенченко, Дитюк. Тобто Порайко назвав осіб, які займали у вищому партійному керівництві України, в галузі економічного та політичного життя, найвищі штабелі. Безпосереднім керівником та натхненником створення цієї «організації» Порайко назвав П. Любченка й зізнався, що вступив до цієї спілки під впливом Любченка та Скрипника. Зі слів заарештованого, ця «націоналістична організація» була утворена на базі колишніх боротьбистів, укапістів, самостійників-незалежників і низки інших, розгромлених більшовиками, партій. Свою діяльність на культурному фронті Порайко називає антирадянською, оскільки за нею приховувалося «шкідництво». Ширення націоналістичних ідей, підготовка національних кадрів тощо проходили через наукові та навчальні заклади, у тому числі й через культурно-просвітницькі, мистецькі фундації та письменницькі спілки. Враховуючи значення України для СРСР, учасники «організації» вважали, що саме на її кордонах у випадку війни буде вирішуватись доля «буржуазної Європи». Єдиною країною Заходу, писав Порайко, яка реально могла протистояти радянцям та підтримати діяльність їх «організації», була Німеччина. Основна діяльність спілки буцімто спрямовувалася на підтримку пронімецьких настроїв українського населення з метою пришвидшення німецької інтервенції в Україну та її окупації³⁸.

У цьому ж «зізнанні» Порайко повідомляв, що їх «спілка» мала тісні контакти та «змову» із командармами 1-го рангу І. Якіром та М. Поповим. Виступаючи в блоці з військовими заколотниками, учасники т. зв. націоналістичної організації, у тому числі й Порайко, сподівалися домогтись своєї основної мети – відокремлення України від СРСР. Також заарештований «зізнавався», що спілка мала давні контакти з українськими емігрантськими організаціями закордоном, а через них – з генштабами Польщі та Німеччини. Очільник управління у справах мистецтв при українській РНК Андрій Хвиля, стверджував Порайко, спільно з П. Любченком та М. Поповим здійснював контакти з емігрантами через «націоналістичне крило» в КПЗУ. Йшлося про Максимовича (К. Саврич), Турянського (Р. Кузьма) і Василькова (Й. Крілик) – колишніх спільників наркома О. Шумського у його протистоянні з Л. Кагановичем в 1927 р.³⁹

У свідченнях від 30 серпня 1937 р. Порайко «визнає» себе винуватцем «зради», тобто переходу 2-х бригад ЧУГА на бік поляків під час громадянської війни. Зі слів колишнього

³³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 6.

³⁴ Там само. Арк. 22.

³⁵ Там само. Арк. 23.

³⁶ Лубянка. Сталин и Главное управление госбезопасности НКВД. Архив Сталина. Документы высших органов партийной и государственной власти. 1937–1938. Москва: МФД, 2004. С. 236.

³⁷ АП РФ. Ф. 3. Оп. 24. Д. 317. Л. 68–75. Спецсообщение Н.И. Ежова И.В. Сталину с приложением записки И.М. Леплевского об «Антисоветской националистической» организации на Украине. 15 августа 1937 г. *Исторические материалы*. URL: <https://istmat.org/node/24585>.

³⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 24.

³⁹ Там само. Арк. 26.

командувача ЧУГА, це стало можливим завдяки переговорам між польською розвідкою та комбригами в обох частинах, які отримали схвалення як Порайка, так і його заступника з політичної частини М. Михайлика. За наказом Порайки, більша частина галичан перейшла на бік поляків, а сам він розраховував на те, що у випадку поразки радянців в Україні зможе долучитись до утворення «нової УНР»⁴⁰. Ці факти явно сфальсифіковані, оскільки у справі колишнього комісара ЧУГА М. Михайлика нами не було знайдено жодного протоколу допитів, де б порушувалося питання про перехід 2-х бригад ЧУГА на сторону військ УНР та Польщі⁴¹. Тому вважаємо доцільним в подальшому дослідити участь Порайки та Михайлика в реорганізації УГА в 1920 р., та їхню реальну роль у збереженні залишків ЧУГА від репресій.

Далі Порайко стверджував, що від травня 1920 і до 1922 рр., під час губернаторства в Полтаві та Вінниці, в нього не було жодного контакту з галичанами⁴². Це не відповідає дійсності. Як уже згадувалось вище, багато колишніх військовослужбовців ЧУГА були працевлаштовані в органи внутрішніх справ та в ОДПУ в межах Подільської губернії. Часто це відбувалося завдяки протекції чи за сприяння самого Василя Порайки. Враховуючи прикордонну стратегічну значимість регіону для СРСР, у сферу повноважень Порайки входило й керівництво мережею українських радянських розвідників на території Другої Речі Посполитої. Радянські розвідники отримували через направлених в Галичину агентів фінансові чеки в іноземній валюті (переважно в доларах) та радянську літературу, листівки для пропагандистських функцій з метою вербування та отримання інформації про становище населення й політичну ситуацію на окупованих Польщею землях. Окрім того, агентура повинна була передавати фінансові звіти та інформацію про отримані повідомлення. Інформація про стан справ на ворожій території, яку передавали скеровані Порайком в Галичину агенти, в першу чергу цікавила три інстанції – ЦК Компартії України, розвідувальні РСЧА та контррозвідку ОДПУ. Правою рукою в реалізації завдання щодо мережі радянської розвідки на окупованих галицьких землях був гімназійний товариш Порайки, очільник одного з прикордонних відділів ОДПУ на Поділлі, Дацишин⁴³. Окрім розвідки та пропаганди в Галичині, важливим завданням для агентури ставилося збурення галицьких українців до національного повстання, яке могло стати приводом для введення радянських військ на територію Польщі. За спогадами Ю. Горліс-Горського, воно планувалося на 1 листопада 1922 р.⁴⁴ Проте ця акція так і не відбулась.

У 1922 р. Порайко, перебуваючи в Києві як очільник Поділля на одній з республіканських нарад, вперше мав розмову про Галичину з Бореславом Скарбеком, що відбулася в Пролетарському саду (зараз Хрещатий парк на Подолі). За свідченням Порайки, Б. Скарбек дуже цікавився становищем галичан, які проживали в УСРР після 1920 р. На думку останнього, військові діячі з числа галичан, що мешкали в Україні, в суспільстві вважалися зрадниками через перехід до поляків у 1920 р. їх самих або їхніх земляків. Через цю ситуацію, як вважав Скарбек, могли пропасти хороші кадри, які б зіграли свою роль у майбутньому. Для того, щоб галичани покращили своє становище, до цієї діяльності повинен був залучитися й Порайко. Важливу роль у вирішенні окресленої проблеми мав відіграти М. Скрипник. Згідно зі Скарбеком, який нібито був учасником польської нелегальної організації в Україні, в майбутній польсько-радянській війні галичани могли відіграти активну роль. Із розмови Скарбека з Порайком випливало, що в Польщі станом на 1922 р. були настрої на користь угоди між українськими галицькими націоналістами та польським урядом щодо відновлення УНР. Скарбек не уточнював, звідки він мав цю інформацію. Порайко відмовився від цієї «авантюри», оскільки не мав можливості на Поділлі підтримувати галичан у таких справах. Зі Скарбеком у Порайки більше не було зустрічей⁴⁵.

«Антирадянську діяльність» Порайко вів з 1924 по 1927 рр. – аж до розгрому партійної групи в КПЗУ під проводом уже згаданих Максимовича, Турянського та Василькова. Представник РНК розповідав також про великий вплив галичан у Харків у цей період. Йшлося не лише про людей, котрі залишились на Наддніпрянщині після 1920 р., а й про численні групи емігрантів з-закордону. В основному вони приїжджали з Чехословаччини та Східної Галичини по лінії КПЗУ, оскільки там нібито не було вже можливості проводити підпільну діяльність⁴⁶. Згадані факти щодо великих груп галицьких емігрантів не є вигадкою. Так, у грудні 1924 р. з Чехословаччини через польський кордон в Україну емігру-

⁴⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 32.

⁴¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75605-фп. Кримінальна справа Михайла Михайлика. Т. 1. 1936–1937, 1956–1957. 554 арк.

⁴² ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 33.

⁴³ Горліс-Горський Ю. У ворожому таборі: спогади. Нью-Йорк: Українське вид-во «Говерля», 1977. С. 32; 51.

⁴⁴ Бойда А.В. Галичани як учасники створення СРСР в 1920–1937 рр. С. 21–22.

⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 32–33.

⁴⁶ Там само. Арк. 35.

вала група з 200 колишніх бійців та старшин УГА на чолі з Грицем Коссаком. Дещо менша група – 160 старшин УГА (ЧУГА), перейшла польський кордон у 1926 р. Причина еміграції в УСРР – злидні та надія на кращу долю в українському суспільстві, де відбувалась активна українізація, відродження культури тощо⁴⁷. Стосовно працевлаштування галичан у тогочасній столиці України Порайко зазначав, що це не було проблемою. Харків насправді мав потребу в людях, котрі добре володіли українською мовою та мали вищу освіту. Досить швидко вони обійняли відповідні посади у військовій, господарській, адміністративній сферах, і особливо багато галичан було на культурному фронті. Через певний час серед галичан почали ширитися антирадянські настрої, оскільки, на їхню думку, КП(б)У вела неправильну національну політику через подвійні стандарти в процесі українізації, слабке просування українців на державній службі тощо. Усю цю роботу проводила група Шумського, яка активно підтримувала наркома в питаннях українізації. До цієї групи, яка остаточно була розгромлена в 1928 р., належав і Порайко. У результаті внутрішньопартійного протистояння галичани все ж таки були за Шумського. До них належали і такі діячі, як Яворський, Юринець, Романюк, Чехович та ін. Після розгрому опозиціонерів в 1928 р. група Бадана, Ерстенюка, Яворського та ін. взяла орієнтацію на Скрипника, але після його самогубства в 1933 р. вони також були знищені⁴⁸.

У третьому пункті свідчень Порайко розповів про «антирадянську діяльність» Юрія Коцюбинського. Так, у 1929 р. вони зустрічалися в Харкові. Порайко тоді очолював нарком'юст та генеральну прокуратуру, а Коцюбинський був радником у постійному представництві СРСР у Варшаві. Вони були знайомі ще від 1919 р. Порайко стверджував, що Коцюбинського направили до Варшави, бо він був звільнений із усіх посад в Україні через свої нібито троцькістські настрої. Дещо раніше радянський консул у Львові Ю. Лапчинський повідомляв Порайку, що Коцюбинський має високий авторитет у польських урядових колах і в нього були контакти з українськими національними партіями в Галичині. Йшлося про Українське національно-демократичне об'єднання, зокрема про членів УНДО Д. Левицького, О. Луцького, К. Левицького⁴⁹.

Порайко просив Коцюбинського надати інформацію щодо ситуації в Галичині, передусім про стосунки українців з поляками, і чи є певні тенденції до їх примирення (укладення певної угоди) заради спільного виступу проти радянської влади. Коцюбинський відповів, що між українцями та поляками станом на 1929 р. величезний розрив та конфлікт поглядів, і на його глибоке переконання, на укладення угоди заради боротьби з радвладою не варто навіть розраховувати. У 1930–1931 рр. (Порайко точно не міг пригадати) Коцюбинський повернувся на постійну роботу в Україну. У приватних розмовах з Порайком Коцюбинський, стверджував підслідний, приховував те, що контакти з поляками та українцями в Галичині він не припиняв. У вересні 1934 р. відбулась чергова зустріч між обома партійними діячами в київському готелі «Континенталь». Коцюбинський повідомив заступника голови РНК про наявність в УСРР української націоналістичної організації: від троцькістів туди входив він сам, в ній були представники різних партій націоналістичного спрямування, метою спілки був вихід України з СРСР. Головним завданням станом на 1934 р. Коцюбинський вважав роботу з вербування нових членів. Особлива важливість культурного фронту, на думку Коцюбинського, полягала в тому, що люди залишалися невдоволеними радянськими порядками, і в першу чергу це стосувалось інтелігенції. У Польщі, стверджував Порайко, тоді існувала група Голувка, яка курувала питання польсько-української угоди. На зустрічі в «Континенталі» Коцюбинський назвав і членів української націоналістичної організації в Україні: Любченко, Хвиля, Триліський, Скалига, Таран. Дещо пізніше у Порайка та Коцюбинського відбулась ще одна зустріч. Вона тривала недовго, оскільки обидва діячі поспішали на відомчу нараду. На цій зустрічі Коцюбинський буцімто заявив, що організації слід зайнятися створенням мережі повстанських осередків на Правобережній Україні, які у разі війни СРСР з Польщею могли б залучити до своїх лав невдоволених селян. Добре знаючи українські села та колгоспи, Порайко заперечив Коцюбинському і заявив, що ідея селянських повстанських загонів на Правобережжі – авантюра. Незабаром Коцюбинського було відкомандировано з України, а згодом арештовано⁵⁰.

Цікаво, що інформація про ймовірну фізичну ліквідацію Москвою Порайка та про його «співучасть» у «злочинах» Юрія Коцюбинського активно поширювалась українською пресою в Польщі та за океаном ще до того, як проти нього відкрили кримінальну справу. Так, у статті в українській газеті «Свобода» (США) від 3 листопада 1936 р. К. Трильов-

⁴⁷ Бойда А.В. Галичани як учасники створення СРСР в 1920–1937 рр. С. 23.

⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 35–36.

⁴⁹ Там само. Арк. 36.

⁵⁰ Там само. Арк. 37.

ський припустив, що Порайка, «...хоч як ішов він на руку московсько-большевицьким диктаторам, то здається і цього було Москві замало і його теж поставлено "под стенку", чи заслано на Соловки...»⁵¹ Кількома місяцями раніше в львівській газеті «Діло» від 23 вересня 1936 р., з посиланням на газету «Більшовик» від 27 серпня 1936 р., аналізувалася ситуація довкола кримінальної справи Юрія Коцюбинського. Писали, що нібито за дорученням О. Бушкованого, котрий перебував у Харкові на початку 1930-х рр., Ю. Коцюбинський отримав від Є. Коновальця завдання проводити в Україні шкідницьку роботу. Активним помічником Коцюбинського газета називає давнього друга Бушкованого Василя Порайка, який «...мав зв'язки зі всіми бандами, що тепер масово грасують по всій Україні. Він давав приказ, щоби zorganizувати великий страйк робітників і селян разом з червоними козаками і деякими частинами червоноармійців на важніші арсенали України і так добути в свої руки владу. Маршалом військ мав бути Коцюбинський...»⁵² Однак, «завдяки патріотизмові більшої частини населення України ту бандитську роботу Коцюбинських-Порайків і інших в час зліквідовано...»⁵³ Співучасниками «змови» також фігурують такі відомі військові та партійні діячі початку 1930-х рр., як В. Логінов, екс-очільник Дніпропетровщини М. Голубенко, Тирчук та інші.

Серед причин ліквідації Василя Порайка львівська преса називала чергову серію репресій, які почалися після ленінградського вбивства С. Кірова в 1934 р. Ю. Коцюбинський та В. Порайко були черговими жертвами того режиму. Скільки б більшовики не були в Україні, стверджував автор допису, стільки б і відбувалося чергових репресій та показових слідчих дій чи судових процесів, де б стара чи нова генерація більшовиків не вважалась прибічниками націоналістичної революції⁵⁴.

Частково тези, озвучені львівським «Ділом» у вересні 1936 р., не є вигадкою. Так, під час опрацювання кримінальної справи на соратника Порайка, колишнього керівника прокуратури Дніпропетровщини та очільника управління трудових колоній при НКВС України Лева Ахматова (1900–1937), нами було виявлено, що в протоколах допитів за літо–осінь 1936 р. фігурують свідчення як Ю. Коцюбинського, так і М. Голубенка, В. Логінова та низки інших репресованих в 1936 р. партійних діячів. Однак жодних свідчень проти Порайка ні Ю. Коцюбинський⁵⁵, ні Л. Ахматов⁵⁶ та М. Михайлик⁵⁷ (які були близькими до В. Порайка під час його роботи нарком'юстом в 1927–1930 рр.) в період від липня 1936 і до 13 серпня 1937 рр. не давали. Твердження в «Ділі» у вересні 1936 р. (ймовірно, авторства того ж К. Трильовського) щодо арешту заступника голови РНК не відповідають дійсності, оскільки свої повноваження Порайко припинив лише 13 серпня 1937 р., тобто через рік після публікацій про його ліквідацію в закордонній українській пресі. Припускаємо, що обидва фейки були запущені радянськими спецслужбами навмисно з метою дискредитації Порайка та з пошуком приводу для його арешту.

На допиті 30 серпня 1937 р. Порайко «зізнався» також в інших злочинах. У 1935 р. в своєму службовому кабінеті він мав розмову з А. Хвилю. Наприкінці розмови заступник голови РНК буцімто заявив, що знає про участь Хвилі в спілці націоналістів, оскільки чув це від Коцюбинського. Хвиля цього не заперечив і додав, що офіційне становище П. Любченка змушує його конспіруватись. Хвиля також назвав прізвища ще двох членів «організації»: Лісовика та Крупка. З Лісовиком у Порайка відбулася розмова в тому ж 1935 р.: колишній учасник громадянської війни скаржився на проблеми на роботі. Відповідаючи на запитання Порайка щодо потенційних можливостей організації повстанських осередків на Правобережжі, Лісовик дав ту само відповідь, якої дотримувався в цьому питанні Ю. Коцюбинський. На допиті Порайко «щиро зізнався», що завербував до організації Михайлика, котрий працював на Донбасі (вище згадувалось, що згадки про Порайка у справі Михайлика немає), Легкого, який працював на Дніпропетровщині, та Сенченка, якого прийняли на роботу в Київській області. Того ж 1935 р. Порайко був відсутній в Україні майже 4 місяці. Умови для розгортання роботи в 1935–1936 рр. для «організації» були дуже несприятливі у зв'язку з розгромом окремих контрреволюційних груп, а з кінця 1936 р. робота організації була взагалі паралізована. У цей період жодних контактів із поляками в радянського віце-прем'єра не було. Тоді ж у самій Польщі, зі слів допитуваного, відбулась подія, що змусила його дещо зачекати з прийняттям рішень на користь «антирадян-

⁵¹ Трильовський К. Про полковника Дмитра Вітовського... С. 2.

⁵² За Скрипником і Крушельницькими – Коцюбинський і Порайко. *Діло*. 1936. № 214. 24 вересня. С. 2.

⁵³ Там само.

⁵⁴ Перед новим монстр-процесом – за що арештували Коцюбинського і Порайка? *Діло*. 1936. № 214. 24 вересня С. 2.

⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 237.

⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 44988-фп. Кримінальна справа Лева Ахматова. Т. 1. 1936–1937, 1956–1958. 511 арк.

⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75605-фп. Кримінальна справа Михайла Михайлика. Т. 1. 1936–1937, 1956–1957. 554 арк.

ської організації». Порайко стверджував, що між поляками та українцями була укладена угода: українці повинні були підтримати всі заходи польської влади щодо укріплення польської державності, армії тощо. В обмін на підтримку українців, поляки обіцяли зробити певні поступки в сфері культури, адміністративного управління, полегшення вступу українців на державну службу тощо. На практиці виявилось, що угода не тільки нічого не дала, а навпаки – становище українців стало ще гіршим, ніж воно було до договору⁵⁸.

У заяві на ім'я помічника начальника 5-го відділу ГУДБ НКВС З.М. Ушакова від 31 серпня 1937 р. Порайко зізнається у «нещирих» свідченнях щодо своєї роботи в «українській націоналістичній організації». Маючи бажання дати повні свідчення про свою участь і конкретну роботу в цій спілці, про мету, програму, конкретні плани тощо, Порайко, зокрема, виявив намір розповісти про методи роботи на селі, тактику в підборі та розстановці людей, про зв'язки з правими і троцькістами – наприклад, про свої контакти з дніпропетровською та харківською групами троцькістів. Так, методи роботи на селі полягали в тому, щоб діями представників місцевих органів влади викликати невдоволення селян податковою та контрактаційною політикою радвлади загалом. Особливо це стосувалось прикордонних районів. Порайко виявив намір розповісти також про створення повстанських груп, особливо в Київській та Вінницькій областях, про «шкідницьку роботу» на будівництві доріг і мостів на Правобережжі, про зірваний план протиповітряної оборони м. Києва. У своїй зовнішній політиці організація орієнтувалась на Польщу та Німеччину. Спочатку, «зізнавався» Порайко, зовнішня підтримка забезпечувалась через Коцюбинського, а після його арешту – через галицьку партію УНДО. Тричі з дорученням від УНДО до Порайка з Галичини приїжджав Шепарович (молодший): перший візит відбувся в серпні–вересні 1935 р. за дорученням Дмитра Левицького, інші – в березні та вересні 1936 р. за дорученням Василя Мудрого, – з метою отримання інформації про роботу організації. Порайко «кався» також в тому, що приховав від слідства роль Панаса Любченка в роботі організації, цю «помилку» він планував виправити шляхом надання слідству нових свідчень⁵⁹.

І справді, у свідченнях від 1 вересня 1937 р. Порайко ширше розповів про роботу «організації». Найперше представник РНК «зізнався», що всю «шкідницьку роботу» виконував за вказівкою Любченка. Незважаючи на те, що головна мета полягала в поширенні діяльності організації на території всієї країни, основний акцент робився на Київщині та Вінниччині. Там практичною задачею було формування повстанських осередків чи т. зв. «повстанських комітетів». На Вінниччині це завдання виконував Триліський, колишній боротьбист, котрий вважався своєю людиною. На Київщині – Сенченко, оскільки він добре знав стан справ у регіоні⁶⁰. У розмові Любченка, Порайка та Хвилі в березні 1935 р. була досягнута домовленість про те, що до повстанських осередків варто долучати людей із середовища колишніх партизан, серед яких на той час було багато невдоволених. Окрім того, в селах, стверджував Порайко, можна було знайти багато активних людей серед інших, націоналістично налаштованих груп населення, які були готові воювати з радянською владою. Порайко не зміг на допиті охарактеризувати низове становище повстанських осередків на Вінниччині та Київщині в кількісному відношенні. Проте, зі слів колишнього партійного діяча, те, що антирадянську діяльність організація виконувала правильно, свідчить той факт, що селяни цих регіонів ставали все більше невдоволені владою в 1936–1937 рр. За цим невдоволенням буцімто активно спостерігала вся українська урядова верхівка.

Невдоволення селян ще більше загострилося, коли в Проскурівському, Шепетівському та Кам'янецькому (тобто Кам'янець-Подільському) округах органи влади на місцях почали відбирати в селян-одноосібників приватні садиби та хати за невплату різного роду податків. Ці дії влади спровокували ще більші невдоволення селян, відтак цією справою в останні місяці 1937 р. займались як прокуратура СРСР, так і комісія партійного контролю. Також Порайко згадував про випадки «обрахування колгоспів» на Волині та Київщині. При купівлі льону місцевими заготівельними організаціями від колгоспів, льон приймався свідомо за нижчий сорт, а при відправленні на підприємства той же льон йшов за завищеними кондиціями, – таким чином колгоспи недоотримували від заготівельників свої законні великі суми грошей. Цим, на думку Порайка, підривалися потужності колгоспів, нищилася ініціатива й прагнення колгоспників боротися за підвищення врожайності. Такі випадки не були поодинокі: *«Таких и более мелких случаев, – свідчив підслідний, – и то на таком ответственном участке как пограничная полоса было много. Я хотел этими двумя случаями, когда затрагивались в массовом порядке интересы крестьян только*

⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 38–39.

⁵⁹ Там само. Арк. 50–51.

⁶⁰ Там само. Арк. 52.

лишний [раз] подчеркнуть, что установка от украинской националистической организации своими действиями вызвать недовольство среди крестьян, находила свое отражение в практической деятельности отдельных лиц или групп на периферии»⁶¹. Щодо діяльності центральних органів радянської влади в Україні, то Порайко констатував їхню неефективність та шкідництво в сфері обороноздатності. Йшлося не про укріплення обороноздатності вищезгаданих прикордонних областей (Київської та Вінницької), а навпаки – про їх ослаблення чи, точніше кажучи, про підірив їх обороноздатності. До переліку таких дій Порайко вніс, зокрема, впровадження возів військового зразка серед колгоспів Вінницької та Київської областей. Теж саме стосувалося й надзвичайно малого гусеничного тракторного і автопарку, який і без того знаходився в плачевному стані. Окрім санкцій на шкідництво в плані постачання та розподілення від Порайка і Любченка, до цього були причетні, зі слів допитуваного, також працівники наркозему Грушевський (заступник наркома), завідувачий Київським облзу Ломако, керівник такого само підприємства у Вінниці Піонтковський⁶².

У свідченнях Порайка увагу зосереджено зокрема на будівництві доріг у прикордонній смузі й на стані мостового господарства, яке, згідно з ним, було дуже важливою ділянкою з точки зору оборони країни. Розповідаючи про голову дорожнього будівництва в Україні Єнюкяна, Порайко засвідчив, що той, проживаючи раніше в Ленінграді, належав до зінів'ївської опозиції. Допитуваний наголошує на тому, що «...государство ежегодно вкладывало много денег в дорожное строительство. На самом же деле работа велась с вредительством...»⁶³ Далі Порайко уточнює, що «шкідництво» велося у трьох напрямках: «1) не всегда выбиралась правильная трасса; 2) дороги строились без соблюдения технических правил, в том смысле, что они не должны были бы выдерживать ту нагрузку, на которую они были рассчитаны; 3) как правило, срыв своевременного выполнения программы, отсрочка работ до поздней осени. В результате такого строительства дороги доходили до состояния полной непригодности»⁶⁴. Головним шкідником в дорожньому будівництві Порайко вважає себе, оскільки він був членом уряду, котрий курував цю проблему і, знаючи про неї, «свідомо це приховав», про що знав також і П. Любченко – безпосередньо від нього як свого заступника. Ці дії нібито відповідали меті організації, до якої належали обидва члени уряду. Коли йдеться про мости, Порайко свідчить, що урядом жодного разу не була поставлена задача з перевірки їх на міцність, хоча б на головних магістралях (наскільки вони можуть витримати важкі танки, автомашини та інші механізми під час військових дій). Тільки після розкриття «військової змови» у червні 1937 р. (йшлося про справу «антирадянської троцькістської військової організації» на чолі з маршалом М. Тухачевським), Порайко та Любченко були змушені направити для огляду мостових переправ спецкомісії, які виявили незадовільний стан мостів і намітили низку заходів для покращення переправ⁶⁵.

Щодо зриву плану місцевої протиповітряної оборони, зокрема м. Києва, Порайко розповів, що дві весни поспіль (1936 і 1937 рр.) йому доводилось безпосередньо займатися цією проблемою. До цього важливого питання він, Любченко та Якір підійшли формально, а по факту просто знехтували. Двічі Порайко, за дорученням Любченка, розробляв постанову, яку затверджував Раднарком. Порайко з Любченком як члени уряду свідомо нічого не робили для організації ППО, відтак усі заплановані заходи не були втілені в життя: підготовка населення, організація місцевих захисних команд, підготовка пожежної охорони, світломаскування, підготовка газосховищ, герметизація кімнат в окремих будинках, школах, лікарнях, організація допомоги населенню тощо так і залишилися на папері. Друга постанова щодо ППО була прийнята в травні 1937 р., саме тоді, коли стало відомо про переїзд Якіра в Ленінград. Зі слів Порайка, Любченко стверджував, що це був документ, який засвідчив, що Якір, будучи в Києві, активно боровся за реалізацію плану з налагодження надійної протиповітряної оборони. Отже, в цій частині свідчень Порайко найбільше акцентував на: «1) необходимость переноса центра тяжести работ на правобережную Украину; 2) подготовка повстанческих ячеек на местах; 3) поднятие недовольства советской властью среди сельского населения; 4) срыв мер по обороне в Винницкой и Киевской областях...»⁶⁶

Ведучи мову про вербування М. Михайлика на Донбасі (близький друг і заступник Порайка в ЧУГА та нарком'юсті, пізніше – генпрокурор України в 1933–1935 рр.) та Легкого в Дніпропетровську, допитуваний дав дещо ширші свідчення. Так, Порайко заявив, що ці

⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 53.

⁶² Там само. Арк. 53–54.

⁶³ Там само. Арк. 55.

⁶⁴ Там само.

⁶⁵ Там само.

⁶⁶ Там само. Арк. 56.

партфункціонери інформували його про «...реальную возможность развернуть работу среди отдельных групп украинской молодежи в обособленных институтах, среди украинской интеллигенции, но более конкретных материалов они не сообщали...»⁶⁷ Тут варто спростувати твердження Порайка, а вірніше, наголосити на тому, що до такого зізнання його змусили слідчі. По-перше, на допиті 5 жовтня 1936 р. Михайла Михайлика, він «зізнався» в тому, що в 1932 р. в «троцькістську контрреволюційну організацію» його завербував Я. Лішвиць⁶⁸. По-друге, як уже згадувалося, Порайко не був фігурантом у справі Михайлика, хоча Михайлик та Ахматов свідчили один проти одного. Це опосередковано вказує на те, що Порайко давав свої свідчення під тиском, а тому до їх правдивості треба ставитись дуже обережно.

Водночас Порайко свідчив про те, що не покладав великих надій на Михайлика та Легкого, оскільки мав інші можливості в Харкові. Однак після переїзду до Києва він втратив багато з цих контактів. Наприкінці 1934 – на початку 1935 рр. в Харкові була розгромлена група троцькістів, хоча їх лідер – 2-й секретар Харківського обласного комітету КП(б)У І. Мусульбас – зміг тоді уникнути репресій. Завданням Порайка було долучити Мусульбаса до роботи в націоналістичній організації як представника харківських троцькістів. Принципову згоду харківський секретар обкому дав уже в Києві, але обставини так склались, що Мусульбас був змушений покинути Харків і переїхати на Волгу, в Пензу⁶⁹.

Прикметно, що особливого акценту на т. зв. культурній ділянці в роботі «націоналістичної організації» Порайко не зосереджував. Однак він наголосив на зосередженні цієї сфери в руках П. Любченка та А. Хвилі. Ситуація довкола необхідних українських національних культурних кадрів у відповідних закладах стала неприпустимою: в останні роки (ймовірно, мова йшла про 1933–1937 рр.) ця галузь, зі слів Порайка, внаслідок репресій втратила дуже багато видних людей і поставала проблема в нових. Це завдання, за словами Порайка, було доручене Хвилі⁷⁰.

Найбільше уваги у свідченнях Порайка від 1 вересня 1937 р. зосереджено на «контрреволюційній діяльності» очільника РНК УРСР П. Любченка. Так, наголошував Порайко, П. Любченко вів себе впевнено, з напором, але після самогубства Скрипника в 1933 р. доволі обережно. Зазначено, що Любченко не любив розмовляти при третіх особах. Він нібито часто докоряв Порайку за порушення норм конспірації стосовно «організації». Любченко, маючи не менше 3–4 розмов з Порайком протягом 1935–1936 рр. на загальні теми, найбільше любив обговорювати ситуацію в Україні. Очільник українського раднаркому скаржився на те, що з республіки було вислано дуже багато невинних людей. Водночас, із відтворених Порайком скарг Любченка на репресії, впливало, що, на думку наркома: «На многих участках работы нет настоящих украинцев, знающих историю украинского народа, культуру...»⁷¹ Любченко також виголошував невдоволення господарською політикою, зокрема нарікав на малі капіталовкладення на місцях, відсутність справжнього бюджету тощо. Перша така розмова відбулась весною 1935 р. Порайко підтвердив також, що Якір про існування «української націоналістичної організації» знав від П. Любченка, відтак останній знав про «військову змову». Любченко повідомив про це свого заступника наприкінці 1936 р.⁷²

Після розкриття «військової змови» Любченко та Порайко були змушені шукати «зовнішні сили» для підтримки повстання. Весною 1935 р. Любченко вперше порушив тему щодо зовнішньої підтримки їхньої «антиурядової змови». На зауваження Порайка, що такою могла бути Польща як сусідня держава, Любченко заперечив. Німеччина, зі слів голови українського уряду, була готова підтримати змову за умови, що змовники матимуть реальну силу. Позиція Порайка полягала в тому, що діалог з Німеччиною можна було б вести, коли вони зможуть презентувати якусь об'єднану формацію (йшлося про єднання з військовими). Обидва члени вищих ешелонів влади розуміли, що без зв'язків зі Східною Галичиною їх акція не матиме сенсу. Тому й не дивно, що Порайко проінформував свого керівника про візити від УНДО, за дорученням Д. Левицького та В. Мудрого, молодшого Шепаровича. Зокрема, стосовно другого візиту в 1935 р. Порайко уточнив, що галичан найбільше цікавили забезпечення прав та свобод українців у випадку початку другої польсько-радянської війни (неофіційно, вона відбулася у вересні–жовтні 1939 р. як «визвольний похід»). В одному зі свідчень Порайко констатував, що, згідно з обіцянками Любченка, за участь в «антирадянській діяльності», у випадку успіху задуманого Любченком заколоту, Василь Іванович мав отримати компенсацію у вигляді територіальних на-

⁶⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 57.

⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 75605-фп. Т. 1. Арк. 35.

⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 57.

⁷⁰ Там само.

⁷¹ Там само. Арк. 58.

⁷² Там само.

дбань (мова йшла, ймовірно, про земельні ділянки), а також нерухомість (яку саме, невідомо) на концесійних правах⁷³.

У ході реабілітації Порайка в 1954–1957 рр. з'ясувалося, що НКВС не змогло допитати персонально П. Любченка до того, як він вчинив самогубство. У його справі стосовно т. зв. української націоналістичної організації містились лише протоколи допитів (оригінали та копії) з інших справ, де Любченко був одним із ключових фігурантів. Будь-яких свідчень Любченка, зізнань чи допитів слідчі КДБ в 1956 р. не знайшли⁷⁴.

В єдиному протоколі з допиту Василя Порайка, який провели начальник 5-го управління ГУДБ НКВС Миколаєв та його помічник Ушаков 1 вересня 1937 р., в основному були повторені ті тези, які Порайко висловив у власних свідченнях за 30 серпня – 1 вересня. Однак деякі питання було конкретизовано. По-перше, характеризуючи свої санкції щодо переходу 2-ї та 3-ї бригад ЧУГА на бік поляків у квітні 1920 р., Порайко стверджував, що основний контакт з польською розвідкою у нього був через члена ревтрибуналу ЧУГА Шухевича. Останній, як свідчив допитуваний, був польським агентом ще до відступу РСЧА з Києва на початку травня 1920 р., зокрема, готував місто до здачі польському війську. Через Шухевича, зі слів його колишнього командира Порайка, останній надавав інформацію полякам про залишки ЧУГА та їх подальші плани. При цьому допитуваний підтвердив відсутність будь-яких контактів із польською владою протягом 1920–1922 рр.⁷⁵

Таких контактів у нього справді не було, бо до його повноважень входило курування прикордонної розвідки та мережі агентів на теренах окупованої Галичини. Зокрема, за документально не підтвердженими свідченнями родичів, які стверджували, що Порайко брав участь у певних таємних завданнях по лінії КПЗУ на ворожій території орієнтовно між 1921–1923 рр. До того ж є згадки і про його нелегальне перебування як мінімум двічі в рідному с. Устя (під ту пору Станіславського воєводства Польщі) у супроводі невідомого чоловіка. За версією родичів, його супутник міг бути законспірованим агентом ОДПУ⁷⁶.

Щойно Порайко виконав вказівки С. Скарбека як очільника «Польської Організації Військової» протягом 1922–1925 рр. із залучення на роботу в провідні державні сектори УСРР «шкідників» із середовища галичан, в 1925 р. на зв'язок з Порайком вийшов його давній товариш Троян. Ця особа часто відвідувала Україну нелегально як член ЦК УНДО для обміну інформацією між галичанами в окупації та тими, хто залишився в УРСР. Зустрічі давніх знайомих, а з 1925 р. – змовників, проходили нелегально в режимі повної конспірації⁷⁷. Після розгрому верхівки КПЗУ «шкідницька робота» Порайка та групи галичан під його керівництвом була зорієнтована на М. Скрипника. Після суїциду останнього робота галичан нібито мала продовження в 1934 р. за сприяння Ю. Коцюбинського (ця теза була спростована нами вище) та П. Любченка. Слідчим було принципово вибити з Порайка свідчення на Ю. Коцюбинського, котрий, за задумом НКВС, курував у «націоналістичній організації» питання створення повстанських осередків. Даючи свідчення, Порайко наголошував, що, на думку Ю. Коцюбинського, без утворення осередків на місцях для повстання проти радянської влади, в майбутньому буде набагато важче організувати повстанський рух на селі, без цього не можна було забезпечити розгром червоних частин, і особливо їх тилів⁷⁸.

Зазначимо, що у справі В.І. Порайка в 1937 р. було задіяно матеріали з іншої справи й на іншу людину – ще від 9 травня 1933 р., коли на допиті було вперше згадано Порайка, але в той період кримінальної справи на нього заведено не було. Копія допиту 1933 р., де Василь Іванович уже фігурував, була долучена до справи Порайка як додаткове свідчення його антирадянської діяльності.

Загалом у справі Порайка було опитано 35 свідків (у тому числі Хвиля, Лісовик, Триліський та ін.) та проведена лише одна очна ставка між Василем Порайком та наркомом комунального господарства УРСР Миколою Межуєвим. Усі інші очні ставки були проведені між свідками, які фігурують у його кримінальній справі, але свідчення яких були взяті з інших кримінальних справ 1933–1937 рр.⁷⁹

Відтак першим у справі Порайка можна вважати допит, проведений в травні 1933 р. з М. Білячем, котрий докладно описав ситуацію довкола Любарської наради боротьбистів у

⁷³ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 59–60.

⁷⁴ Там само. Т. 2. Арк. 243.

⁷⁵ Там само. Т. 1. Арк. 73.

⁷⁶ Свідчення Кобевко (Порайко) Галини Олександрівни. Народилася 1958 р. в с. Устя Снятинського району Станіславської (Івано-Франківської) обл.; працівник культури; керівник музичного хору с. Вовчківці Снятинської ОТГ Коломийського району Івано-Франківської області; проживає у с. Устя Снятинської міської територіальної громади Коломийського району Івано-Франківської обл. Записано Бойдою А.В. 25–26.09.2021 р. 14 арк.

⁷⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 75.

⁷⁸ Там само. Арк. 78.

⁷⁹ Там само. Арк. 228.

1919 р., де їх представником виступав Порайко (de facto, Порайко ніколи не був членом цього угруповання), процес формування ЧУГА та санкціонування Порайком і Михайликом її переходу на бік поляків. Зі слів свідка, це і призвело до поразки РСЧА по лінії фронту довкола Києва, завдяки чому поляки та петлюрівські частини в травні 1920 р. змогли зайняти українську столицю⁸⁰.

У заяві на ім'я начальника секретного політичного відділу НКВС Рахліса від 4 грудня 1936 р. В. Логінов, який знав Порайка не один рік, характеризує останнього як «гнилого та антирадянського» функціонера, котрий залишився дуже ображеним на центральну владу після його зняття з посади «губернатора» у Вінниці в 1923 р. Обговорюючи змову зінів'ївців в Україні (в т. ч. Л. Ахматова та М. Михайлика), Порайко в 1935 р. категорично відкидав можливість проведення терактів одночасно супроти московського та київського партійного керівництва. На думку Порайка, в Україні потрібно було виступити абсолютно самостійно. Логінов заперечив Порайку й аргументував це тим, що, після ліквідації Косіора, Постишева та Балицького, їм на заміну в уряд прийдуть інші. Тільки ліквідація керівництва як у Москві, так і в Києві, доводив Порайку Логінов, могла забезпечити досягнення мети⁸¹.

Порайко контраргументував: ліквідація уряду забезпечить захоплення влади, і для організації нового вже є достатня кількість сил. Після цього, на його думку, потрібно було розірвати з Москвою і створити в Україні надійний плацдарм для боротьби проти сталінського режиму. Для цього, в разі потреби, Порайко розраховував залучитись підтримкою Польщі та Німеччини⁸². У всіх інших фігурантів справи свідчення про Порайка майже не доповнювали один одного й фактично повторювалися з незначними уточненнями про час та місце отриманої ними інформації та «доказів» про злочини Порайка чи його оточення⁸³.

Таке позиціонування матеріалів свідчить як про їх фабрикацію, так і про осудження опозиційних думок окремими представниками тогочасної української партійної еліти. Так, у протоколі допиту В. Богущького від 14 січня 1937 р. згадується, що під час його роботи головою Укрсільбанку в 1927–1928 рр., Порайко, попередник Богущького в 1923–1927 рр., критикував свого наступника за відсутність кредитування середнього класу. На думку Порайка, як стверджував Богущький, ця соціальна категорія презентувала міцних селян-господарників⁸⁴. Ситуація на селі й справді хвилювала Порайка. Так, у 1935 р. О. Певзнер приніс у кабінет Порайка в Києві дані про показники колгоспів по областях. Ознайомившись із ними, Порайко висловив думку, що ці статистичні дані є яскравою ілюстрацією неправильної політики партії на селі: *«Решающие на хлеб области Днепропетровская и Одесская имеют наиболее низкие денежные доходы и колхозники получают копейки. В таких условиях ... нечему удивляться, что мы идем к разорению колхозников...»*⁸⁵.

Улітку 1935 р. в розмові з тим само Певзнером Порайко заявляв, що самостійність України – фікція, яка лише прикрита українізацією. Без санкції Москви в республіці не вирішується жодне питання. З України, як говорив Порайко, беруть лише хліб, цукор та сировину, українці ж, вважав радянський віце-прем'єр, живуть московськими подачками. Господарська й національна політика веде країну (ймовірно, йшлося про Україну) до загибелі⁸⁶.

В умовах існуючого в СРСР режиму, висловлювати такі думки було небезпечно. Тож людину, яка на це наважувалася, цілком можна вважати опозиціонером. Виходячи зі сказаного вище та знаючи реальну позицію Порайка щодо низки сфер життя країни ще до його приходу в найвищі ешелони влади, можемо припустити, що перед нами і справді постає націонал-комуніст.

Ще одним підтвердженням цієї тези може служити інформація з протоколу допиту С. Дитюка від 3 серпня 1937 р., у якому є згадка про те, що Порайко, вітаючи останнього в березні 1936 р. з призначенням на посаду заступника голови наркомату просвіти УРСР, заявив: *«...растите товарищи украинцы в наркомы, хватит иметь наркомов, присланных Москвой, надо их выращивать из украинцев!»*⁸⁷ У лютому 1936 р. Порайко, маючи розмову з М. Межуєвим, заявив про необхідність злуки галичан та наддніпрянських українців в єдину державу та культурну орієнтацію на Захід. На його думку, радянська культу-

⁸⁰ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 86–89.

⁸¹ Там само. Арк. 91.

⁸² Там само. Арк. 92.

⁸³ Там само. Арк. 86–212.

⁸⁴ Там само. Арк. 95.

⁸⁵ Там само. Арк. 96–97.

⁸⁶ Там само. Арк. 97–98.

⁸⁷ Там само. Арк. 141–142.

ра значно поступається західним аналогам, а українська є доволі близькою до німецької. У ході розмови Порайко висловив невдоволення щодо відсутності культурних кадрів із числа українців на місцях⁸⁸. Однак, коли між Миколою Межуєвим та Василем Порайком 17 жовтня 1937 р. була проведена очна ставка, останній заперечив всі свідчення свого підлеглого. Зокрема, це стосувалося «вербування» Межуєва Порайком в організацію, перевірки обороноздатності Новоград-Волинського укріплення (в т. ч. інформації про особовий склад, бронетанковий парк, усі наявні роди військ тощо), зриву промислового замовлення закордоном, фотозйомки мосту через Дніпро біля Черкас тощо⁸⁹.

В обвинувальному висновку від 18 жовтня 1937 р. зазначалося, що на основі матеріалів слідства В.І. Порайка було звинувачено за 7 пунктами як за антидержавницькі дії (виокремлення УРСР із СРСР, встановлення в Україні фашистського режиму, шкідництво в ряді сфер економіки, зрада галицьких частин за його наказом, керівництво в націоналістичній організації, формування осередків антирадянського повстання на місцях, вербування до організації 5 осіб, шпигунська діяльність на користь Польщі та Німеччини). Обвинувачений В.І. Порайко визнав «свою вину» у цих «злочинах»⁹⁰.

У протоколі закритого судового засідання верховної колегії Верховного Суду СРСР від 24 жовтня 1937 р. зазначалося, що обвинувачений за ст. 51 відповідно до п. 1-а, 8 та 11 Кримінального кодексу УРСР Василь Іванович Порайко визнав себе винним лише частково. Свої свідчення на попередньому слідстві він підтвердив. Шпигунську діяльність всіляко заперечував. У своєму останньому слові на суді Порайко просив зберегти йому життя⁹¹. Вироком військової колегії ВС СРСР від 24 жовтня 1937 р. Порайка було засуджено до вищої міри покарання (розстрілу) з конфіскацією всього майна підсудного⁹². Вирок підлягав негайному виконанню, що і було зроблено 25 жовтня 1937 р. в спецкорпусі Київської тюрми⁹³.

Про те, що В. І. Порайко та низка інших опозиціонерів із числа працівників раднаркомів були «ліквідовані» як щирі петлюрівці, було офіційно оголошено С. Косіором під час святкування 20-ї річниці Жовтневої революції 7 листопада 1937 р. з трибуни на балконі будівлі Київського обкому. У 1938 р. в Галичині, тобто через рік після знищення команди П. Любченка та В. Порайка, дописувач «Діла» Г. Лазаревський назвав цих діячів, репресованих через сфабриковані справи, прибічниками руху національного визволення України з окупації⁹⁴.

На основі заяви дружини Порайка Н. Д. Морозової від 1 листопада 1954 р.⁹⁵ слідче управління КДБ УРСР провело службове розслідування в 1954–1957 рр. У ході перевірки з'ясовано, що більша частина копій протоколів допитів, доданих до справи Порайка з інших справ, були фальсифікацією. Будь-яких матеріалів, які б дискредитували Порайка, в інших відомчих архівах також не було. Рішенням колегії ВС СРСР від 26 березня 1957 р. справу Порайка було закрито «за відсутністю складу злочину». 8 липня 1957 р. колишнього радянського віце-прем'єра було реабілітовано й поновлено в партії посмертно⁹⁶.

У ході проведеного комплексного аналізу причин арешту заступника голови РНК УРСР в 1930–1937 рр. Василя Івановича Порайка, можемо констатувати наступне. На фоні загальної репресивної політики в СРСР у 1930-ті рр., знищення П. Любченка, В. Порайка та інших партійних функціонерів – це, поза сумнівом, знищення останньої міжвоєнної плеяди діячів, котрі, попри участь та активну діяльність у вищих ешелонах радянської влади, будучи обманутими Москвою, плекали певну надію на створення справді української, хоч і в межах автономії та збільшовизованої, держави. Це було їхньою фатальною помилкою.

Нам, сучасникам нового повномасштабного вторгнення російських військ в Україну, треба розуміти, що будь-який московський імперіалізм несе ту ж само отруту, яку українська еліта прийняла після поразки національної революції в 1921 р., повіривши обіцянкам більшовиків забезпечити створення культурної та політичної автономії у кордонах спільної з Росією держави. Тільки правильне розуміння власного минулого не дасть можливості злу отримати реванш ні зараз, ні в майбутньому.

⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 1. Арк. 149.

⁸⁹ Там само. Арк. 213–217.

⁹⁰ Там само. Арк. 229.

⁹¹ Там само. Арк. 232.

⁹² Там само. Арк. 233–234.

⁹³ Там само. Арк. 235.

⁹⁴ Лазаревський Г. Московський судовий процес і Україна. Діло. № 55. 13 бер. 1938. С. 2–4.

⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. № 40215-фп. Т. 2. Арк. 6.

⁹⁶ Там само. Т. 1. Арк. 243–244; 246.

Процес декомунізації в Україні, розпочатий 2014 р. після перемоги Революції гідності, сильно «загальмував»: все більше стає зрозумілим, що знесення пам'ятників та перейменування вулиць недостатньо... Головного, від чого залежить майбутнє України, передусім національного покаяння у співпраці з більшовизмом, на жаль, не відбулося. Але ж активної співпраці з більшовиками частини українців із історії не викреслити. Куди подіти Юрія Коцюбинського, Миколу Скрипника, Миколу Щорса, того ж таки Порайка? Відтак зводити проблему лише до російсько-більшовицької окупації України недостатньо.

Щоб у свідомості українського суспільства назавжди відбулися зміни, не можна обмежуватися лише роллю жертви. Має розпочатися процес національного усвідомлення того, що насправді відбулося в Україні в ті роки, а відтак протягом десятиліть. Історія В.І. Порайка – досить типова: етнічний українець, який щиро служив більшовизму від 1918 р., і служив би, напевно, і далі, якби у 1937 р. його не репресували. Тож зводити все лише до окупації України російськими більшовиками – це, передовсім, історична неправда (або м'яко кажучи – не уся правда) перед країною та наступними поколіннями українців. Маємо каятися за власних українських більшовиків, не виправдовувати себе, а шукати той наріжний камінь істини, яка єдина має право на існування.

Додаток

Представники РНК УСРР справа наліво – В. Чубар, В. Затонський, В. Порайко, Г. Петровський, Ю. Коцюбинський, Я. Ліфшиць та В. Балицький під час перерви в ході роботи 6-ї сесії ВУЦВК. Фото з журналу «Всесвіт», № 25 за 1934 р.

References

- Amons, A. (2008). Represovani heneralni prokurory URSR [Repressed Prosecutors General of the USSR]. *Radnyk yustytzii – Counselor of Justice*. № 1 (8).
- Amons, A., Abramenko, L. (2009). Represovani prokurory v Ukraini: dokumenty, narysy, materialy [Repressed prosecutors in Ukraine: documents, essays, materials]. Kyiv, Ukraine.
- Arsenych P. (2006). Halychany – zhertvy bilshovytskoho rezhymu [Galicians – are victims of the Bolshevik regime]. Ivano-Frankivsk, Ukraine.
- Boida, A. (2020). Vid riadovoho do henprokurora: zhyttia ta diialnist Vasylia Poraika (1888–1937) [From a private to the general prosecutor: life and activity of Vasyl Porayko (1888–1937)]. *Studentski istorichni zoshyty – Student historical notebooks*. № 12. P. 39–47.
- Boida, A. (2021). Hromadsko-politychna diialnist Vasylia Poraika (1888–1937 rr.) v avstro-uhorskyi period [Social and political activity of Vasyl Poraiko (1888–1937) in the Austro-Hungarian period]. *13th Bukovyna International Historical and Local History Conference dedicated to the 400th anniversary of the Khotyn War. Abstracts of reports*. P. 112–115. Chernivtsi, Ukraine.
- Boida, A. (2022). Halytskyi slid v utvorenni SRSR [Galician trace in the formation of the USSR]. *May studies: history, international relations: Coll. of mat. of the IV International scientific conf. of students and young scientists «May studies 2022: history, international relations»*, dedicated to the 85th anniversary of the Vasyl Stus Donetsk National University and the Faculty of History and International Relations of the Vasyl Stus Donetsk National University. Is. 7. P. 164–167.
- Boida, A.V. (2022). Halychany yak uchashnyky stvorennia SRSR v 1920–1937 rr. [Galicians as participants in the formation of the USSR in 1920–1937]. *Liberation from the USSR: history and present: collection. the mother All-Ukrainian study of science conf., with international participation, dedicated to the 31st anniversary of the collapse of the Soviet Union and the 100th anniversary of the signing of the treaty on the formation of the USSR*, 20 travnia 2022 r. P. 20–23. Cherkasy, Ukraine.
- Boida, M. (2014). Pravnycha Spadshchyna Sniatynshchyny [Legal heritage of Sniatyn Oblast]. *Holos Pokuttia – Voice of Pokuttia*. № 49. P. 10. Sniatyn, Ukraine.

Boida, A. (2020). Vid riadovoho do henprokurora: politychna kariera ta dolia Vasylia Poraika [From a private to the general prosecutor: the political career and fate of Vasyl Poraiko]. *Kraieznnavets Prykarpattia – Local historian of Prykarpattia*. № 36. P. 47–51.

Derevianko, S. (2020). Poraiko Vasyl Ivanovych. Zakhidno-Ukrainska Narodna Respublika 1918–1923. [Western Ukrainian People's Republic 1918–1923]. T. 3: P–S. P. 230–231. Ivano-Frankivsk, Ukraine.

Kotsur, R.V. (2020). Profesor Valentyn Fedorovych Nikolaiev (1889–1973) – vchenyi, pedahoh, orhanizator vitchyznianoï pryrodookhoronnoï ta kraieznnavchoï spravy [Professor Valentyn Fedorovych Nikolaiev (1889–1973) is a scientist, teacher, and organizer of domestic nature protection and local history affairs.]. Kyiv, Ukraine.

Kovalchuk, M. (2009). Ostannii zakolot otamana O. Volokha (hruden 1919 r. – sichen 1920 r.) [The last rebellion of Ataman O. Volokh (December 1919 – January 1920)]. *Viiskovo-istorychnyi almanakh – Military historical almanac*. № 2 (19). P. 18–41; 2010. № 1 (20). P. 4–29.

Onipko, T.V. (2014). Kulturno-osvitnia diialnist spozhyvchoi kooperatsii Ukrainy v 20-ti rr. XX st.: monohrafiia [Cultural and educational activities of the consumer cooperative of Ukraine in the 20s of the 20th c.: monograph]. Poltava, Ukraine.

Skliarenko, Ye. (2007). Poraiko Vasyl Ivanovych. Reabilitovani istoriieiu. Poltavska oblast. Naukovo-dokumentalna seriia knyh [Poraiko Vasyl Ivanovich. Rehabilitated by history. Poltava region. Scientific documentary series of books]. B. 5. P. 472–474. Kyiv – Poltava, Ukraine.

Vyhovskyi, M.Yu. (2006). Povsiakdenna diialnist nomenklatury osvityukh ustanov pochatku 30-kh rr. XX st. (za materialamy protokoliv zasidan kolehii Narkomosu USRR, serpen 1931–1932 rr.) [Everyday activity of the nomenclature of educational institutions in the early 30s of the 20th c. (based on the materials of the minutes of the meetings of the collegium of the People's Commissariat of the USSR, August 1931–1932)]. *Ukraina Soborna: Zbirnyk naukovykh prats – Ukraine Soborna: Coll. of scientific works*. Kyiv, Ukraine. Is. 4. T. 1. P. 50–54.

Бойда Андрій Васильович – магістр політології, Прикарпатський національний університет ім. В. Шевченка (вул. Шевченка, 57, Івано-Франківськ, Україна, 76000).

Boida Andriy – Master of political science, Vasyl Stefanyk Precarpathian National University (57 Shevchenka St., Ivano-Frankivsk, Ukraine, 76000).

E-mail: boida29serpnia@gmail.com

REASONS FOR THE PHYSICAL LIQUIDATION OF VASYL IVANOVYCH PORAYKO IN 1937.

The purpose of the publication is the coverage of reasons for the arrest and physical liquidation of the Deputy Chairman of the Ukrainian SSR in 1930–1937, the Commander of the Red Ukrainian Galician Army (1920), the Head of the Ukrkustarspilka and Ukrsilbank in 1923–1927, the Prosecutor General and People's Commissar of the Ukrainian SSR in 1927–1930 of Vasyl Ivanovich Porayko (1888–1937) on the basis of documents and facts.

Scientific novelty. A study was conducted on how and why one of the leading figures of the government of Soviet Ukraine was repressed in 1937. This figure is not noticeable in the context of the coverage of the mass nature of the opposition to the Ukrainian political elite in the 1920s and 1930s. There is no detailed analysis of the criminal case against V.I. Porayko, which was fragmentarily presented in some scientific publications or reference books. In the vast majority, in previous studies, he is discussed only as an accomplice in the fabricated case against former fighters and their accomplices led by P. Lyubchenko in 1937.

Conclusions. Against the background of the general repressive policy in the USSR in the 1930s, the destruction of P. Lyubchenko, V. Porayko and other party functionaries of this circle is, without a doubt, the destruction of the last interwar galaxy of figures who, despite their participation and active work in the highest echelons of Soviet power, being deceived by Moscow, cherished some hope for the creation of a truly Ukrainian, albeit within the framework of autonomy and enlarged, state. It was their mistake, and the fatal one. We, contemporaries of the invasion of Russian forces along the entire line of the north, east and south of Ukraine in 2022, need to understand that any Moscow imperialism carries with it the same poison that the Ukrainian elite absorbed after the defeat of the national revolution in 1921. Only a proper understanding of our own past will prevent evil from gaining revenge now and in the future.

Key words: Porayko, Red Ukrainian Galician Army, Ukrainian SSR, Galicia, justice, Prosecutor General's Office, RN, NKVD, 1937, repressions.

Дата подання: 6 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 20 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Бойда, А. Причини фізичної ліквідації Василя Івановича Порайка в 1937 р. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 99–114. DOI: 10.5281/zenodo.7386229.

Цитування за стандартом APA

Boida, A. (2022). Prychyny fizychnoi likvidatsii Vasylia Ivanovycha Poraika v 1937 r. [Reasons for the physical liquidation of Vasyl Ivanovych Poraiko in 1937]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 99–114. DOI: 10.5281/zenodo.7386229.

УДК 929:2-36

Світлана Шуміло

МУЗИЧНИЙ ПІДТЕКСТ В АГІОГРАФІЇ СТИЛЮ «ПЛЕТІННЯ СЛОВЕС» (НА ПРИКЛАДІ ТВОРЧОСТІ ЄПІФАНІЯ ПРЕМУДРОГО)

DOI: 10.5281/zenodo.7491911

© С. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2633-284X>

Мета статті – порушити питання про наявність музичного підтексту у творах Єпіфанія Премудрого, створених у стилі «плетіння словес». Використані герменевтичний та компаративний методи дослідження. Музичність розглянутих творів тісно пов'язана з явищем літературної ампліфікації та специфічним для Єпіфанія Премудрого методом запозичувати велику кількість уривків з гімнографічних текстів, переспівувати їх та розширювати. Літургійні твори складаються з двох частин – текстової та музичної, – і тому під час їх цитування агіограф мав би враховувати апеляцію не лише до текстуального аспекту використаного літературного джерела, але й до музичного. **Новизна** статті полягає в тому, що музичний аспект запозичених текстів вперше розглянутий на прикладі житійного твору. Теза про авторове усвідомлення музичного аспекту цитат підтверджена аналізом тих мозаїчних цитатних копій, які створює Єпіфаній. Так, книжник апелює не до будь-яких випадкових гімнографічних текстів, а досить поступово цитує ірмоси третьої пісні канону та враховує їхню приналежність до того чи іншого гласу. Музичний підтекст вбачаємо й у використанні Єпіфанієм антифонів та прокименів у якості літературного джерела. Метод гімнографічних запозичень сам по собі передбачає апелювання до музичного аспекту літургійних текстів, оскільки розраховує на довготривалу пам'ять реципієнта, яка зберігає богослужбові тексти разом з їхньою музичною складовою, бо саме музика полегшує запам'ятовування та забезпечує легке впізнавання літургійної цитати в тексті житія. У **висновку** міститься твердження про свідоме використання музикальних особливостей богослужбових текстів під час їх цитування в агіографічних творах давньоруського книжника.

Ключові слова: стиль «плетіння словес», Єпіфаній Премудрий, православна гімнографія, Ірмологій.

Стиль епохи другого південнослов'янського впливу в різних дослідженнях отримував різноманітні найменування. Найчастіше, за Д.С. Лихачовим, цей стиль називають «експресивно-емоційним». Такі характерні риси стилю, як «нагромадження синонімів, синонімічних поєднань, подібних порівнянь, настільки характерних для південнослов'янського стилю ... надзвичайно посилюють його експресивність й емоційність»¹. Після Єпіфанія Премудрого цей стиль називають «плетіння словес»: «Азъ, ... слово плетѹщи и слово плодя, и словом почтити мнящее, и от словес похваление свирая, и приобрѣтая, и приплѣтая...»² Д.І. Чижевський називав цей стиль «орнаментальним» та вважав, що він охоплює період від початку XII ст., і характеризував його так: «монументальність XI ст. змінюється різноманітністю орнаментальних прикрас кожного твору, прикрас, які іноді зовсім закривають головну думку, тенденцію, змінюють характер твору»³.

Окрім різних найменувань, стиль цієї епохи отримував різноманітні тлумачення. Укладач хрестоматії болгарської літератури І.І. Каліганов пов'язує «плетіння словес» з характерним, ісихастським, ставленням до слова-Логосу: «Назвати річ словом для ісихастів означало надати їй сутність, відгадати яку не можна було без розуміння нематеріального.

¹ Лихачев Д.С. Некоторые задачи изучения второго южнославянского влияния в России. Лихачев Д.С. Исследования по древнерусской литературе. Ленинград, 1986. С. 30.

² Преподобного во священноиноких отца нашего Епифанія, сочинено бысть слово о житии и учении святого отца нашего Стефана, бывшаго в Перми епископа. *Святитель Стефан Пермский: к 600-летию со дня преставления* / Пер., вступ. ст., подг. текстов Г.М. Прохорова. Санкт-Петербург, 1995. С. 250.

³ Чижевський Д.І. Історія української літератури. Київ, 2008. С. 154.

Одне-єдине слово не в змозі передати всю глибину цього сенсу – його можна відобразити словесним «вігійством», синонімічними повторами однокоренових слів, грою його різних словесних граней»⁴. Д.С. Лихачов пояснює: «Автор наче вагається вибрати одне слово визначення того чи іншого явища і ставить поруч два чи кілька синонімів, рівноцінних одне одному. У результаті увагу читача привертають не відтінки та відмінності в значеннях, а те найзагальніше, що є між ними. Просте сусідство синонімів встановлює взаємообмеження між синонімами, стирає в них взаємовиключні відтінки значення, дозволяє виділити в них основне»⁵. Г.М. Прохоров, говорячи про Єпіфанія, вводить визначення «панегіричної медитації» для позначення синонімічних періодів у тексті⁶.

Думається, «плетіння слів» має своїм джерелом насамперед молитовні інтонації, молитву храмову та келійну. Не можна сказати, що наявність молитовних інтонацій як така особливо виділяє літературу другого південнослов'янського впливу на тлі літератури інших епох. Твори Київської Русі, особливо Слова Кирила Туровського, містять чимало молитовних інтонацій. Проте за всієї своєї хитромудрості, вони лаконічніші та простіші, ніж агіографія Єпіфанія Премудрого, Пахомія Логофета, твори Григорія Цамблака. Художній стиль останніх настільки вишуканий, що часом їхні прозові твори перетворюються на поетичні. Ритм цих творів часом відчутний настільки чітко, що дозволяє спостерігати певну музичну організацію тексту. Це ріднить агіографію з гімнографією, тобто з молитовними творами, де текстуальна сторона гімну нерозривно пов'язана з його музичною організацією. Пропонуємо увазі читача досвід прочитання творів Єпіфанія Премудрого з урахуванням музичної організації його текстів.

Ця стаття не стверджує аксіоматичність існування музичного підтексту або музичної організації Житія Стефана Пермського, написаного Єпіфанієм Премудрим, лише ставить питання про можливість існування їх та свідомого використання агіографом і пропонує деякі спостереження з цього приводу.

Однією з помітних особливостей Житія Стефана Пермського є велика кількість гімнографічних цитат у ньому. Цитати з Псалтиря, Євангелія чи апостольських послань характерні для всієї давньоруської літератури та досить добре вивчені літературознавцями. Здається, це навіть не в повному розумінні слова цитати, а радше спосіб мислення давньоруської людини, яка звикла до звучання богослужбових текстів. Але саме Житіє Стефана Пермського в цьому сенсі є унікальним: агіограф рясно цитує не лише біблійні книги, а й такі богослужбові тексти, які стосуються саме церковної служби, а не Біблії. Це цитати з літургії, зокрема, з літургії на Велику Суботу та на Великдень, з вечірні та повечір'я, зокрема з великопостового повечір'я та канонів.

Цитування богослужбових текстів є явищем дещо іншого рівня, ніж поширене в середньовічній літературі цитування Псалтиря та Біблії загалом. Богослужбовий текст – не просто літературний твір, а співвіднесеність певного тексту з містичною дією, часом дня та часом року, святом чи постом. Отже, його цитування у Житті – це співвіднесення Життя з певним містичним переживанням чи часом року. Так, Єпіфаній Премудрий співвідносить Житіє Стефана Пермського з періодом Великого посту, Великодня та післяпасхальних днів, підкреслюючи цим, з одного боку, єдність містичної значущості подій, а з іншого – той період, на який щорічно припадає день пам'яті Стефана Пермського.

Найбільше в Житті Стефана Пермського нас зацікавили цитати з канонів та ремінісценції до них. Однак перш ніж перейти до безпосереднього аналізу тексту, потрібно сказати кілька слів про Єпіфанія як про музично обдаровану людину.

Неодноразово в текстах дослідників йшлося про можливий музичний талант Єпіфанія: у переписаному його рукою Стихирарі із зібрання Троице-Сергієвої лаври виявлено нотований піснеспів, авторство якого приписують Єпіфанію Премудрому. С.В. Фролов робить кілька зауважень щодо музичного характеру цього піснеспіву, які видаються цікавими й у характеристиці письменницької манери агіографа. Змінивши древніший розспів при переписуванні Стихирара, книжник – за припущенням С.В. Фролова, Єпіфаній – запропонував деякі нововведення в композицію стихир. «Розспівник, – пише Фролов, – використав, здається, усі можливості, щоб здійснити таку розбивку, яка б відповідала головним вимогам молитовного вірша. Насамперед це синтаксичний паралелізм ... Тут можна говорити й про риму ... і про рівність кількості силабознаків, тобто про силабізм»⁷. Дослідник наголошує на низці прийомів розспівника: тричастинне членування композиції, увага до такої

⁴ Калиганов И. Тысячелетние традиции болгарской литературы. Родник златоструйный: памятники болгарской литературы IX–XVIII вв. / Сост. и пер. И. Калиганов, Д. Польвянный. Москва, 1990. С. 23.

⁵ Лихачев Д.С. Исследования по древнерусской литературе. Ленинград, 1986. С. 30.

⁶ Прохоров Г.М. Епифаний Премудрый. Словарь книжников и книжности Древней Руси / Редкол.: Д.С. Лихачев (отв. ред.) и др. Санкт-Петербург, 1992–1996. Вып. 1. С. 213.

⁷ Фролов С.В. Новые аспекты изучения Стихираря 1380 г. Собр. Троице-Сергиевой лавры, № 22. Труды Отдела древнерусской литературы (далі – ТОДРЛ). Санкт-Петербург, 1997. Т. 50. С. 203.

розбивки, яка частково компенсує відсутність анафоричних повторів, вирівнювання рядків відповідно до тієї кількості складів, яка, за В.В. Колесовим, відповідає числу складів у давньослов'янському епічному вірші. Це вказує на підвищену увагу автора до «...впорядкування музично-текстової віршової природи цього твору»⁸. Знаменно й те, на які слова припали розставлені розспівником фіти, тобто найбільш протяжні розспіви одного складу, що позначалися в давньоруській співочій творчості грецькою буквою «фіта». Автор цього твору ставить фіти над словами «небеса», «Богъ», «власть», «Ємѣ [Богу]» та «повѣда-ти», – виділяє найважливіші фрагменти тексту, пропонуючи затримати увагу слухачів на цих словах стихир. С.В. Фролов, розмірковуючи про постановку фіт, говорить про використання свого роду музичної ампліфікації⁹.

Попри певну гіпотетичність тези С.В. Фролова про перероблений Єпіфанієм гімн, ми не можемо ставити під сумнів те, що Єпіфаній неодноразово був переписувачем богослужбових книг, добре знав богослужіння і, очевидно, усвідомлено чи несвідомо асоціював свої твори з певними богослужбовими гімнами. Тому цитування гімнографічних текстів, ремінісценції та алюзії до них у Єпіфанієвих житіях є цілком закономірними явищами.

Привертає увагу те, що письменник зазвичай дотримується певної закономірності під час вибору гімнографічних джерел. Якщо, як згадувалося, богослужбовий спів складається з двох нерозривно пов'язаних частин – тексту та мелодії, – то кожна з них, почуту чи прочитану окремо, реципієнт асоціативно пов'язує з другою її частиною. Так, текст того чи іншого піснеспіву, який давньоруська людина багаторазово чула у храмі, назавжди пов'язується в аудіальному сприйнятті з певною мелодією. Особливо якщо цей спів має чітку закріпленість за тим чи іншим гласом. Виявляючись у житіях Єпіфанія, гімнографічні цитати викликають у читачів музичні асоціації.

Одним із чудових прикладів використання таких асоціацій у тексті Житія Стефана Пермського є глава «Молитва за Церкву», окремі абзаци якої практично повністю складаються з гімнографічних цитат. На особливу увагу заслуговують цитати з ірмосів, оскільки ірмоси відіграють вагомий роль у богослужінні, є своєрідними метатекстовими вставками у виконання канону і, крім того, мають чітку голосову закріпленість, необхідну для музичної асоціації.

Як відомо, у каноні всього дев'ять пісень, кожна з яких починається окремим ірмосом. Характерно, що Єпіфаній, створюючи досліджуваний розділ Житія Стефана Пермського, завжди апелює до ірмосів третьої пісні, жодного разу не порушуючи цієї закономірності. Ірмоси канонів у загальній структурі храмової служби виконують функцію своєрідних логічних скріплень між конкретним церковним святом та біблійною історією. В ірмосі, як правило, ідеться про ту чи іншу ключову подію Святого Письма, а відповідна пісня канону присвячена події, що нині святкується та іноді у чомусь перегукується зі своїм ірмосом, а значить, і з біблійною історією. Так, перший ірмос завжди присвячений переходу Ізраїля через Червоне море, другий асоціюється з мандрівкою пустелею та покайною піснею Мойсея, третій же, до якого й вдається Єпіфаній у наведеному фрагменті, має кілька смислів. По-перше, у ньому згадано про молитву Анни, матері пророка Самуїла. По-друге, він говорить про любов і просить цього небесного дару: «**Въ любви Твоей утверди мене**». По-третє, зміст цього ірмоса часто буває пов'язаний з актом творіння: «**Утвердей въ началѣ небеса словомъ...**» По-четверте, він зазвичай містить прохання про затвердження серця на «**камени заповедей Твоихъ**». І, нарешті, по-п'яте, він є прославлянням Бога за приведення до Церкви язичницьких племен і прохання про утвердження Церкви. Усі п'ять смислів (можливо, давні ірмоси включали й більше різних смислів, але ми в цьому випадку зупиняємося на п'яти найбільш очевидних) тісно пов'язані між собою: молитва Анни була про зміцнення у вірі, потрібне кожній людині, і служить підставою для утвердження всієї Церкви, оскільки Анна просить про сина, і відповідь на її молитву є прообразом непорочного зачаття, тобто головної події у християнській Церкві. Церква ж утверджується не людьми, а Богом, Який створив усе, тому прохання про Церкву пов'язане зі спогадом про творення світу. Ключовим словом та ключовим проханням практично всіх ірмосів третьої пісні є «ствердження». Це слово стає ключовим і в «Молитві за Церкву» Єпіфанія.

Можна було б продовжити розповідь про смислову роль ірмосів у зазначеному розділі Житія, але це тема окремого дослідження. Розглянемо один із найбільш показових щодо цитування ірмосів фрагментів Житія. Названа глава в Єпіфанія починається так (подібні з ірмосами фрагменти підкреслені та позначені відповідними цифрами): «**Иже словомъ в началѣ утвержи небеса, разумомъ (1) и небесного круга врьхъ створи (2) ... Иже**

⁸ Фролов С.В. Новые аспекты изучения Стихираря 1380 г. С. 201.

⁹ Там само. С. 203.

над водами небо ўтвержий, второе же ўтвержий ни на чем же землю повелѣнием Ги и распространив неодръжимую земную тяготу (3), юже на тверди ея основавый над водами многамы, яко и на водах повѣсив ю неодръжимо (3); сѣдѣтельная сѣщи и сѣдъръжаща вся Божия сила и мудрость (4), иже ўтверждая и громы и зижай дѣху, Ўтвержение сый твердое, и недвижимоє Речение, и Ўтверженъе на Тя надѣющимся (5), и Ты еси Ўтверженъе притѣкающим Ти, Господи. И понеже, яко неплоды, роди от языкъ церкви язычную, неплодѣющую церковь (6) Свою ўтверди, Христе, юже стяжа силою Креста Твоего ... юже стяжа честною Ги кровию (5), юже ўтверди, Господи, на камени твердѣмъ, на камени недвижимѣм, на камени вѣры, на камени заповѣдей Твоихъ (3), на камени исповѣдания Твоего, на камени церковнѣм¹⁰.

Перед нами контамінація з кількох ірмосів:

(1) «Ўтвержий вѣ началѣ небеса словомъ, и землю основавъ надъ водами многамы, ўтверди мя на пение славословия Твоего, Господи»¹¹;

(2) «Невесному кругу верхотворче Господи, Церкви Зиждителю, Ты ме ўтверди в любви Своей, желаньемъ Ги Край, вѣрнымъ ўтверженъе, едине Человеколюбче»¹²;

(3) «Ўтвержий на ничесомъже землю повелениемъ Твоимъ Ги, и распространи неодръжимую тяготу, на недвижимемъ, Христе, камени заповедий Ти, Церковь Твою ўтверди, единый Блаже и Человеколюбче»¹³;

(4) «Сѣдѣтельная и содержащая вся Божія сила и мудрость, непреклонну, недвижиму Церковь сѣи ўтверди, Христе, единъ во еси Святъ, и на святыхъ почивай»¹⁴;

(5) «Ўтверженъе на Тя надеющимся, ўтвержан, Господи, Церковь Свою, юже стяжа честною Ги кровью»¹⁵;

(6) «Процвела естъ пѣстыня, яко кринъ, Господи, язычна неплодѣющая Церковь, пришествиемъ Ти, в нейже ўтвердися мое сердце»¹⁶.

У кілька речень Єпифаній Премудрий вписує десять фрагментів із шести різних ірмосів, переплітаючи їх та вставляючи в них свої слова. З одного боку, це нагадує цитування Псалтиря, фрагменти якого нерідко бувають у Єпифанія переплетені та змінені відповідно до його стилю. В.О. Мошин таку Єпифанієву (та сербських агіографів) особливості цитування Псалтиря пояснив тим, що автори знали Псалтир напам'ять і не лише писали, а й мислили його образами та висловами. Це, на думку В.О. Мошина, дозволяло середньовічним агіографам цитувати Псалтир мимоволі¹⁷. Окрім того, дослідження Ф. Вігзел довели, що Єпифаній цитує біблійні тексти в тому вигляді, у якому вони використовуються у богослужінні, а отже – цитує з пам'яті, не звертаючись безпосередньо до джерела¹⁸. У разі цитування ірмосів та інших богослужбових текстів Єпифаній Премудрий, напевне, навпаки, старанно підбирає джерело або принаймні надзвичайно чуйно вгадує придатні для цього випадку фрагменти.

Наразі зупинимося на музичному боці цитат. Цитати з ірмосів викликають у пам'яті середньовічного реципієнта ті мелодії, на які співають ірмоси, оскільки ірмоси мають чітку закріпленість за гласами. Під час цитування автор зазвичай ставить поруч два ірмоси одного гласу. Середньовічний читач, вловивши одну з цитат, починає подумки наспівувати певну мелодію, і, дійшовши до другої цитати, продовжує той самий наспів. Потім комбінація цитат призводить до певної комбінації наспівів, і за текстом життя виникає музичний підтекст. Єпифаній у такий спосіб створює своєрідну мелодійну мозаїку у творі. Наведено фрагмент глави «Молитва за Церкву» з Житія Стефана із зазначенням гласів, на які співали ірмоси, що використовує Єпифаній: «Иже словом в начатцѣхъ ўтвержий небеса, разумомъ (8) и небесного круга врьхъ створи (8) ..., Иже над водами небо ўтвержий, второе же ўтвержий ни на чем же землю повелѣниемъ Ги и распространив неодръжимую земную тяготу, юже на тверди ея основавый над водами многамы, яко и на водах повѣсив ю неодръжимо (5); сѣдѣтельная сѣщи и сѣдъръжаща вся (1) Божия сила и мудрость, иже ўтверждая и громы и зижай дѣху, Ўтвержение сый твер-

¹⁰ Преподобного во священноиноках отца нашего Епифания... С. 236.

¹¹ Ирмолог XIV в. *Российская государственная библиотека* (далі – РГБ). Собр. Тр.-Серг. Лавры, ф. 304. I., № 19. Л. 138 об.

¹² Там само. Л. 137.

¹³ Там само. Л. 91.

¹⁴ Там само. Л. 5.

¹⁵ Там само. Л. 53.

¹⁶ Там само. Л. 28.

¹⁷ Мошин В.А. О периодизации русско-южнославянских связей X–XV вв. *ТОДРЛ*. Москва; Ленинград, 1963. Т. 19. С. 80 – 106.

¹⁸ Вигзелл Ф. Цитаты из книг Священного Писания в сочинениях Епифания Премудрого. *ТОДРЛ*. Москва; Ленинград, 1971. Т. 26. С. 232–243.

доє, и недвижимоє Реченіє, и Утверженіє на Тя надѣющимся (3), и Ты еси Утверженіє притѣкающим Ти, Господи. И понеже, яко неплоды, роди от языкъ церкви язычнѣю, неплодѣющую церковь (2) Свою утверди, Христе, юже стяжа силою Креста Твоего ..., юже стяжа честною Си кровию (8), юже утверди, Господи, на камени твердѣмъ, на камени недвижимѣм, на камени вѣры, на камени заповѣдей Твоих (8), на камени исповѣданія Твоего, на камени церковнѣм...»¹⁹ Епіфаній використовує ірмоси 1, 2, 3, 5 і 8 гласів, причому найчастіше перед нами восьмий глас, мелодійний малюнок якого, імовірно, з точки зору автора, найбільш відповідав переданому в цьому розділі настроєві. П'ятий і перший глас у системі середньовічного слов'янського співу, як відомо, були тісно пов'язані один з одним і розвивали ту саму музичну тему. І лише другий та третій гласи виникають у цьому фрагменті один раз, як кульмінація: мабуть, вони були покликані підкреслити думку про те, що пришествя Христа привело невірних, язичників, до істинної Церкви. Саме про них, про язичників, «заспівано» в Житті другим і третім гласом. А далі знову йде восьмий глас, ніби запевняючи нас, що церква язичників, які прийняли християнство, гармонійно входить у лоно істинної Церкви Христової, як гармонійно в тексті другий глас перетікає у восьмий.

Ключовим словом та ключовим проханням практично всіх ірмосів третьої пісні є «утвердження». Це слово стає ключовим і в «Молитві за Церкву» Епіфанія. Автор увесь час цитує лише окремі фрагменти ірмосів, найчастіше їх початкові фрази, наче не домовляючи при цьому самого прохання, а лише натякаючи на нього. Середньовічний читач, добре знайомий зі службою, хоч-не-хоч повинен був уловлювати паралельні місця в текстах Епіфанія і, знаючи ірмоси напам'ять, змушений був ніби домовляти про себе те, що недоговорив агіограф, а саме – прохання про ствердження, яке Епіфаній систематично опускає. Так, наприклад, читаючи у Епіфанія «Утверженіє на Тя надѣющимся», знайома зі службою людина мала мимоволі згадати наступну фразу цього ірмосу: «Утверди, Господи, Церковь», але саме слово «Утверди» Епіфаній не промовляє протягом всього розглянутого періоду. Якщо послідовно прочитати всі цитовані в цьому фрагменті ірмоси, то в кожному з них виявиться пропущеним або недомовленим саме слово «Утверди» – найголовніше прохання того, хто молиться, яке є кульмінацією ірмосів третьої пісні та кульмінаційним моментом глави «Молитва за Церкву».

Агіограф протягом досить великого фрагмента тексту тримає читача в напрузі, опускаючи ключове слово «Утверди», і лише у другій половині своєї молитви двічі поспіль сам вимовляє слово «Утверди»: «Церковь Свою утверди, Христе, юже стяжа силою Креста Твоего ..., юже стяжа честною Си кровию, юже утверди...»²⁰

Знаменно, що з появою слова «Утверди» пов'язана і зміна мелодійного малюнка: кульмінація позначена не тільки самим проханням про затвердження, що ніби прорвалася нарешті, а й появою ірмосів другого та третього гласів, які, як уже зазначалося, з'являються в цій молитві лише одноразово та своєрідним чином «підривають» музичний малюнок Епіфанієвого тексту, який базується на ірмосах восьмого гласу. Позначивши у такий спосіб кульмінаційний момент на словесному та музичному рівні, Епіфаній повертається до восьмого гласу, з якого починав, і замикає ним музичну композицію.

Ми проаналізували лише початок «Молитви за Церкву», Епіфаній же весь цей розділ переплітає цитатами з ірмосів третьої пісні та тепер уже наполегливо повторює слово «утвердження». У цьому розділі воно стає центральним.

Своєрідний мелодійний малюнок пригнаний главі про приведення у віру багатьох народів: вона починається з цитування антифонних віршів, які також у давньоруському богослужінні співали на гласи, а потім один за одним введено два святкові прокимни. По-перше, це відповідає послідовності богослужіння, у якому прокимни слідували після антифонів, а по-друге, на мелодійному рівні прокимни звучали інакше, ніж антифони, співали їх також на глас, але – прокимновий. Інакше кажучи, прокимни могли розвивати ту саму музичну тему, що й антифони, але з деякою зміною музичного малюнка. Таким чином, прокимни могли служити чимось на кшталт музичного завершення антифонних мелодій у підтексті цього розділу.

Зауважимо, що Епіфаній цитує виключно святкові антифони, найчастіше це антифони на Великдень та на Вознесіння. Антифони за уставом співаються поперемінно двома кліросами, тож кожен рядок звучить двічі. Це природно сприяє їхньому запам'ятовуванню та вловлюванню цих паралелей читачами Епіфанієвого Життя. Так, Епіфаній пише: «И про-рокъ Давыд рече: Хвалите Господа вси языци, вси языци воспещете рѣками...»²¹

¹⁹ Преподобного во священноиноких отца нашего Епифанія... С. 236.

²⁰ Там само.

²¹ Там само. С. 170.

Порівняємо з одним віршем антифона на Вознесіння: «**Вси языци воспещете руками, воскликнете Богу гласом радованія**»²². Рядком нижче агіограф наводить такі слова: «**Услышите, вси языци, внушите, вси живущии по вселенъй, земнии же сынове человекестии, вкупѣ богатъ и ѹбогъ**»²³. Перед нами знову не що інше, як вірші з антифону на Вознесіння, тільки в цьому випадку Єпіфаній поєднує разом одразу два вірші, які в богослужінні розбиті однією короткою молитвою: «**Услышите сия вси языци, внушите, вси живущии по вселенъй...** (далі в тексті вставлений тропар Вознесінню – С.Ш.), **земнии же сынове человекестии, вкупѣ богатъ и ѹбогъ**»²⁴. Далі Єпіфаній пише: «**Воспойте Господени вся земля, воскликни Богу вся земля, вся земля да поклонит Ти ся и да поет Тебѣ, да поет же имени Твоему, Вышний**»²⁵. У цьому випадку Єпіфаній знову наводить поспіль два вірші, які у великодньому антифоні розділені великоднім тропарем та двома іншими віршами. Так, у богослужінні читаємо таке: «**Воскликните Господени вся земля...** (тут у антифон вставлено тропар Великодня – С.Ш.). **Вся земля да поклонится Тебѣ и поет Тебѣ, да поет же имени Твоему, Вышний**»²⁶. Це порівняння досліджуваної глави Життя з різними святковими антифонами можна продовжити, тому що половина розділу практично повністю складається з тих чи інших антифонних віршів, найчастіше – на Вознесіння та Великдень.

Отже, Житіє Стефана Пермського можна назвати унікальним за своєю музичною організацією. Створюючи хитромудрий стилістичний малюнок цього твору, Єпіфаній Премудрий наче не задовольняється його вишуканим ритмічним звучанням і надає твору дуже своєрідного відтінку – присутності музичного підтексту. Це рівень, який був здатний вловити лише обізнаний читач, який добре знав богослужіння та його символічне значення. Саме такому читачеві Єпіфаній адресує написане Житіє.

Феномен синкретизму давньоруського мистецтва дозволяє говорити про паралельні мистецькі принципи в літературі та музичній культурі Середньовіччя, а за допомогою цих паралелей виявляти певні приховані смисли тих чи інших літературних прийомів. Так, не випадкова поява терміна «ампліфікація» для позначення як літературних, так і музичних особливостей середньовічних творів. У співочій системі ампліфікації трапляються у вигляді фіт, і це певною мірою відповідає нанизуванню епітетів, метафор чи синонімічних поєднань в агіографії епохи другого південнослов'янського впливу. Фіта у стародавньому співочому мистецтві позначала досить тривалу мелодію, яка відповідала мінімальній кількості складів у тексті, найчастіше – одному. Тривалий спів у разі вживання фіти відривався від тексту, і мелодія деякий час існувала окремо від слів – кілька тактів припадало на один-єдиний голосний, про що свідчать численні нотні рукописи нашого Середньовіччя. У момент розспівування фіти зміст гімнографічного твору відходить на другий план, на першому ж плані виявляється витіювата богослужбова мелодія, що мала викликати естетичну насолоду, своєрідне «завмирання», зупинку тексту. Це те саме завмирання, та сама споглядальність і медитативність, у яку занурюється читач давнього життя, написаного в стилі «плетіння словес». Відділення мелодії від тексту – це не порожнеча сенсу, а виявлення прихованого смислу чи підтексту, це час занурення в безперервну молитву, вчення про яку актуалізувалося саме в епоху Єпіфанія Премудрого. Відомо, що ісихасти рекомендували під час богослужіння перебирати чотки і вимовляти про себе безперервну молитву, і витіюваті мелодії виявлялися дуже зручними для такої практики. Невипадково розквіт витіюватих богослужбових піснеспівів на Афоні збігається з часом поширення на Святий Горі ісихазму і творчістю богословів та агіографів-ісихастів. Спів тісно пов'язаний із молитвою, хоча й не містить жодного повчання про неї. Аналогічним чином, агіографія Єпіфанія Премудрого, на відміну від сучасної йому ісихастської агіографії, не містить повчань про невпинну молитву та про обоження, але на рівні стилю, зокрема за допомогою ампліфікацій, відображає стан душі, що молиться, і споглядальний настрій автора. У цьому Єпіфаній близький до мелодистів свого часу, які складали витіюваті наспіви для тривалих богослужінь.

Отже, агіографічні ампліфікації схожі на середньовічний фітний спів, що сповільнює виконання гімну та занурює слухача в споглядально-медитативний стан, характерний для творця «невпинної молитви». Уповільнення для молитвеника важливе саме по собі; у своїй відносній відірваності від тексту, важливий підтекст цієї «зупинки», цього «завмирання», яке досягається включенням до мелодії – фіти, у літературний твір – ліричного відступу, нанизування цитат чи синонімів.

²² Триодъ цветная XVI в. РГБ. Собр. Гр.-Серг. Лавры, ф. 304. I. № 399. Л. 248 об.

²³ Преподобного во священноинокоих отца нашего Епифания... С. 170.

²⁴ Триодъ цветная XVI в. ... Л. 249.

²⁵ Преподобного во священноинокоих отца нашего Епифания... С. 172.

²⁶ Триодъ цветная XVI в. ... Л. 105.

Єпіфаній Премудрий найбільш послідовно передає прагнення давньоруського слова злитися з мелодією. Він досягає цього за допомогою введення в текст асонансів, алітерації, анафори та переплетення однокореневих слів, за допомогою звернення агіографічного часу до богослужбового, а також – майстерного підбору гімнографічних цитат, що дозволяють читачеві не просто прочитувати, а «співати» життє. Молитва і мовчання, будучи основними складовими практики «розумного ділання», виявилися для Єпіфанія своєрідними стилетвірними факторами: вони були умовами його роботи та водночас метою.

References

Frolov, S. (1997). *Novy'e aspekty' izucheniya Stikhirarya 1380 g. Sobr. Troitse-Sergievoj lavry'*, № 22 [New aspects of the study of Stichirar 1380. Collection. Trinity-Sergius Lavra, No. 22]. *Trudy otdela drevnerusskoj literatury – Proceedings of the Department of Old Russian Literature*, 50, P. 196–207. Saint-Petersburg, Russia.

Kirillin, V. (2000). *Simvolika chisel v literature Drevnej Rusi (XI–XVI veka)* [Symbolism of numbers in the literature of Ancient Rus' (XI–XVI centuries)]. Saint-Petersburg, Russia.

Kozlov, M. (1992). *Vizantijskie i russkie dosinodal'ny'e akafisty'* [Byzantine and Rus' pre-Synodal akathists]. *Zhurnal Moskovskoj Patriarii – Journal of Moscow Patriarchy*, 3, P. 43–49. Moscow, Russia.

Шуміло Світлана Михайлівна – кандидат філологічних наук, доцент кафедри української мови і літератури Національного університету «Чернігівський колегіум» імені Т. Г. Шевченка, головний редактор наукового журналу «Сіверянський літопис», науковий редактор альманаху «Чернігівські Афіни» (просп. Миру, 13/106, м. Чернігів, 14021, Україна).

Shumilo Svitlana – Ph.D. in Philological Sciences, Associate Professor of the Department of Ukrainian Language and Literature, T. H. Shevchenko National University “Chernihiv Collegium», editor-in-chief of the scientific journal “Severian Chronicle», scientific editor of the «The Chernihivian Athens» academic journal (13/106 Peace Avenue, Chernihiv, 14021, Ukraine).

E-mail: shumilosm@gmail.com

A MUSICAL SUBTEXT IN “FLOWERY STYLE” HAGIOGRAPHY (ON THE EXAMPLE OF EPIPHANIUS THE WISE’S WORKS)

The article aims to raise the issue of a musical subtext presence in the hagiographies created by Epiphanius the Wise in “flowery style”. **Hermeneutic and comparative methods** of research are used. The examined works’ musicality is closely related to the phenomenon of a literary amplification and the method specific for Epiphanius the Wise to borrow many excerpts from hymnographic texts, re-sing them and expand with numerous amplifications. Liturgical works consist of two parts – textual and musical, – and therefore, when quoting them, the hagiographer should consider appealing not only to a textual aspect of a used literary source, but also to a musical one. **The article’s novelty** manifests in examining for the first time a musical aspect of borrowed texts on the example of a hagiography. The thesis about a hagiographer’s awareness of a musical aspect of quotations is confirmed by analyzing those mosaic quotation compilations that Epiphanius created. Thus, the scribe does not address any random hymnographic texts, but rather gradually quotes irmoses from a third song of a canon and notes their belonging to one or another tone. A musical subtext is also seen in Epiphanius’ use of antiphons and prokeimenons as a literary source. The method of hymnographic borrowings in itself suggests appealing to a musical aspect of liturgical texts, as it relies on a recipient’s long-term memory that preserves liturgical texts together with their musical component, because it is music that facilitates memorization and ensures easy recognition of a liturgical quotation in a hagiographic text. **The conclusion** contains the statement about Old Rus scribe’s conscious use of musical features of liturgical texts when quoting them in hagiographic works.

Key words: “flowery style”, Epiphanius the Wise, Orthodox hymnography, Irmologion.

Дата подання: 15 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло С. Музичний підтекст в агіографії стилю «плетіння слів» (на прикладі творчості Єпіфанія Премудрого). *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 115–121. DOI: 10.5281/zenodo.7491911.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, S. (2022). *Muzychnyi pidtekst v ahiohrafii styliu «pletinnia sloves» (na prykladi tvorchosti Yepifanii Premudroho)* [A Musical Subtext in “Flowery Style” Hagiography (On the Example of Epiphanius the Wise’s Works)]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 115–121. DOI: 10.5281/zenodo.7491911.

Марія Качмар

БІБЛІЙНІ ОБРАЗИ У ЛІТУРГІЙНИХ СПІВАНИХ ПОКАЯННИХ ТЕКСТАХ¹

DOI: 10.5281/zenodo.7423768

© М. Качмар, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6276-9366>

До наших днів у практиці української православної Церкви збереглися богослужбові книги: Октоїх, Тріодь, Мінея, Анфологійон, Ірмолוגійон, Молитвослов. Особливо у текстах Октоїха та Тріоді відобразилася покаянна тематика, залежно від часу виконання в церковному році. Вдалося виокремити жанри богослужень (канон, стихира, сідальні, степенні антифони), спостерегти образно-поетичні особливості, які використали богослови-гимнографи для створення покаянного настрою та пережиття християнських подій під час тижня, неділі (тексти Октоїха) та часу посту (Тріоді). Вдалося виявити особливості розкриття біблійних образів у покаянних текстах недільного вечірнього богослуження (стихири зокрема), які повторюються шість разів у році, згадують постаті Петра, Магдалини, митаря, розбійника, пророка Йони. Ці тексти містять більш описовий характер. Натомість тексти Постової Тріоді глибше проникають у стан грішної душі, тих самих образів, розкриваючись через плач, прохання помилування, вершиною яких є покаянний канон.

Ключові слова: Октоїх, Тріодь, канон, стихира, покаяння.

Актуальність обраної теми полягає у дослідженні гимнографічних богослужбових текстів як джерел середньовічно-барокової української літератури. Покаянна тематика, без сумніву, пов'язана з біблійними текстами, які прочитувалися і передавалися впродовж віків. Ці біблійні тексти стали основою для формування візантійського церковного обряду з творчістю у різних співаних жанрах та формах, збагативши інтерпретацію образів Святого Письма. Що й було прийнято киеворуською традицією та збережено до сьогоднішніх днів, вже в українському перекладі Православної Церкви України.

Покаяння завжди присутнє в Церкві як спосіб духовного єднання з Богом. Літургійні співані тексти стали співаною катехизою для вірних щонеділі і празника, вводячи у певний стан переживань тієї чи іншої християнської події². Мотиви покаяння переросли в цілу літургійну книгу під назвою Постова Тріодь³. До формування церковного обряду спричинилися відомі богослови та гимнографи, творчість яких переросла в цілий передпасхальний цикл напівів. Від часу приходу Христа та практики 40-денного посту молитва з наступними віками зростає в музично-поетичне натхнення, переспівуючи в особливий спосіб біблійні події.

У Постовій Тріоді кожен жанр переспівує мотиви каяття, помилування, шлях до спасіння. Головними посталями стають особи євангельських проповідей: митар, блудний син, зрадник Юда, а також теми: сурми Страшного суду, плачу Адама, старозавітного плачу на ріках Вавилонських. Всім цим образам уподібнюється наша душа, щоби стати перед Богом і покаятися. Серед різноманіття піснеспівів вирізняється Канон Андрея Критського⁴, найбільший за обсягом з усіх канонів, що співається впродовж посту. Цей покаянний канон є немовби історією покаяння від Адама до Нового Завіту. Ареал образів новозавітних грішників (про це нижче) розширюється до старозавітних часів: убивць Каїна, Ламеха, зі зверненням «тікай душе» від Содому і Гомори, через відступлення народу ізраїльського, до потопаючого Йони, таким чином автор через образи називає головні гріхи і закликає

¹ Доповідь була виголошена на міжнародній науковій конференції «Феномени каяття та спокути в історії та художній літературі», яка відбулася 10 грудня 2021 р. в Національному університеті «Чернігівський колегіум» ім. Т.Г. Шевченка.

² Частина співаних текстів записувалася у музичних книгах з нотацією, зокрема Ірмологіони, які були широко розповсюджені не тільки при монастирях, але й малих парохіях, за ними діти вивчали співи й нотне письмо. Див.: Ясіновський Ю. Візантійська гимнографія і церковна монодія в українській рецепції ранньомодерного часу [=Історія української музики: Дослідження, вип. 18 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України]. Львів, 2011; Цалай-Якименко О. Київська школа музики XVII ст. Київ–Львів–Полтава, 2002.

³ Тутоліміна С. Русские певческие Триоди древнейшей традиции: Дис. ... канд. искусствоведения : 17.00.02. Санкт Петербург, 2004.

⁴ Великий канон Андрея Критського. Львів: Свічадо, 2017.

покаяться. Поруч із образами грішників автор подає приклад для наслідування старозавітних праведників. Характерним є те, що розповідь ведеться від однієї особи, від її душі. Тому й найпоширенішим зверненням у пості є також і плачі. Розпочинається постовий цикл плачем «На ріках Вавилонських», плачем Адама, а завершує плачем Марії і Йосифа біля гробу Спасителя.

Плач Адама за втраченим раєм є стихирою Сиропусної неділі:

Съде Адам прямо рая и свою наготу, рыдая плакаше: увы мнѣ, соблазну лукаваго послушавшу, и от славы лишившуся... ктому не узрю Господа моего и Создателя: в землю бо пойду, от неяже и взят бых. Милостиве щедрый, вопию Ти: помилуй мя падшаго⁵.

Образ плачу переспівувався у багатьох творах, і, очевидно, має зв'язок і з народною творчістю, і з апокрифічними та літературними джерелами⁶. Так, образ плачу Адама збережений у апокрифі зі Слова св. Методія Патарського XVII ст.⁷:

И съде Адамъ прямо раю плача са и быа са каменем во перси своа глагола: раю, раю, красная доброто, мене ради насаждень еси...О милостыве, помилуй ма падшаго!

Молінні Данила Заточника:

Тѣмъ же вопию к тобѣ, одержимъ ницетою: помилуй мя, сыне великаго царя Владимира, да не восплачюся рыдая, аки Адамъ рая⁸.

Плач Марії і Йосифа теж переданий стихирою Великої П'ятниці:

Тебе одѣющаго са свѣтомъ яко ризою сонем иосиф со древа со никодимом, и вѣдѣ мертва нага непогребена, благосерде плач восъприимъ, рыдаа глаголаше: увы мнѣ, сладкий исусе ... како погребу тя боже мой...

Ці слова також у своїй проповіді переспівав Кирило Турівський у плачі Богородиці:

Увы мнѣ, сыне! Не повиньнъ сы поруган бысть и на крестѣ смерти вькуси... И хотѣла быхъ с тобою умрети – не терплю бо бездушна тебе зрѣти...

Окрім текстів Постової Тріоди, є тексти Октоїха – осмогласного циклу (неділі й тижня)¹⁰, які повторюються шість разів у році, поєднуючись із текстами Міней (празничних днів)¹¹. Звісно, празничні тексти переповнені радісними темами й образами, тож не належать до проблематики статті. А от тексти Октоїха зберігають тему покаяння. Її розкриття відрізняється від заглибленого, емоційного переживання в період Христових страждань. В Октоїху маємо радше нагадування про покаяння: повторювана фраза «помилуй мене» (переспів всім нам знаного Псалма 50, який, можливо, і знали ці особи) зринає з уст новозавітних постатей Петра, Магдалини, блудниці, хананейки, митаря, розбійника, блудного сина та ін. Оспівуються ці образи не тільки впродовж тижня, але й у недільному циклі богослужень через такі гімнографічні жанри: стихири, сідалні, степенні антифони, канон (зокрема, у шостій пісні, яка згадує пророка Йону). Головною темою Октоїха є тема воскресіння Христа (неділя), а впродовж тижня згадуються: ангели й апостоли (понеділок), святий Предтеча (вівторок), святий Миколай (четвер), Христос і Богородиця (середа, п'ятниця), померлі і святі (субота). Цікавим є покайний зміст вечірніх стихир у неділю ввече-

⁵ Львівський ірмологіон (факсиміле): Die älteste liturgische Musikhandschrift mit Fünfliniennotation aus dem Ende des 16. Jahrhunderts / Hrsg. und eing. von J. Jasynov's'kyj, Übertragen und kommentiert Carolina Lutzka [=Bausteine zur Slavischen Philologie und Kulturgeschichte. Reihe B: Editionen, 24]. Köln–Weimar–Wien 2008. S. 392–393.

⁶ Чижевський Д. Історія української літератури. Тернопіль: Феміна, 1994. С. 136–145.

⁷ Франко І. Апокрифи і легенди з українських рукописів: Апокрифи старозавітні. *Monumenta Linguae Necnon Litterarum Ukraino-Russicarum (ruthenicarum)* 1. Львів, 1896. С. 5–37.

⁸ Моління Данила Заточника. *Ізборник*. URL: <http://litopys.org.ua/oldukr2/oldukr33.htm>; Качмар М. Образ Адама в українській гімнографії. *Перемишлькі архієпархіальні відомості*. Т. XVI, Ч. 26. 2019. С. 242–250.

⁹ Савенко О. Великодні алюзії у проповідях Кирила Туровського. *Науковий вісник МНУ імені В.О. Сухомлинського: Філологічні науки*. 2016. № 1 (17), травень. С. 227–233.

¹⁰ Ясіновський Ю. Кодекс Ганкенштайна як літургійний збірник: структура та зміст. *Віденський Октоїх. Codex Vindobonensis Slavicus 37 / Дослідження: міжнародна колективна монографія; від. ред. Л. Гнатенко*. Київ: Горобець, 2021. С. 105–166.

¹¹ Кривко Р. Текстология и язык славянских служебных миней XI–XIV вв.: автореф. дисс. ... д-ра филологических наук: 10.02.03. Москва 2015.

рі. Очевидно, при монастирях літургійні тексти прочитувалися щодня. Натомість у неділю, коли богослуження відвідували і на парохіях, було передбачено у вечірньому богослуженні нагадати про обов'язок кожної людини задуматися над станом своєї душі через відомі всім біблійні образи.

Розглянувши тексти Октоїха за такими джерелами: рукописного Віденського Октоїха XII–XIII ст. та київського стародруку Октоїха 1629 р., подаємо кілька цитат, сортуючи за згадкою біблійних постатей:

Блудний син, митар, в неділю ввечір, стихир на стиховні, глас 2:

**Согрѣших ти спасе ѿко блудный сынъ. Прійми ма отче каяющася,
И помилуй ма Боже. Вопію ти Христе спасе, мытаревым гласомъ:
Очисти ма ѿкоже оного, и помилуй ма Боже.**

Блудний син, розбійник, в неділю ввечір, стихир на стиховні, глас 7:

**Іако блудный сынъ прійхоть азъ щедре
Прійми ма припадающаго, ѿко єдинаго от насѣмникъ твоихъ
И помилуй ма чловѣколюбче.
Іако впадый в разбойники узвенный,
Ійко азъ впадохъ от многихъ грѣхов
І узвенна ми єсть душа...**

Розбійник, блудні, митар, в неділю ввечір, стихир на «Господи возвах», глас 4:

**Положилъ єси согрѣшающимъ а не праведнымъ покааніє
Образъ убо имый разбойника же и блуднаго магасию
и блудницу, гонителя мытара иотметника...**

І в неділю ввечір, стихир на «Господи возвах», глас 8:

**Господи пришедый во міръ грѣшники призвати,
и разбойники, и мытаря, и будницу, и блуднаго приємый,
иже паче всѣхъ мене согрѣшившаго ти Христе мой
и никакоже ктому кающася чловѣколюбнѣ призови.**

Пророк Йона, в неділю вранці, канон, пісня 6, глас 7:

**Плавающаго во молвѣ житейским суєтѣємъ
С кораблемъ потоплаємъ грѣхи, и душетлѣнну звѣру примѣтаєм,
но ѿко Іона Христе вопію ти, от смертныа глубины возведи ма.**

Петро, в неділю вранці, канон, пісня 6, глас 3:

**Бездна послѣднѣа грѣхов обыйде мя и
И исчезаєть духъ мой
Но простеръ владыко высокую свою мыщцу,
Ійко Петра ма управителю спаси.**

В степенних антифонах немає згадок біблійних постатей, але є цитати з псалмів, із зверненнями «помилуй», «заступи», «спаси». Увага зосереджена і на людських органах чуттів (очі, язик, страсті), через які душа як грішить, так і очищується:

**От юности мнози борются со мною страсти но сам ма заступи и спаси ма спасе (глас 4)
От юности моеа врагъ ма искушает и сластми палит ма... (глас 8)
На небо очі пушаю сердечный... Помилуй насъ согрѣшившихъ ти много... (глас 2)
На небо очі мои возвожду к тебѣ словеса... Помилуй насъ уничиженныхъ (глас 6)
Вонегда скорбити ми давидски пою ти спасе мой избави душу мою от ѿзыка лстива
(глас 5)**

У літургійних співаних текстах, недільних та постових, згадується тема покаяння. Ця тема, окрім Псалма 50 «Помилуй мене, Боже» (який є постійний на ранішньому богослуженні), охоплює й різні жанри: пісень канону, степенних антифонів, стихир. У зверненнях переважає мова від однієї особи «мя», натомість у православних текстах використовують-

ся третя особа множини «ми», «нас». Щоб підкреслити особистий характер, гимнографи обирають біблійні постаті: Петра і Магдалини, блудниці, хананейки, митаря, розбійника та інших. У текстах Октоїха немає яскраво вираженої теми плачу, але повторюються звернення «подай мені сльози покаяння», які, очевидно, у часі Великого посту, у текстах Тріоді, стають Плачем.

References

- Kachmar, M. (2019). Obraz Adama v ukraïnskii hymnografii [The image of Adam in Ukrainian hymnography]. *Peremyski arkhieparchialni vidomosti*, 26, P. 242–250.
- Krivko, R. (2015). Tekstologiya i yazyk slavyanskikh sluzhebnykh minej XI–XIV vv. Moscow, Russia.
- Savenko, O. (2016). Velykodni aliuzii u propovidiakh Kyryla Turovskoho [Easter allusions in the sermons of Kyrylo Turivsky]. *Naukovyi visnyk MNU imeni V.O. Sukhomlynskoho. Filolohichni nauk*, 1(17), P. 227–233.
- Tsalai-Yakymenko, O. (2002). Kyivska shkola muzyky XVII st. [Kyiv School of Music of the XVII century.] Kyiv–Lviv–Poltava, Ukraine.
- Tutolmina, S. (2004). Russkie pevcheskie Triodi drevnejshej tradicii [Russian Singing Triodies of the Ancient Tradition]. Sankt Peterburg, Russia.
- Yasinovskiy, Yu. (2001). Vizantiiska hymnografiia i tserkovna monodiia v ukraïnskii retseptsii ranno-modernoho chasu [Byzantine hymnography and church monody in the Ukrainian reception of early modern times]. Lviv, Ukraine.
- Yasinovskyy, Yu. (2021). Kodeks Hankenshtaina yak liturhiinyi zbirnyk: struktura ta zmist. [Hankenstein's Code as a liturgical collection: structure and content]. Videnskyi Oktoikh. *Codex Vindobonensis Slavicus*, 37. Doslidzhennya, red. L. Hnatenko. P. 105–166. Kyiv, Ukraine.

Качмар Марія Ігорівна – кандидат мистецтвознавства, старший викладач кафедри музичної медієвістики та україністики Львівської національної музичної академії ім. М.В. Лисенка (вул. О. Нижанківського 5, м. Львів, 79005, Україна).

Kachmar Maria – Ph.D. in Artistic Science, senior lecturer, Department of Musical Medieval and Ukrainian Studies. The Mykola Lysenko Lviv National Music Academy (5 Nyzhankivskoho Street, Lviv, 79001, Ukraine).

E-mail: mari-kach@i.ua

BIBLICAL IMAGES IN LITURGICAL CHANTING PENITENTIAL TEXTS

In the practice of the Ukrainian Orthodox Church the liturgical books have been preserved: Oktoih, Triod, Mineya, Anfologion, Irmologion and others. Repentance themes were especially reflected in the texts of the Oktoich and the Triodion, depending on the time of performance in the church year. It was singled out the genres of worship (canon, stykhyra, sidalen, antiphons), and was observed the figurative and poetic features used by hymnological theologians to create a repentant mood and experience Christian events during the week, Sunday (Oktoichus texts) and Lent (Triodian texts). We managed to identify the peculiarities of revealing biblical images in the penitential texts of the Sunday evening service (stykhyry, in particular) (which are repeated six times a year), mention the figures of Peter, Magdalene, tax collector, robber, prophet Jonah and others. These texts are more descriptive. Instead, the texts of the Lent Triodion penetrate more deeply into the state of the sinful soul, the same images, unfolding through weeping, petitions for forgiveness, culminating in the penitential canon.

Key words: Oktoih, Triodion, canon, stykhyra, repentance.

Дата подання: 22 січня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 25 вересня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Качмар, М. Біблійні образи у літургійних співаних покаянних текстах. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 122–125. DOI: 10.5281/zenodo.7423768.

Цитування за стандартом APA

Kachmar, M. (2022). Bibliini obrazy u liturhiinykh spivanykh pokaiannykh tekstakh [Biblical images in liturgical chanting penitential texts]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 122–125. DOI: 10.5281/zenodo.7423768.

УДК 271.2-722.51

Сергій Шумило

ІДЕЯ «РУССКОГО МІРА» ЯК ТЕОЛОГІЯ ВІЙНИ МОСКОВСЬКОГО ПАТРІАРХА КІРІЛА: ДО ПОСТАНОВКИ ПРОБЛЕМИ

DOI: 10.5281/zenodo.7491806

© С. Шумило, 2022. CC BY4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7041-7766>

У статті аналізуються пропагандистські заяви московського патріарха Кіріла Гундяєва від лютого по вересень 2022 р. щодо обґрунтування та виправдання загарбницької війни РФ проти України. Також досліджується розвиток та аналізуються основні ідеологічні постулати сучасної російської фундаменталістсько-війовничої доктрини «руського міра», яка активно впроваджується в РПЦ МП Кірілом Гундяєвим та ФСБ від кінця 1990-х років і послужила ідейним обґрунтуванням російської агресії проти України та геноциду українського народу в 2022 році. Автор доходить висновку, що московський патріарх створює нове, власне віровизнання, доктрину, що суперечить вченню Православної Церкви. Зокрема, проголошені ним ідеї «відкуплювальної жертви» загиблих російських солдат у війні з Україною є запозиченням ідей шахідизму з радикально-фундаменталістських течій ісламського світу (рос. «ісламський мір»), згідно з якими воїн (моджахед) у разі загибелі під час війни з «невірними» (джихад) отримує автоматичне прощення гріхів та потрапляє до «раю». Отже, на думку автора, такі ідеї, висловлені Кірілом Гундяєвим, жодним чином не мають стосунку до християнства. Власне й сам термін «російський світ» («русский мир») впроваджений у вжиток як окрема ідеологема за зразком «ісламського світу» (рос. «исламского мира»). Автор зазначає, що сучасна гібридна ідеологія «руського міра» не є оригінальною, але містить чимало запозичень та плагіату з інших ідеологій та теорій, має низку ознак, що є набагато ближчими до ісламу, аніж до християнства. Зокрема, серед таких запозичень є уявлення про «руський мір» як окрему «мегацивілізацію» з власними «традиційними цінностями», «духовними скрепами» та «сакральною місією», яка відрізняє «русский народ-богоносец» від інших народів світу й протистоять «антицивілізації» Заходу. По суті, це є запозиченням ісламістської фундаменталістської ідеї політичної єдності мусульман усього світу незалежно від національних та расових відмінностей задля протистояння Заходу. Беручи подібні уявлення та гасла з фундаменталістських ісламістських течій, сучасні ідеологи «руського міра», по суті, спробували трансплантувати ідеї світового Ісламського Халіфату на православний ґрунт. У новоявленій російській міфотворчості ідеал середньовічного священного Халіфату замінили середньовічним міфом-мрією про «святую Русь». У результаті такого «переодягання», заміни назв та окремих положень і принципів, вийшла нова гібридна ідеологія, що зовні отримала назву «православної», але на практиці має більше подібностей із радикальним ісламізмом, аніж із християнством. Окрім того, аналіз фундаменталістської ідеології «руського міра» засвідчує, що у ній також існує багато подібностей із німецьким нацизмом та італійським фашизмом, якими захоплювалися певні російські ідеологи з оточення К. Гундяєва та В. Путіна. Згідно з автором, московський патріарх Кіріл Гундяєв був тим, хто сформулював і подав Путіну та його оточенню нову війовничу фундаменталістську квазірелігійну ідеологію, яка була взята на озброєння путінським режимом у його агресії проти України і тепер є причиною геноциду та смертей десятків тисяч мирних українських жителів.

Ключові слова: руский мір, шахідизм, ісламизм, Кіріл Гундяєв, Владімір Путін, РПЦ МП, Московський патріарх, РФ, російська агресія, геноцид.

Після розпаду СРСР та ліквідації КПРС Московський патріархат залишився єдиною структурою, керівництво якої свого часу було тісно пов'язане з КДБ і яка не зазнала суттєвих трансформацій у пострадянську добу, зберігши вплив на значних теренах колишньої «єдиної країни». Тож не дивно, що колишніми очільниками КДБ саме РПЦ МП було відведено роль заміняти КПРС (яка вже відіграла свою роль та віджила свій вік) у справі формування нової імперської ідеології, покликаній зберігати та укріплювати т. зв. «єдиний цивілізаційний простір». Ідеї комуністичного «месіанства» легко накладались на візантійсько-імперський ґрунт. Замість старих комуністичних гасел вигадуються нові – про

«русский мір», «православну цивілізацію» та «єдиний простір святої Русі», в основі яких та само скалічена мрія-утопія про «рай на землі» (комунізм) та «ідеальну країну», що, як і за часів СРСР, покликані виправдати протистояння путінської Росії навколишньому світові «ворожих» країн – але цього разу вже не капіталістичному, а «колективному» Заходу.

Витворюється новий ідеологічний гібрид, який має поєднати ідеї старого візантійського, ординського («євразійського») та російського імперіалізму з трансформованими радянсько-комуністичними ідеологемами й навіть окремими ідеями, запозиченими з німецького нацизму та італійського фашизму, а також ісламського фундаменталізму.

Експансіоністська ідеологія «русского міра»

Відтворення політично-фундаменталістських міфологем та їх затребуваність у певних прошарках пострадянського суспільства мали природне підґрунтя. Тоталітарна свідомість радянських людей протягом десятиліть виховувалась на міфах про «образ ворога» та «ідеальну величну країну», відмінну від іншого «поганого» світу (західного). Радянський міф про «ідеальну країну» будувався на вихованні страху й ненависті до Європи та США. Цей страх нікуди не зник, знайшовши нову реалізацію у войовничій ідеології «русского міра».

Лабораторією з розробки нової фундаменталістської доктрини «русского міра» став т. зв. «Всесвітній російський народний собор» (ВРНС), створений у 1993 р. з ініціативи голови Відділу зовнішніх церковних зв'язків Московського патріархату митрополита Смоленського Кіріла Гундяєва. Ця новостворена організація під егідою РПЦ МП об'єднала російських релігійних і культурних діячів, науковців та представників діаспори, а головне – представників влади, силових структур та правоохоронних органів РФ. Через цю «лабораторію» й почалося в РФ випробовування та впровадження нових ідей.

Головою ВРНС, згідно зі статутом, був проголошений московський патріарх. До 2009 р. ним був Алексій Рідігер, а його заступником і фактичним керівником організації – митрополит Кіріл Гундяєв. Ставши в 2009 р. патріархом, він став і головою ВРНС. Тривалий час заступником Кіріла у ВРНС був протоієрей Всеволод Чаплін, відомий скандальними висловлюваннями на підтримку ядерної війни. Нині заступниками Кіріла є одіозний російський олігарх, власник телеканалу «Царьград» і спонсор тероризму в «ЛНР/ДНР» К. Малофєєв та один із ідеологів «русского міра» О. Щіпков, який водночас є першим заступником голови Синодального відділу РПЦ МП із взаємин із суспільством та ЗМІ. Ці люди фактично формують новітню ідеологію Московського патріархату.

Роль ВРНС суттєво зросла в 2001 р., коли його з'їзд у залі церковних соборів Храму Христа Спасителя у Москві відкрив особисто В. Путін. Водночас у грудні 2001 р. Синод РПЦ МП оголосив «корисним розвиток діяльності ВРНС як постійно діючого союзу громадських організацій за активної участі та духовного керівництва Російської Православної Церкви». У роботі організації починають брати участь голова Державної Думи Федеральних Зборів РФ, перший заступник голови Уряду РФ, керівництво Ради Федерації, Адміністрації Президента РФ, ФСБ та МВС РФ, лідери основних політичних партій, глави суб'єктів Федерації, громадських та релігійних об'єднань РФ.

Намагаючись бути активним учасником політичних та ідеологічних процесів у РФ, Кіріл Гундяєв різнопланово пропагує та поширює нову ідеологію, яку він створює, зокрема перед президентом РФ та його владним оточенням, впливаючи на формування агресивної імперської ідеології путінського режиму.

Замовлення Кремля на розробку ідеології «русского міра» стало реакцією на київський «Майдан» 2004 р. Для Путіна події в Україні й повний провал його політичних планів стали шоком. Злякавшись перенесення українського досвіду на російський ґрунт, він став посилено шукати оперття на нову імперську ідеологію та пропаганду. Одним із тих, хто підказав йому цей шлях, був митрополит Кіріл Гундяєв. Отже, ще до того, як він став московським патріархом, Кіріл залучав і підтримував різних маргінальних прихильників російського імперського «месіанізму», зокрема й із відверто фашистськими, неонацистськими та окультистськими поглядами (О. Дугін, О. Платонов, О. Проханов та інші).

У 2005–2007 рр. експертами ВРНС розроблено програму «Русская Доктрина», у якій, окрім ідеологічних гасел, оголошувались конкретні завдання. Серед них – експансія РФ у «ближньому зарубіжжі», захоплення Криму, Донбасу та всієї України. Отже, війна РФ з Україною ідеологічно обґрунтовувалась і готувалась принаймні від 2005 року. У 2006 р. ця «доктрина» рецензентами Московської духовної академії РПЦ МП була «оцінена як така, що не суперечить духу і вченню православ'я». У 2007 р. «Русская Доктрина» була прийнята як основа ідеології ВРНС під егідою Московської патріархії за безпосередньої

лобістської підтримки тодішнього голови ОВЦС МП митрополита Кіріла¹. А остаточну редакцію доктрини він особисто презентував на всеросійському з'їзді руху «Росія молоді»².

У цій, презентованій та розпіареній Кірілом Гундяєвим доктрині, чи не вперше запроваджувалися та випробовувалися серед російського суспільства терміни «русский мір», «духовні скрепи», «єдиний історичний простір» тощо.

Ось лише кілька цитат із цього документа, який просував на різних рівнях нинішній московський патріарх:

«СИМВОЛ ВЕРЫ В РОССИЮ. Россия является для своего народа духовным символом такого же порядка, как Бог, Церковь, вера. Символ веры в Россию – это credo патриота, для которого Россия является высшей драгоценностью его жизни. Согласие с символом веры в Россию делает всех людей в определенном смысле верующими – ВЕРУЮЩИМИ В РОССИЮ».

«Официально провозглашается концепция пространства Исторической России, то есть естественного ареала русского мира (нынешняя РФ плюс русские этнические анклавы – Таврия, Новороссия, Нарвская область, Латгалия, Южная Сибирь, Подкарпатская Русь, а также территории комплементарных этносов – белорусов, восточных украинцев, закарпатских русинов и др.)».

«Россия вступает на путь русской ирреденты: идеологии возвращения и воссоединения тех территорий исторической России, на которые у нее имеется историческое и моральное право и которые есть практический смысл возвращать. Для России это касается прежде всего Белоруссии, Украины и Казахстана».

«Россия должна совершить резкий разворот в отношении государств ближнего зарубежья... Необходимо признать права России на целый ряд территорий. В случае с Украиной минимальными могли бы быть претензии на Донбасс и Таврию (Крым)».

«Главными принципами обеспечения национальной безопасности являются принципы ... наступательности и экспансии».

Вся ця параноїдальна маячня займає сотні сторінок і є у вільному доступі в інтернеті на однойменному сайті «Русская Доктрина»³.

Тож, як бачимо, Кіріл Гундяєв ще задовго до того, як став очільником Московського патріархату, керував процесом розробки та просування особливої російської войовничо-фундаменталістської ідеології, якою намагався проийняти Путіна та його оточення. Імовірно, саме завдяки цьому він зміг заручитися підтримкою Путіна та стати очільником РПЦ МП у 2009 році.

Саме тоді починаються регулярні рейди Кіріла Гундяєва до України з метою пропаганди ідеї єдності «русского міра». Одна з перших таких спроб була здійснена під час святкування 1020-ліття Хрещення Київської Русі в 2008 р. Під час рок-концерту на Хрещатику митрополит Кіріл вискочив на трибуну й почав істерично скандувати: «Росія, Україна і Беларусь – это і есть святая Русь!» Згодом на прес-конференції в Москві він розповідав про цей перший свій експеримент у Києві: «Это напоминало встречу освободителей – такое ликование было среди украинцев»⁴. Також він зазначив тоді: «Последние дни показывают, что и мы – украинцы, россияне, белорусы – понимаем важность сохранения единого цивилизационного пространства, которое называется святой Русью»⁵.

Ставши у січні 2009 р. московським патріархом, Кіріл Гундяєв ідеологію «русского міра» зробив фактично доктриною всієї РПЦ МП. За його словами, «ядром современного Русского мира являются Россия, Украина и Белоруссия», проте до цього «єдиного простору» він також відносить Молдову, Казахстан та деякі інші колишні республіки СРСР, які, за його словами, неодмінно потребують «відновлення єдності». «Только сплоченный Русский мир может стать сильным субъектом глобальной международной политики, сильнее всяких политических альянсов», – заявив московський патріарх Кіріл на відкритті ІІІ «Ассамблеї Русского міра» у листопаді 2009 р.⁶

¹ Вступительное слово митрополита Смоленского и Калининградского Кирилла на соборных слушаниях по проекту «Русская доктрина». Русская Православная Церковь: Официальный сайт Московского Патриархата (далі – РПЦ ОС МП). URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/283339.html>.

² Митрополит Кирилл рассказал студентам о «Русской Доктрине». Русская Доктрина: Сергиевский Проект. URL: <http://www.rusdoctrina.ru/page95516.html>.

³ Русская Доктрина (текст). Русская Доктрина: Сергиевский Проект. URL: <http://www.rusdoctrina.ru/page95507.html>.

⁴ Цит. за: Русская церковь заявляет, что не допустит канонизацию «раскольников». Сегодня. URL: <https://ukraine.segodnya.ua/ukraine/russkaja-tserkov-zajavljaet-cto-ne-dopustit-kanonizatsiju-raskolnikov-119477.html>.

⁵ Митрополит Кирилл: «Горжества по случаю 1020-летия Киевской Руси явили торжество Православия». РПЦ ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/443064.html>.

⁶ Выступление Патриарха Кирилла на торжественном открытии ІІІ Ассамблеи Русского мира. РПЦ ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/928446.html>.

Відтоді маніпуляція гаслами про «єдину святу Русь», «єдиний цивілізаційний простір», «єдиний руський мір», «єдині духовні скрепи» тощо набувають системного характеру, їх беруть на озброєння не лише в РПЦ МП, але й у владних структурах та спецслужбах РФ.

Нехристиянські («єретичні») засади ідеології московського патріарха

У просуванні ідеології «русского міра» та мілітаристських наративів московський патріарх Кіріл Гундяєв часто апелює до термінів «свята Русь» та «єдиний історичний простір народів святої Русі» як до якоїсь історичної реальності, хоча насправді це є лише фольклорна метафора, середньовічний міф-мрія. Водночас, це не лише безграмотно з науково-історичного погляду (адже реально країни чи держави із назвою «свята Русь» ніколи не існувало), але є свідомою маніпуляцією та підміною понять.

З початку військової агресії РФ проти України в 2022 р. у своїй апології анти-євангельської, по суті – неоязичницької «теології війни» московський патріарх Кіріл щоразу по-новому «пробиває дно». Протягом останніх восьми місяців майже на кожній проповіді цей «жрець бога війни» вражає все новими й новими «перлами» скочування у язичництво чи навіть сатанізм. Так, виправдовуючи мобілізацію в РФ на війну проти України та українського народу, московський патріарх озвучив антихристиянські тези, які, з погляду православної теології, підпадають під поняття «єрес».

Маніпулюючи вирваними з контексту євангельськими цитатами та перекручуючи їхній сенс і зміст, московський патріарх 25 вересня 2022 р. виголосив єретичне, з погляду православ'я, вчення про «відкуплювальну жертву» російських військових, які в разі загибелі на війні в Україні своєю «жертвою змивають всі гріхи, які людина здійснила». Навіть більше, він порівняв мобілізацію (тобто свідоме спрямовування власного народу на смертельний забій) із добровільною відкуплювальною жертвою Ісуса Христа заради спасіння людства.

З-поміж іншого, Кіріл Гундяєв із церковного амвону заявив таке: «Ибо так возлюбил Бог мир, что отдал Сына Своего единородного (Ин. 3:16). Отдал на что? На смерть! ... Жертвенность есть величайшее проявление лучших человеческих качеств. Мы знаем, что сегодня многие погибают на полях междоусобной брани ... Церковь осознает, что если кто-то, движимый чувством долга, необходимостью исполнить присягу, остается верным своему призванию и погибает при исполнении воинского долга, то он, несомненно, совершает деяние, равносильное жертве. Он себя приносит в жертву за других. И потому верим, что эта жертва смыкает все грехи, которые человек совершил»⁷.

Роком раніше, 13 червня 2021 р., московський патріарх закликав російських військово-службовців: «Идите смело исполнять свой воинский долг и помните, что если вы жизнь свою положили за Родину, за други своя, как говорит Священное Писание, то вы будете вместе с Богом в Его Царстве, в Его славе, в Его вечной жизни»⁸. За день до початку Російською Федерацією війни проти України, 23 лютого 2022 р., Кіріл Гундяєв ще раз звернувся з особливим закликом і благословенням до армії РФ «быть готовыми дать отпор врагу ... на рубежах нашего Отечества»⁹. А через два тижні після початку війни, 6 березня 2022 р., Кіріл заявив: «мы вступили в борьбу, которая имеет не физическое, а метафизическое значение»¹⁰. У подальші вісім місяців війни РФ проти України московський патріарх продовжив формулювати власну «теологію війни» та «сакральне» виправдання агресії Росії.

Висловлювання патріарха Кіріла та його заклики до «жертвоприношення» в корені суперечать духові й букві Євангелія та святоотцівському православному віровченню. Адже, за православним вченням, змивають гріхи людини лише покаєння та причастя. Ніяка смерть «при виконанні воїнського обов'язку» (а тим паче у загарбницькій війні) не спроможна автоматично відкупити чи «змити» гріхи людини. Жодна індульгенція від патріарха чи синоду не може цього забезпечити. Така війна з християнських позицій є «Каїновим смертним гріхом», за який ті, хто його чинять, підлягають церковному осуду та відлученню. І якщо їм і гарантоване якесь «царство», то не Боже (рай), а диявола (пекло). А порівняння смертей російських окупантів із відкуплювальною жертвою Ісуса Христа, на яку Бог-Отець послав Свого Сина заради відкуплення гріхів людства, та заклики до батьків

⁷ Патриаршая проповедь в Неделю 15-ю по Пятидесятнице после Литургии в Александро-Невском скиту. РПЦ ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5962628.html>

⁸ Патриаршее слово после Литургии по случаю первой годовщины освящения главного храма Вооруженных сил РФ. РПЦ ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5819726.html>

⁹ В День защитника Отечества Патриарх Кирилл возложил венок к могиле Неизвестного солдата у Кремлевской стены. РПЦ ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5903402.html>

¹⁰ Патриаршая проповедь в Неделю сыропустную после Литургии в Храме Христа Спасителя. РПЦ ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5906442.html>

так само добровільно віддавати своїх дітей у «жертву, яка змиває всі гріхи», є відвертим богохульством і наругою. Такого догматично-віровизнального відступлення від православного віровчення РПЦ не знала за всю свою історію.

Шахідизм «русского міра» та «православний халіфат» патріарха Кіріла

Аналіз виступів і заяв московського патріарха Кіріла Гундяєва за останні вісім місяців засвідчує, що він сповідує неправославне вчення. Він створює якесь нове, власне віровизнання, доктрину, що суперечить вченню Православної Церкви. Зокрема, проголошені ним ідеї «відкуплювальної жертви» загиблих російських солдат є насправді запозиченням ідей шахідизму з радикально-фундаменталістських течій ісламського світу (рос. «ісламській мір»), згідно з якими воїн (моджахед) у разі загибелі під час війни з «невірними» (джихад) отримує автоматичне прощення гріхів та потрапляє до «раю». При цьому «гарантією» потрапляння у «рай» вважається боротьба саме з «невірними», а не з власними одновірцями, як це маємо у випадку з Кірілом Гундяєвим, який, по суті, закликає до знищення власної православної пастви з УПЦ МП. Зазначимо, що «шахідизм» не є ідеологією всього ісламу, а лише окремих ісламістських екстремістсько-політичних течій радикально-фундаменталістського спрямування й частіше застосовується до терористів-смертників¹¹. Отже, до християнства та християнської жертвовності ця ідея не має ніякого стосунку.

У очільника РПЦ МП є й інші неправославні висловлювання. Так, виправдовуючи агресивну політику Росії як «метафізичну боротьбу добра проти зла», він висловив близьке до ісламістського розуміння сенсу прощення: «прощение без справедливости есть капитуляция и слабость. Поэтому прощение должно сопровождаться непременно сохранением за собой права стоять на стороне света»¹². Не Євангельські істини «возлюби ближнього», «не вбий», «прости нам провини наши, как і ми прощаємо винуватцям нашим», «якщо ми не пробачаємо, то від Бога не пробачиться нам», а зовсім інше, незнайоме Євангелію: «прощення без справедливості є капітуляція і слабкість». Ця, чужа вченню Христа, думка набагато ближча до радикального ісламу: «Знай, що прощення того, хто тебе скривдив, не завжди є похвальним»¹³; «прощення та примирення припустимі лише тоді, коли вони підуть на користь тому, хто провинився. Якщо ж той, хто провинився, не заслуговує на прощення і доцільно покарати його за його проступок, то шаріат не закликає потерпілого прощати кривдника»¹⁴.

Здавалося б, яким чином радикальні ідеї ісламістського фундаменталізму та шахідизму могли проникнути в середовище Московського патріархату та його очільника? Проте, якщо проаналізувати дії та висловлювання Кіріла Гундяєва на посаді московського патріарха, це стає очевидним. Він давно має неприхований інтерес до ісламу. За його власним зізнанням, найбільше в ісламі його приваблює те, що «мусульманский мир – сильный мир». «У нас общий моральный базис: у православных и мусульман, – стверджує патріарх Кіріл. – Нам важно работать вместе по укреплению нравственного начала в обществе ... Однажды нашего президента спросили об отношении православия к католическому христианству и исламу, и президент ответил: “Мы, православные, к исламу ближе”. И он был прав, – продолжив очільник РПЦ МП, – в том смысле, что с точки зрения традиции и основ нравственной жизни мы сегодня ближе с исламом, чем некоторые западные христиане, у которых сегодня происходит отход от традиционной нравственности»¹⁵.

За словами глави Московського патріархату, його приваблює той факт, що на відміну від політкоректного західного християнства, іслам продовжує зберігати «досить конкретну етику» та «безкомпромісну традицію». Він стверджує, що західне християнство, на відміну від ісламу, переживає нині «глибоку кризу» через те, що «Церковь перестает говорить людям четко и ясно, что есть добро, а что зло, она перестает быть нужной»¹⁶.

На засіданні Вищої церковної ради РПЦ МП 26 березня 2021 р. патріарх Кіріл заявив: «Нужно постоянно отслеживать все, что происходит в сфере церковных отношений с исламом, и вносить коррективы в эту траекторию, наполняя, если требуется, наши отношения новым содержанием. Перед лицом всё возрастающих вызовов со стороны секулярно-

¹¹ Докладніше про шахідизм див., наприклад, у дослідженні: Несправа М.В. Радикалізація джихадизму в Європі кінця XX – початку XXI століть: сутність і тенденції. Дисертація на здобуття наукового ступеню доктора філософських наук. Київ, 2019. 430 с.

¹² Там само.

¹³ Шарх «Саласатиль-усуль» шейха Мухаммада ібн Саліх аль-Усейміна, Тафсир, Сура 42, аят 40.

¹⁴ Абд ар-Рахман бін Насир Ас-Сааді, Тафсир Корану, Сура 42, аят 40.

¹⁵ Патріарх Кирилл в Казани: в исламе нет опасности. *Общероссийское информационное агентство мусульман*. URL: http://www.info-islam.ru/publ/novosti/tatarstan/patriarkh_kirill_v_kazani_v_islame_net_opasnosti/2-1-0-40693.

¹⁶ Где политкорректное христианство стирает грань между добром и злом, ислам стоит на страже морали, – Патріарх Кирилл. *Ислам в Украине*. URL: <https://islam.in.ua/ru/novosti-v-strane/gde-politkorrektnoe-hristianstvo-stiraet-gran-mezhdu-dobrom-i-zlom-islam-stoit-na>.

го мира важно укреплять нашу солидарность ... У нас много тем для совместной работы, и мы должны использовать общность интересов, возникающую из социального, политического, культурного контекста, в котором мы все сегодня находимся. Поэтому представляется необходимым развивать взаимодействие с исламом как в странах канонической ответственности Русской Православной Церкви, так и во всем мире»¹⁷.

Із цією метою при московському патріархові була створена й діє спеціальна Експертна рада зі взаємодії з ісламським світом, члени якої досліджують і намагаються частково перейняти досвід ісламського світу. Займаються розробками ісламсько-православного діалогу та вивченням досвіду ісламської цивілізації й фахівці очолюваного патріархом Кірілом «Всесвітнього російського народного собору» (ВРНС). Також із ініціативи Ради «Економіка та етика» при Московському патріархаті в 2011 р. було розпочато вивчення та обговорення досвіду ісламського банкіngu та можливості його запровадження в Росії – т. зв. «православного банкіngu» як альтернативи західним стандартам банківництва.

Отже, наближені до Кіріла Гундяєва експерти, які готують йому доповіді, аналітичні записки, обґрунтування та проповіді, серйозно займаються вивченням досвіду ісламу в різних сферах. Але самі, маючи схильність до войовничого фундаменталізму, для прикладу запозичення обрали ідеологію ісламістських екстремістсько-політичних течій. Цим пояснюється той факт, що в новітній гібридній ідеології московського патріарха, з-поміж іншого, знайшли своє відображення й запозичення з деяких фундаменталістських ідей та течій «ісламського світу», зокрема й таких екстремістських рухів, як «Ісламська держава» (ІД або ІДІЛ) та інші.

Чого варт, наприклад, заява протоієрея Дмитрія Смірнова, голови Патріаршої комісії з питань сім'ї, члена Вищої Церковної Ради РПЦ МП і голови Синодального відділу із взаємодії зі Збройними силами та правоохоронними установами РФ (2001–2013 рр.): «Современный мусульманин, он хочет умереть за свою веру. Он обматывает себя динамитом. Куда ему его муллы, улемы прикажут, он туда идет и умирает, взрывает вместе с собой. Он готов собой пожертвовать! Его объявляют террористом! Но он не для того это делает, что хочет нагнать страху на весь мир. ... А почему эти юноши умирают? Потому, что они не хотят, чтобы у них было государство, которым правят педерасты»¹⁸. Однак, від виправдання чужого тероризму до створення власного – один крок...

Власне й сам термін «російський світ» («русскій мір») впроваджений у вжиток як окрема ідеологема за зразком «ісламського світу» (рос. «ісламского міра»). Сучасна гібридна ідеологія «русского міра», яка не є оригінальною, але містить чимало запозичень та плагіату з інших ідеологій та теорій, має низку ознак, що є набагато ближчими до ісламу, аніж до християнства. Серед таких запозичень є уявлення про «русскій мір» як окрему «мегацивілізацію» з власними «традиційними цінностями», «духовними скрепами» та «сакральною місією», яка відрізняє «русскій народ-богоносець» від інших народів світу і яка протистойть «антицивілізації» Заходу. По суті, це є запозиченням ісламістської фундаменталістської ідеї політичної єдності мусульман усього світу незалежно від національних та расових відмінностей задля протистояння Заходу. Проголошуючи своєю місією відродження єдиного Ісламського Халіфату та його світової гегемонії, повернення до духовно-моральних та політичних ідеалів і традиційних цінностей середньовіччя, ісламісти звеличують першу ісламську державу як «святину ідеальну країну» та праатьківщину сучасного ісламського світу.

Запозичуючи подібні уявлення та гасла з фундаменталістських ісламістських течій, сучасні ідеологи «русского міра», по суті, спробували трансплантувати ідеї світового Ісламського Халіфату на православний ґрунт. У новоявленій російській міфотворчості ідеал середньовічного священного Халіфату замінили ідеалом т. зв. «святої Русі». У результаті такого «переодягання», заміни назв та окремих положень і принципів, вийшла нова гібридна ідеологія, що зовні отримала назву «православної», але на практиці має більше подібності з радикальним ісламізмом, аніж із християнством.

«Гримуча суміш» з домішками ідей неонацизму та неофашизму

Водночас, хибно буде сприймати вчення московського патріарха Кіріла про окремих «русскій мір» як цілковите запозичення фундаменталістських ідей ісламського світу. Як вже було сказано, це не є суто оригінальна теорія. Тут знайшли своє втілення запозичення з різних квазірелігійних ідеологій та теорій. Його вчення – це «гримуча суміш», такий со-

¹⁷ Выступление Патриарха Кирилла на заседании Высшего Церковного Совета 26 марта 2021 года. РПЦ ОС МП. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5791727.html>.

¹⁸ Цит. за: В РПЦ предрекли конец христианской цивилизации через 30 лет: Европа станет мусульманской, а христиане «будут жить в полуподполье» NEWSru.com URL: https://www.newsru.com/religy/05may2017/eu_islam.html.

бі «вінегрет», в якому до єдиної купи намішані подекуди протилежні доктрини та ідеології; причому часто відверто нехристиянські, через що ця суміш і набуває характеру «ересі».

Зокрема, в пропагованій очільником РПЦ МП ідеології знайшли своє втілення ідеї неонацизму та неофашизму, а також старі комуністичні міфи й уявлення про СРСР як таку собі «ідеальну країну», про «єдиний советський народ», про їх протистояння «світовому злу» в особі «колективного Заходу» тощо. Схильність «колективної свідомості» російського пострадянського суспільства до подібних штучних міфів та ідеологем, а також їх затребуваність створили сприятливий ґрунт для поширення та популярності новоявлених псевдоправославних фундаменталістських ідей, які насправді є сучасним трансформованим втіленням ідей неофашизму, неонацизму, націонал-комунізму та ісламістського фундаменталізму, перероблених та пристосованих під православним камуфляжем до пострадянської російської ментальності.

У цій нехристиянській ідеології немає місця вченню Христа про те, що «Царство Мое не від світу цього» (Ін. 18:36). Ці засадничі слова Христа спотворює, заперечує й спростовує своїми діями патріарх Кіріл Гундяєв. На противагу цим євангельським настановам в основі нової віровизначальної доктрини патріарха Кіріла закладено неоязичницький культ поклоніння силі й моці земної держави та влади, підміна євангельських ідеалів «небесної батьківщини» («небесного Царства Божого») ідеалами «царства земного» та світської влади («князя світу цього»), надмірна ідеалізація земної держави з наділенням її сакральними («священними») якостями, з популяризацією культу війни («победобесіє») та необхідності приносити себе в жертву (жертвоприношення) на «вітар отечества» з метою «відновлення його єдиного історичного простору».

Підмінюючи євангельські ідеали, тут сповідуються не відома Євангелію якась особлива «духовна сутність», «цивілізаційна місія», «традиційні цінності» та «єдиний простір» народів «руського міра» незалежно від національності, мови, культури й навіть релігії (до поняття «руський мір» тут відносяться різні народи: від росіян до чеченців-кадірівців (мусульман), буддистів бурят, шаманістів тувінців тощо), які, попри наявні розбіжності, глумачаться як «духовно єдиний руський народ» («народ-богоносець») та окрема «сакральна мегацівілізація», що неодмінно мають протистояти Заходу. Водночас жоден народ колишнього «єдиного простору» (СРСР або Російської імперії) не має права на самовизначення та окреме існування. У разі вияву такого бажання, як у випадку з Україною, такий народ оголошується зіпсутим і підлягає «виправленню» та приєднанню до РФ. Розроблено особливу єретичну теорію, згідно з якою земні утворення Росія, Україна і Білорусь прирівняні до Святої Трійці, а тому, «как нельзя разделить Пресвятую Троицу: Отца и Сына, и Святого Духа – это Един Бог, – так нельзя разделить Россию, Украину и Белоруссию – это вместе святая Русь»¹⁹. Це безграмотне з богословського погляду і фактично єретичне висловлювання, яке хибно приписують прп. Лаврентію Чернігівському, хоча цей святий ніколи не висловлював такої думки, – любить цитувати патріарх Кіріл Гундяєв²⁰. Із православного погляду, це є богохульством, адже мімікрує під основний догмат православного віровчення – про єдність Божественної Трійці. Відповідно новому вченню, яке широко розпропагороване в РПЦ МП, впливає, що якщо три республіки колишнього СРСР розділилися три десятиліття тому, то так само може розділитися й Пресвята Трійця...

З-поміж іншого, стверджує московський патріарх, нинішня «метафізична боротьба» ведеться Росією на території України для того, «чтобы силой Божией были искоренены из сознания людей, которые не стремятся к духовному единству святой Руси, все эти диавольские помыслы, чтобы все мы осознали ответственность за сохранение духовного единства Русского мира. ... Я со смелостью произношу в этих стенах слова “Русский мир”, хотя знаю, что некоторые силы на Украине их демонизируют. ... Мы употребляем это слово ... с полной ответственностью, внутренним спокойствием и уверенностью в правоте нашей позиции. ... мы единый народ – народ святой Руси. ... единого исторического Отечества, именуемого Православной Русью. Об этом сегодня наши молитвы, и на это направляем мы сегодня свои труды» (проповідь від 18 жовтня 2022 р.)²¹.

У якості однієї з центральних місій ідеології «руського міра» патріарх Кіріл проголосив «відновлення єдності історичного простору народів святої Русі», який штучно наділя-

¹⁹ Цит. за: Шумило С., Штейников С., Яковенко А. Лжеархиепископ Херувим (Дегтярь) и внутрицерковное сектантство. *Релігія в Україні*. URL: <https://www.religion.in.ua/main/17123-lzhearxiepiskop-xeruvim-degtyar-i-vnutricerkovnoe-sektantstvo.html>.

²⁰ Шумило С. В. Фальшиві «пророцтва» як виправдання війни: сектантські містифікації московського патріарха Кирила. *Радіо Свобода*. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/falsyfikator-patriarkha-kyryla-teolohiya-viyny/32118062.html>.

²¹ Патриаршая проповедь в день памяти святителей Московских после Литургии в Успенском соборе Московского Кремля. *РПЦ ОС МП*. URL: <http://www.patriarchia.ru/db/text/5968673.html>.

ється якимсь особливим сакральним та есхатологічним сенсом. При цьому середньовічний міф-мрія про уявну «небесну святу Русь», яку уособлювали сонми святих, відтепер штучно перекладено на суто конкретне земне державне утворення в особі Російської імперії / Радянського Союзу / Російської Федерації на чолі з суто земними правителями / вождями.

Згідно з відомим православним богословом проф. Галлахером Бренденом, «ця ідеологія є формою етнорасового релігійного фундаменталізму, з апеляцією до крові, землі, віри, нації, народу, мови та царя / вождя. Як і попередні етноцентризми, він демонізує всіх, хто йому протистоїть. А водночас, відповідно до логіки ідеології “русского міра”, Захід є великим супротивником, таким собі “верховним демоном”. Ідеологія російського світу (“русского міра”) – це новий нацизм, нацистська ідеологія ХХІ століття»²².

Професор Брендон переконаний, що в ідеології «русского міра» «існує багато подібностей із німецьким нацизмом та італійським фашизмом у закликах до “Історичної (=Великої) Святої Русі”», що уподібнює її до неоязичництва.

Такий погляд на це новітнє вчення поділяють понад 1500 християнських теологів світу, які підписали спільну Декларацію про вчення щодо «русского міра», у якій вони засуджують цю доктрину як нехристиянську²³. Отже, маємо всі підстави говорити про новітню ересь «русского міра», ересіархом якої є патріарх Кіріл Гундяєв.

Усі ці потворні ідеологічні перли ще потребують ретельного вивчення та аналізу. Але вже тепер можемо говорити, що московський патріарх Кіріл Гундяєв за власними переконаннями не є православним і не є християнином. Велике питання, чи віруючий він взагалі? І якщо так, то в що він вірить? За його ж визнанням, йому імпонує «сильний світ». Тож не дивно, що в голові такої людини християнська жертвність може підмінюватися радикально-ісламістським шахідизмом, «сакральне жертвоприношення» власного народу блюзнірськи порівнюватися з відкуплювальною жертвою Христа, а в міфології під назвою «свята Русь», яку він створив, з'явитися псевдоправославний «Халіфат», головна місія якого – добровільне чи силове об'єднання країн та народів т. зв. «русского міра» для протистояння західній «антицивілізації».

Патріарх Кіріл Гундяєв був тим, хто сформулював і подав Путіну та його оточенню нову войовничу фундаменталістську квазірелігійну ідеологію, яка була взята на озброєння путінським режимом у його агресії проти України і яка тепер є причиною геноциду та смертей десятків тисяч мирних українських жителів, більшість із яких якраз є православними християнами.

Цю хибну ідеологію патріарха Кіріла активно підхопили «пропагандисти в рясах» – значна частина духовенства Московської патріархії в РФ та за її межами, відтак можна говорити про перебування в ересі не тільки московського патріарха Кіріла, а й підвідомчої йому релігійної спільноти – Московського патріархату.

Крім приватних оцінок ересі завжди потребує засудження Церквою на соборному / синодальному рівні. Поки офіційно такого засудження не відбулося, це означає, що певна церковна спільнота чи Церква загалом може поділяти такі погляди. Отже, світове християнство, і, найперше, українські Церкви, мають спростувати й засудити це еретичне вчення московського патріарха. Це їхній моральний і канонічний обов'язок. Як заявив колись сам глава РПЦ МП Кіріл Гундяєв, «якщо Церква перестає говорити людям чітко і ясно, що є добро, а що зло, вона перестає бути потрібною».

References

Nesprava, N. (2019). *Radykalizatsiia dzhykhadyzmu v Yevropi kintsia XX – pochatku XXI stolit: sutnist i tendentsii. Dysertatsiia na zdobuttia naukovooho stupeniu doktora filosofskykh nauk* [The radicalization of Jihadism in Europe in the late 20th and early 21st century: the nature and trends. Dissertation on the health of the scientific level of Doctor of Philosophical Sciences]. Kyiv, Ukraine.

Шумило Сергій Вікторович – кандидат історичних наук (PhD), доктор теології (ThDr), директор Міжнародного інституту афонської спадщини, науковий співробітник Інституту історії України НАН України, доцент кафедри гуманітарних дисциплін Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв, заслужений працівник культури України (Київ, Україна).

²² Gallaher Brandon. Η ΦΟΝΤΑΜΕΝΤΑΛΙΣΤΙΚΗ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ ΤΟΥ «ΡΩΣΙΚΟΥ ΚΟΣΜΟΥ» ΚΑΙ Η ΕΠΕΙΓΟΥΣΑ ΚΑΤΑΔΙΚΗ ΤΗΣ. *Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βολού / Volos Academy For Theological Studies*. URL: https://www.polymerwsvolos.org/2022/03/04/fontamentalistiki_ideologia_russki_mir/.

²³ Декларація про вчення про «русский мир». *Ακαδημία Θεολογικών Σπουδών Βολού / Volos Academy For Theological Studies*. URL: https://www.polymerwsvolos.org/2022/03/14/декларация_про_вчення/.

Shumylo Serhii – Candidate of Historical Sciences (Ph.D. in History), Doctor of Theology (ThDr.), Director of the International Institute of the Athonite Legacy, Research fellow of the Institute of History of Ukraine at the National Academy of Sciences of Ukraine, Associate professor of the Department of Humanities of National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts at the Ministry of Culture of Ukraine, Honored Worker of Ukraine Culture (Kyiv, Ukraine).
E-mail: institute@afon.org.ua

THE IDEA OF "RUSSIAN WORLD" AS THE THEOLOGY OF WAR OF THE MOSCOW PATRIARCH KIRILL: BEFORE THE PROBLEM STATEMENT

The article analyses the propaganda statements of Moscow Patriarch Kirill Gundayev from February to September 2022 on justification and justification of Russia's war of aggression against Ukraine. It also examines the development and analyses the main ideological postulates of the modern Russian fundamentalist and militant doctrine of the "Russian world", actively implemented in the Russian Orthodox Church MP by Kirill Gundayev and the FSB since the late 1990s and which served as the ideological justification for Russian aggression against Ukraine and the genocide of the Ukrainian people in 2022. The author concludes that the Moscow patriarch is creating some new faith of his own, a doctrine that contradicts the teachings of the Orthodox Church. In particular, the ideas of "atonement sacrifice" of fallen Russian soldiers he proclaims are in fact a borrowing of the ideas of shahidism from the radical-fundamentalist currents of the Islamic world, according to which a warrior killed in war with "infidels" (jihad) receives automatic forgiveness of sins and goes to "heaven". Consequently, the author concludes that such ideas expressed by Cyril Gundayev have nothing to do with Christianity. In fact, the term "Russian world" itself was introduced as a separate ideologue along the lines of "the Islamic world". The author notes that the modern hybrid ideology of the "Russian world" is not original, but contains many borrowings and plagiarism from other ideologies and theories and has a number of features that are much closer to Islam than to Christianity. In particular, among such borrowings is the idea of the "Russian world" as a separate "megacivilisation" with its own "traditional values", "spiritual crosses" and "sacral mission" which distinguishes "the Russian God-bearing people" from other peoples of the world and which opposes the "anti-civilisation" of the West. In essence, it is borrowing the Islamist fundamentalist idea of political unity of Muslims around the world regardless of national and racial differences to oppose the West. Borrowing similar ideas and slogans from fundamentalist Islamist movements, modern ideologues of the Russian world have essentially attempted to transplant the ideas of a global Islamic Caliphate onto Orthodox soil. In the new Russian mythmaking, the ideal of a medieval holy Caliphate has been replaced by a medieval myth-dream of "holy Russia". As a result of this 'disguise', replacing names and certain provisions and principles, a new hybrid ideology emerged, outwardly called 'Orthodox Christianity', but in practice bearing more resemblance to radical Islamism than to Christianity. In addition, an analysis of the fundamentalist ideology of the 'Russian world' shows that it also bears many similarities to German Nazism and Italian Fascism, which were admired by some Russian ideologues around K. Gundayev and V. Putin. Putin's entourage. The author concludes that Moscow Patriarch Kirill Gundayev was the one who formulated and presented Putin and his entourage with a new militant fundamentalist quasi-religious ideology, adopted by the Putin regime in its aggression against Ukraine and which is now causing genocide and deaths of Ukrainian civilians.

Key words: Russian world, Shahidism, Islamism, Kirill Gundayev, Vladimir Putin, ROC MP, Moscow Patriarch, RF, Russian aggression, genocide.

Дата подання: 30 вересня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 30 жовтня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шумило, С. Ідея «руського міра» як теологія війни московського патріарха Кірила: до постановки проблеми. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 126–134. DOI: 10.5281/zenodo.7491806.

Цитування за стандартом APA

Shumylo, S. (2022). Ideia «ruskoho mira» yak teolohiia viiny moskovskoho patriarkha Kirila: do postanovky problemy [The idea of "Russian world" as the theology of war of the Moscow Patriarch Kirill: before the problem statement]. *Sivrianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 126–134. DOI: 10.5281/zenodo.7491806.

РЕЦЕНЗІЇ. ОГЛЯДИ. АНОТАЦІЇ

Дмитро Гордієнко

**«Від Богдана до Івана». Іван Крип'якевич.
Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький /
Упорядн. Іван Сварник. Львів: Априорі, 2021. 248 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.7491845

© Д. Гордієнко, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2313-9019>

Українська історіографія ранньомодерної доби збагатилася збіркою статей одного з провідних українських дослідників тієї доби Івана Крип'якевича (1886–1967) під загальною назвою «Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький». Книга покликана не лише повніше представити образ історика Івана Крип'якевича в сучасній українській історіографії, а й по-новому висвітлити добу Хмельниччини та постать гетьмана Богдана, стимулювати дальший дослідницький пошук та осмислення одного з найважливіших періодів української історії.

Насильно обірваний наприкінці 1920-х років розвиток школи Грушевського поставив українську історіографію перед пошуком власного шляху розвитку, власного оригінального обличчя в колі світової історіографії Східної Європи. Підхід Михайла Грушевського до вибору дослідницьких тем своїм учням передбачав охоплення всього хронотопу української історії. Проте найповніше вдалося охопити тематику української історії від пізнього середньовіччя (Б. Бучинський, Б. Барвінський) до модерного часу (І. Кривецький, Ю. Кміт, М. Залізник). Ключовий період в українському історичному наративі (зокрема в розумінні Грушевського) – козащина – стала предметом дослідження для кількох учнів батька української історіографії, серед яких доба Хмельниччини припала на наукову долю Івана Крип'якевича.

Сьогодні в історії української історіографії ранньомодерної доби Крип'якевич найбільше відомий монографією «Богдан Хмельницький» (К., 1956) та археографічною збіркою «Документи Богдана Хмельницького» (К., 1961), укладеною спільно з Іваном Бутичем. Остання праця зберігає й досі свій евристичний потенціал, натомість препарована комуністами з Інституту історії АН УРСР монографія «Богдан Хмельницький» не витримала випробування часом, попри перевидання її в 1990-му році без цензурних купюр, «максимально наближено» до задуму автора. В українській історіографії образ Івана Крип'якевича як дослідника Хмельниччини залишається неповним, а інколи й спотвореним, як і образ Богдана Хмельницького, попри численні, дійсно ґрунтовні й блискучі, дослідження В. Степанкова та В. Смолія.

Державна політика в галузі суспільних та гуманітарних наук призвела до домінування в українському книжковому просторі перекладної літератури. Завдяки обмеженому завезенню російської літератури в Україну спостерігаємо збільшення перекладної польської історіографії в нашій країні. Масова поява польської історіографії робить позитивний вплив на розрив з російською/советською традицією, водночас в український дискурс уводяться чужі смисли, зокрема погляд на Хмельниччину як «домову війну». Польській історіографії, дійсно, є що запропонувати українським колегам, проте, українським дослідникам варто перейняти й польський досвід ставлення до власної наукової традиції. У Польщі перевидані й далі перевидуються базові праці польської історіографії. В Україні ж упродовж 30-ти років незалежності не вдається здійснити повне видання творів Михайла Грушевського, фінансування якого в рамках держзамовлення повністю припинено з 2019 року! У 1920-ті роки було розпочато підготовку видання повного зібрання творів Володимира Антоновича, із якого вдалося видати лише перший том. Проект так і залишається нереалізованим. Така ж доля загрожує й повному виданню творів Грушевського, що вже й казати про його школу! Проте деякі кроки в цьому напрямку робляться «ініціати-

вою низу». Так, перевидано низку праць Івана Джиджори у збірці «Економічна політика російського правительства супроти України 1710–1730 рр.» (К., 2020). Нарешті відбулось перевидання знакових праць Івана Крип'якевича, присвячених Богданові Хмельницькому – державотворцеві. Упорядником виступив відомий український історик, голова Археографічної комісії НТШ Іван Сварник, йому ж належить і передмова до видання. Цілком слушно упорядник наголошує, що це видання чи перевидання «можна вважати найвищим досягненням української історіографії в дослідженні історії Української держави козацької доби» (с. 18), як має бути почутою й думка І. Сварника, що такі перевидання є «проявом нашої поваги до науковців, які дієво причинилися до формування української модерної нації і боротьби за самостійну Україну» (с. 19), – теза, актуалізована російською агресією проти України, що триває з 2014 року!

Основний масив публікації складає цикл статей «Студії над державою Богдана Хмельницького», опублікованих упродовж 1925–1931 рр. у «Записках НТШ». На той час провідний український соціо-гуманітарний часопис перестав потрапляти в книгозбірні наддніпрянської України, тим самим залишився поза увагою значного кола українських істориків і магістрального шляху української історіографії. До цього базового блоку додана низка статей Крип'якевича, тематично дотичних до історії української Держави Богдана Хмельницького. Натомість розвідка «Полуднева Україна в часи Богдана Хмельницького», що напряду стосується теми, не включена до видання на тій підставі, що вона була опублікована у присвяченому вченому збірнику «Іван Крип'якевич у родинній традиції, науці, суспільстві» (Львів, 2001). Це був спецвипуск збірника Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України «Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність» (вип. 8). Наукові збірники потрапляють у поле зору вузького кола фахівців, у той час як окремі книжкові видання охоплюють значно ширшу аудиторію і мають більший вплив на розвиток гуманітаристики. Таким чином видання було б не лише повнішим, а й охоплювало – «українізувало» важливий регіон – південь України, який все ще часто фігурує в історіографії як «північне Причорномор'я», а не «південна Україна».

На жаль, не подав упорядник «робочу кухню» Крип'якевича щодо дослідження доби Хмельниччини. Ці статті готувалися та публікувалися в період окупації Галичини Польщею, в історіографії та громадській думці якої на той час не дуже шанувалася український гетьман. Можливо, політична ситуація міжвоєнної Галичини стала причиною того, що Крип'якевич досить не виразно окреслює західні межі Української держави Богдана Хмельницького. Візію досліджень доби Козацької революції середини XVII ст. простежено лише в планах Крип'якевича видання корпусу державних актів Богдана Хмельницького, чому мав послужити складений істориком реєстр універсалів гетьмана, що було згодом реалізовано у співпраці з Іваном Бутичем. Отже, на сьогодні опублікований «реєстр» має лише історіографічну цінність, як видається зайвим і перевидання у рецензованій збірці «неопублікованих» універсалів, позаяк вони були опубліковані у «Документах Богдана Хмельницького» (1961 р.), перевиданих у серії «Універсали українських гетьманів» (К., 1998). Отже, «неопубліковані» універсали на сьогодні є вже тричі опубліковані. Та попри все, книга є на часі і, сподіваємось, викличе інтерес у фахових істориків та всіх, хто цікавиться українською минувиною, сьогоденням та майбуттєм.

Богдана Хмельницького Крип'якевич зображує вольовим політиком, що заради інтересу справи міг іти проти традиції та ustalених порядків. Так, враховуючи потребу миттєвого й рішучого прийняття рішення в нестабільних умовах Козацької революції, гетьман рідко скликав загальні козацькі ради. Попри невдоволення козацьких мас, це давало гетьману можливість прийняття нагальних рішень, спираючись на старшинську раду. Однак Хмельницькому не стало державної мудрості чи часу, щоб перетворити козацьку раду в представницький орган. «Рада залишається тільки як традиційний церемоніал, потрібний до легалізованя важних справ, – але не як тіло, що рішає» (с. 25), – підсумовує історик. Врешті козацька демократія звелася до олігархії, а згодом і автократії, коли «законодатну владу обіймає сам гетьман Богдан Хмельницький» (с. 28), правою рукою при якому постійно залишався генеральний писар Іван Виговський. Під кінець життя, коли Хмельницький перетворився майже на самодержця України, Крип'якевич все одно зображує його як політика-реаліста, що як homo novus вдовольнявся фактичною владою, не прагнучи легітимізувати «монархічні права». Як же тоді оцінювати матримоніальний союз з Молдовою і прагнення гетьмана передати владу синові, спершу – Тимошеві, згодом – Юрієві? На думку історика, закріпленням гетьманства в своєму роді Хмельницький прагнув запобігти ризикам, пов'язаним з системою елекції, добре знаної з польської політичної практики. Однак на заваді стали малолітство Юрія та «старшинська олігархія, котрої старий гетьман не допускав до впливів» (с. 140), все ж таки радше сила запорозької традиції.

Звертаючись до титулу Богдана Хмельницького, Крип'якевич підмічає, що послідовне вживання титулу «гетманъ зъ войскомъ запорожскимъ» без жодної залежності від когось

упродовж 1651–1654 рр. показує, що саме в 1651 році гетьман остаточно вирішив розірвати з Польщею.

Третій підрозділ Крип'якевич відводить на визначення державних кордонів Війська Запорозького часів Богдана Хмельницького. Хоча історик чітко не окреслює бачення гетьманом меж усіх українських територій, що мали перейти під гетьманський регімент, Іван Сварник доходить висновку, що Крип'якевич показує Богдана Хмельницького «поборником соборності України» (с. 13), політиком, що переслідував не власні чи станові інтереси, а інтереси держави, всього українського народу. Проте «соборний проєкт» можна побачити лише в «загальних увагах» до держави Богдана Хмельницького. Козацька Україна, затиснена у вузьких рамках, неодмінно мала прагнути до територіального розширення, у напрямку якого найлогічнішим мало бути приєднання всіх українських земель «старої Русі» «аж по Віслу».

Єдність держави досягається зокрема завдяки активній комунікації населення, що забезпечується розгалуженою сіткою транспортних магістралей. Заснування столиці в Чигирині зумовило й виникнення нового транспортного вузла – Чигирин, хоча ключовим транспортним вузлом і далі залишався Київ. Проте для Богдана Хмельницького дороги мали прикладне значення, в умовах безперервної війни основну увагу гетьман звертав на розбудову війська, що складалося з піхоти, кінноти та артилерії. Останній, що почала відігравати ключову роль, гетьман приділяв особливу увагу. Власного виробництва гармат не було, як правило вони були старими запорозькими або трофейними. Натомість гетьману вдалося налагодити власне українське виробництво пороху у великій кількості. Бездоганним було забезпечення війська, навіть у поході, продуктовими запасами. Для оборони розбудовувалась ціла мережа укріплень та замків. Хмельницькому Крип'якевич приписує й плани створення регулярного війська, а також іноземних (інтернаціональних) підрозділів (насамперед із сербів, згодом і волохів), що було на той час загальноєвропейською тенденцією і що почав утілювати в життя його наступник – Іван Виговський.

У низці статей І. Крип'якевич розкривав альтернативну осі «захід – схід» – вісь «північ – південь». Цей вектор історик подає по-різному: то як шлях з Балтійського моря в Чорне, або ж, як у «Державі Богдана Хмельницького», як вісь Москва – Київ – Константинополь, водночас із занепадом шляху на Варшаву. Думка перспективна, однак міста з їх купецтвом на середину XVII ст. значною мірою залишалися об'єктами політики, а не суб'єктами, у цьому можна вбачати й слабкість держави Богдана Хмельницького. Тому навряд чи купецькі каравани різко змінили напрямок своєї зовнішньоторговельної активності.

В опублікованих студіях Крип'якевич послідовно виступає як історик-державник. Хоча немає прямих документів, що свідчили б про демографічну політику Хмельницького, однак Крип'якевич, з позицій модерного розуміння держави, приписує козацькій адміністрації прагнення не допустити зменшення населення, а навпаки – збільшити його. Питання, яке й на сьогодні є гостроактуальним, навіть життєво важливим для України. Актуальним і сучасним є наголошені істориком соціальні зміни в населенні, коли «середня і дрібна власність стала пануючим типом» (с. 137), на зміну великому й магнатському землеволодінню прийшла дрібна й середня земельна власність, що й забезпечило Україні достатню опірність та живучість у надскладних зовнішніх умовах. На сьогодні ж в українській політиці спостерігаємо діаметрально протилежні процеси. З іншого боку, Крип'якевич помічає водночас силу та слабкість тогочасної Української держави в тому, що вона була козацькою, створеною козацьким станом «для оборони своїх станових інтересів» (с. 143). Основою держави стала «мало залюднена» Наддніпрянщина, як осереддя козащини, що, проте, суперечить тезі історика про соборні задуми гетьмана; козацтво не виробило власної еліти, дозрілої до вирішення державних завдань, тому Хмельницькому довелося залучати до творення державного апарату стару шляхту, а «через те, що не було ніяких репрезентаційних установ, на яких населення могло б виявити свої потреби, контакт між владою й масою затримувався, уряд замикався в собі, не старався о ніякі реформи й удіпшення державної системи» (с. 145). Однак, говорячи про формування Державного Скарбу, історик зазначає значний відхід від попередньої – польської системи, отже, принаймні фінансові реформи таки були проведені. Тут же на карб Хмельницькому Крип'якевич ставить рейдерські захоплення старшиною державних маєтностей (королівщин), приклад чому надав сам гетьман, а також намагання всіх станів увільнитися від сплати податків, наслідком чому було враження Павла Алепського, що в Україні взагалі ніхто не платить податків, відтак відбулося зростання у фінансовій системі держави посередніх податків. Не обережною, «а тільки щоб досягнути хвилевий ефект, приєднати собі московських послів», оцінює Крип'якевич пропозицію гетьмана в січні 1654 р. Москві самій збирати на себе податки з України, наслідком чого «державна лишалася з неоплаченим військом без усяких

доходів» (с. 197). Згодом питання податкового імунітету стане одним з основних у перемовинах українських гетьманів з Москвою.

Цілком виправданим і логічним є включення до збірки й статті про Український державний архів XVII ст., який на сьогодні зберігся у складі «Архіву малоросійської колегії», на жаль, за межами України. Значна частина «Архіву» зберігається в польських архівосховищах. Власне І. Крип'якевич згаданим вище виданням «Документів Богдана Хмельницького» разом з І. Бутичем започаткував практику «відродження» державного архіву Козацької України. Проект був продовжений Інститутом української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України серією «Універсали українських гетьманів», видання якого, на жаль, не завершено. Отже, актуалізація питання реконструкції Державного архіву Козацької України є актуальною.

На жаль, у виданні трапляються непоодинокі прикрі одруки, наприклад «напра-приклад» замість «наприклад» (с. 51), «ліроруч» – «ліворуч» (с. 65), «сааме» замість «саме», «Райчвми» – «Райчами» (с. 156), «державні» замість «державні» (с. 168), «лелах» – «се-лах» (с. 187), «Асякі» – «Всякі» (с. 188) тощо, інколи такі, що не дають правильного розуміння змісту, наприклад, датування 1637 роком вступу на уряд полковника Івана Сербина (с. 155), у той час як на 1665 р. він був лише «підростаючим». Не дотримано по всьому тексту зазначене в передмові написання з малої літери національностей, наприклад маємо «Поляки» (с. 70), «Серби» (с. 151) та ін., проте цілком виправдано збереження написання «Хвастів», що повністю відповідає українській традиції, замість змосковщеного «Фастів». З якихось причин макетувальник пропустив у змісті такі пункти «Студій над державою Богдана Хмельницького» як VI. Суд; VII. Військо; VIII. Каталог полковників 1648–1657 рр. та IX. Держава Богдана Хмельницького (Загальні уваги).

Над добою Богдана Хмельницького Іванові Крип'якевичу довелося працювати в непростих умовах. Ні для Другої Речі Посполитої, ні для «імперії зла» постать Богдана Хмельницького не була цілком прийнятною. Для перших він залишався ворогом, творцем «потопу», другі ж намагались, і досить вдало, використати його образ для власних цілей, антиукраїнських за своєю суттю. Івана Крип'якевича від Богдана Хмельницького відділяло триста років. За той час відбулось як захоплення Богданом, так і засудження великого гетьмана в українській історіографії та народній пам'яті. Понад тридцять років незалежності українська історіографія долає нав'язані тоталітарною добою схеми та розуміння минулого. Сподіваємось, розв'язана Москвою війна проти України, що триває з 2014 року, має посприяти «декомунізації» та «дерусифікації» й української історичної науки. Тому книга «Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький» є на часі, вона актуалізує цінність держави в українській історичній свідомості, повертає образ Богдана Хмельницького як державотворця та Івана Крип'якевича – як одного з чільних представників української історіографії, актуалізує ключові моменти української історії середини XVII ст. та історії української історіографії непростого XX ст.

Дата подання: 11 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 16 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Гордієнко, Д. Рецензія : «Від Богдана до Івана» // Іван Крип'якевич. Українська козацька держава і її творець Богдан Хмельницький / Упорядн. Іван Сварник. Львів: Апріорі, 2021. 248 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 135–138. DOI: 10.5281/zenodo.7491845.

Цитування за стандартом APA

Gordienko, D. (2022). *Retsenziia : «Vid Bohdana do Ivana»* // Ivan Krypiakievych. *Ukrainska kozatska derzhava i yii tvorets Bohdan Khmelnytskyi / Uporiadn. Ivan Svarnyk*. Lviv: Apriori, 2021. 248 s. [Review : "From Bohdan to Ivan" // Ivan Krypyakevich. *The Ukrainian Cossack state and its creator Bohdan Khmelnytskyi* / Edited by. Ivan Svarnyk. Lviv: Apriori, 2021. 248 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 135–138. DOI: 10.5281/zenodo.7491845.

Микола Железняк

**Тимошик Микола. Материн заповіт у рушнику 1933-го:
Автобіографічна канва життя. Біобібліографічний показник
із нагоди 65-річчя. Наукове видання.
Київ: Наша культура і наука, 2022. 592 с.
(+48 с. іл. вкл.), ім. пок., резюме англ. м.**

DOI: 10.5281/zenodo.7423762
© М. Железняк, 2022. CC BY 4.0
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8290-6345>

Книга Миколи Тимошика – це солідне видання (понад 500 сторінок), що містить надзвичайно цікаві матеріали з життєпису ювіляра від дитячих літ, шкільництва та студентства з екскурсами в батьківську й материнську родини, з першими радостями й печалями, що формували особистість майбутнього науковця, педагога-наставника, письменника та видавця, до сучасних днів поважаного професора, життя якого триває в читанні лекцій, написанні підручників, монографій, статей з широкого кола проблем новітнього інформаційного простору. Із автобіографічних записів зрозуміло, що основа-основ світогляду Миколи Тимошика – в цих родинних розповідях, легендах рідного села, яке любив і любить, висвітленню історії якого віддав не лише чимало часу, а й частку своєї душі.

Звісно, коло шкільних і студентських друзів має велике значення для становлення особистості, однак, безперечно, вчителі відіграють у цьому провідну роль. Так уже ми звикли, що вчителями, наставниками переважно називаємо тих, хто поруч із нами в ті чи інші часи. Такою рідною людиною для проф. М. Тимошика став Дмитро Степовик, відомий науковець, про якого Микола Степанович написав розлогу, сповнену пістету книгу. Щоправда, досить часто на формування особистості мають істотний вплив, як, власне, зазначає автор, «дух Особистості й Творчості, нав'язаний від читання книжок». На мій погляд, такими для Миколи Тимошика є книги великого патріота України Івана Огієнка – людини широких наукових уподобань, громадянського чину й безмежної любові до Батьківщини. Бути патріотом – це гасло Івана Огієнка нині гідно несе Микола Тимошик.

Книга М. Тимошика цікава не лише своїм змістом, а й структурою. Вона – не тільки певна хроніка основних життєвих подій ювіляра, а рецепція на важливі й часто болючі проблеми минулого та сьогодення. Цілком слушно зауважує Володимир Попик, що «нині, можливо, як ніколи назріла проблема розуміння важливості біографічної та біобібліогра-

фічної інформації як складової інформаційного простору і національної спадщини»¹. Звісно, будучи одним із провідних сучасних дослідників книгознавства та видавничої справи, Микола Тимошик розуміє вагу та значення бібліографії, якій, власне, присвячено другу частину рецензованої книги. Її укладено за академічними зразками, що й не дивно з огляду на фаховий рівень її укладача. Академізм видання виявляється й у наявності двох покажчиків – іменного та географічного.

Ми живемо в епоху інформаційних технологій, коли вони є «дієвим засобом не лише економічного поступу, а й соціальних змін»², тому в хроніці життя Миколи Тимошика є розділ про Фейсбук.

Хочу наголосити ще на одному аспекті: важливості такого видання для сучасних студентів, які повинні не лише орієнтуватися в новітніх наукових школах і напрямках, володіти новими методами наукових досліджень, знати й уміти оцінити увесь багаж знань, накопичених за всю історію розвитку людства, а й знати тих, хто їх навчає, бачити масштабність викладача, не лише його високий фаховий рівень, а й потужну громадянську позицію, особливо в часи, коли Україна долає інерцію імперського минулого.

Без сумніву, книга Миколи Тимошика стане подією в українській біографістиці, славний своїми здобутками як минулих часів, так і сьогодення.

Бажаємо й сподіваємося, що автор через енну (велику!) кількість років, виходячи, за словами Івана Дзюби, на «фінішну пряму», зробить нове видання, подвоївши його обсяг.

Дата подання: 7 грудня 2022 р.

Дата затвердження до друку: 14 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Железняк, М. Рецензія : Тимошик Микола. Материн заповіт у рушнику 1933-го: Автобіографічна канва життя. Біобібліографічний показник із нагоди 65-річчя. Наукове видання. Київ: Наша культура і наука, 2022. 592 с. (+48 с. іл. вкл.), ім. пок., резюме англ. м. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 139–140. DOI: 10.5281/zenodo.7423762.

Цитування за стандартом APA

Zhelezniak, M. (2022). Retsenziia : Tymoshyk Mykola. Materyn zapovit u rushnyku 1933-ho: Avtobiografichna kanva zhyttia. Biobibliografichnyi pokaznyk iz nahody 65-richchia. Naukove vydannia. Kyiv: Nasha kultura i nauka, 2022. 592 s. (+48 s. il. vкл.), im. pok., reziume anhl. m. [Timoshyk Mykola. The mother's command to the towel of 1933: Autobiographical canvas of life. Bibliographic display from the blessing of the 65th century. Known to science. Kiev: Our culture and science, 2022. 592 p. (+48 p. il. incl.), im. pok., summary English. m.. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 139–140. DOI: 10.5281/zenodo.7423762.

¹ Попик В.І. Ресурси біографічної та біобібліографічної інформації в системі національної спадщини: історія, методологія, розвиток: автореф. ... д-ра істор. наук (27.00.03 – книгознавство, бібліотекознавство, бібліографознавство). Київ, 2014. С. 8.

² Железняк М.Г., Іщенко О.С., Очеретянко С.І., Давиденко О.В. Українська електронна енциклопедистика в соціогуманітарному вимірі / Ред. І.М. Дзюба. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України, 2021. С. 9.

Віталій Шуміло

**Чепурний Василь. Сто днів Широкої війни.
Чернігів: Десна, 2022. 130 с.**

DOI: 10.5281/zenodo.7491829

© В. Шуміло, 2022. CC BY 4.0

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2257-5422>

Книжка Василя Чепурного «Сто днів Широкої війни», що з'явилася вже в серпні 2022 року, не просто видана «по гарячих слідах». Вона і є тими самими «гарячими слідами» перших 100 днів Широкої рашистсько-української війни, що розпочалася 24 лютого й триває (поки що) по сей день.

Чому так? Тому що це не роздуми-спогади (які також дуже важливі!) після завершення подій – це записи тих само подій, як їх знав і відчував автор книги. Ці записи – пости у Фейсбуці, які Василь робив щодня, навіть тоді, коли наш Чернігів був у блокаді: без світла, води, газу, під щоденними та щонічними обстрілами... Але чернігівці рішуче прагнули вистояти, не здатися ворогу, і навіть більше – не пропустити рашистів до Києва. Український журналіст просто робив свою справу, як мільйони інших українців, кожен на своєму місці, працюючи на Перемогу й наближуючи нашу Перемогу. Саме тому книжка Василя Чепурного «Сто днів Широкої війни» – це вже літопис нескореної Сіверщини, яка завжди була, є і буде українською. Літопис ста днів її окупації та спротиву...

Я вже не пам'ятаю, коли вперше надивався на дописи Василя у ФБ – здається, це було після того, як рашистський літак розбомбив у нас на Старій Подусівці 18-ту та 21-шу школи, і відтоді я не пропускав дописів Василя¹, бо там була інформація про дії ЗСУ та тероборони, про спротив на Чернігівщині, якої, насправді, нам було замало й хотілося більше. Звичайно, були ще у Вайбері стрічки новин «Блискавка» та «Суспільне Чернігів», але «Хроніка Широкої війни» – так назвав Василь свої щоденні дописи – була для мене важлива ще й тому, що в ній, окрім власне інформації, були роздуми людини, яку я знаю кілька десятків років – ще з кінця 1980-х, часів спільної боротьби за незалежність України, – і я впевнений, що їй можна довіряти.

¹ Все ж таки ні, було кілька днів, коли ми вже не мали не тільки води й газу, але й світла, наші телефони геть розрядилися й ми взагалі залишилися без будь-якого зв'язку та інформації. Але коли врешті вдалося телефон зарядити, я перечитав пости Василя за «пропущені» дні.

Я зроблю кілька виписок із книги «Сто днів Широкої війни» – ті, що запам'яталися особисто мені. Звісно, у когось, хто читав у ті самі 100 днів Василю хроніку, можуть бути інші виписки, адже у кожного спогади про пережите свої – проте спільними є Україна та ця клята російсько-українська війна...

Почну з назви – хроніка *Широкої* війни, тому що війна ця розпочалася не 24 лютого 2022 року, а з анексії Криму та окупації Донбасу в 2014-му, зараз вона тільки *поширилася* територією всієї України. Як на мене, вона розпочалася навіть раніше анексії – в лютому 2014-го із розстрілів на Майдані, але то ми обговоримо вже після війни й дійдемо якоїсь згоди. Назва «Широка війна» – дуже влучна, мені вона одразу припала до душі.

Коли я вперше побачив «Хроніку...» у Фейсбуці, я прогорнув стрічку до її початку та прочитав про кожен пропущений день. Про 25 лютого, другий день Широкої війни, був такий запис: «Увечері Чернігів був знову обстріляний. Багато містян провели ніч у підвалах та сховищах. Мабуть, там вони вчилися любити великий російський народ та його культуру... Найстрашніше було в обід, велике руйнування в районі Епіцентру. Приватний сектор без світла і газу. Обласна лікарня без опалення» (с. 6). Це був перший масований обстріл житлового району Чернігова – багатоповерхівок, які жодного стосунку не мали до військових об'єктів... До речі, перша ракета тоді влучила в будинок № 21 по вул. Белова, у квартиру мого товариша, який у той час, на щастя, був у нас на Старій Подусівці. Його ім'я Дмитро Ромашов – етнічний росіянин, який 25 років тому переїхав в Україну й прийняв українське громадянство. Це досить символічно: перша російська ракета, яку росіяни поцілили в житловий квартал у Чернігові, влучила в квартиру їх колишнього співвітчизника, якого вони прийшли «асвабждати». Проте ще з часів Революції Гідності Дмитро вважає себе українцем! Уламки тієї ракети збереглися. Може, віддати їх до Чернігівського історичного музею?

Восьмий ранок Широкої війни: «Тиша здається підозрілою, але Генштаб повідомляє, що станом на 6-ту ранку “на Сіверському напрямку російські окупанти, не маючи успіху в українських містах Чернігів, Ніжин та Суми, Лебедин та Охтирка, уникаючи бойових зіткнень зі ЗС України, намагаються дістатись північних околиць Києва”. Придурки – не змогли взяти Чернігів, а хочуть увійти в Київ!» (с. 11). Ця коротенька інформація мені була дуже дорога: Чернігів стоїть, але разом із ним вільний від ворога й Лебедин – козацьке містечко Слобідської України, звідки походить старовинний козацький рід Шумил, моїх предків, і в якому я колись народився... Встояла й Охтирка, у якій спочивають мощі каткомбного священника з чернігівської Добрянки ієромонаха Філарета Метан (†1976), який ніколи не визнавав советську Московську патріархію. Про нього я писав у дисертації, яку встиг захистити за кілька місяців до початку Широкої війни. Стійкість цих українських козацьких міст для мене теж була символічною.

Дев'ятий ранок Широкої війни: «Став боятися тих ранків. Учора був тихий, а став пречорним – щонайменше 33 мирних чернігівців убили росіяни під час бомбардувань житлових районів на вулиці Чорновола та в районі 18-ї школи. Цікаво – російським льотчикам, які летіли низько, бо в Чернігові хмарність, і прекрасно бачили, що там нема військових об'єктів, видали шоколадки до ранкової кави, чи просто похлопали по плечах – “Маладци!”? І, зауважте, це не Путін скидав бомби, це конкретні росіяни. Тож покиньте вірити казочкам російського агітпропу, що вони не знали, що роблять!» (с. 13). Вісімнадцята школа – це на Старій Подусівці, у ній навчався мій син, а сталося це 3 березня, у день народження моєї дружини, сибірячки, предків якої колись із Чернігівської губернії вислали до Сибіру. 15 років тому вона вийшла заміж) та повернулася на прабатьківщину. І ось російський льотчик привітав свою колишню співгромадянку, «асвабдів» її (нашого) сина від його школи... Між іншим, ця школа досі носить ім'я більшовицького політрука, Героя Радянського Союзу Попудренка, який загадково загинув під час Другої світової війни, «священної» для рашистів. Може, настав час школу перейменувати – коли її (неодмінно!) відбудують? Ім'я героя довго шукати не треба – Сергій Чижигов, український поштар, який цього путінського аса збив...

Я на цьому зупинюсь. У книзі Василя Чепурного 130 сторінок, і ще залишається дев'яносто один день зі «Ста днів Широкої війни»... Запрошую цю книжку прочитати, вона того варта.

* * *

«...І ранок на Сіверщині прийшов тихим та хмуруватим після вчорашнього дощу, і гнали вгору жита і трави, і молилися до Неба батьки і родичі воїнів, які боронили світ на гарячому півдні та скривавленому сході, і чув Пан Бог молитви зраненої української землі і приймав душі загинув, числом яких ще вжахнуться живі, і кувалася прийдешня Перемога. Бо не може Зло безкарно плюндрувати Божу красу і творіння Його рук» (с. 126), – починався сотий день Широкої війни.

Вона ще йде... Але й життя триває. Ми з першого дня Широкої війни знали, що переможемо. І ми переможемо. Ми вже перемогли, бо не здалися, бо чинимо опір, кожен на своєму місці. А отже – ВСЕ БУДЕ ВІЛЬНА І ДЕМОКРАТИЧНА УКРАЇНА!

Дата подання: 29 листопада 2022 р.

Дата затвердження до друку: 22 грудня 2022 р.

Цитування за ДСТУ 8302:2015

Шуміло, В. Рецензія : Чепурний Василь. Сто днів Широкої війни. Чернігів: Десна, 2022. 130 с. *Сіверянський літопис*. 2022. № 4. С. 141–143. DOI: 10.5281/zenodo.7491829.

Цитування за стандартом APA

Shumilo, V. (2022). Retsenziia : Chepurnyi Vasyl. Sto dniv Shyrokoï viiny. Chernihiv: Desna, 2022. 130 s. [Review : Chepurnyi Vasyl. One hundred days of the Broad War. Chernihiv: Desna, 2022. 130 p.]. *Siverianskyi litopys – Siverian chronicle*, 4, P. 141–143. DOI: 10.5281/zenodo.7491829.

«СІВЕРЯНСЬКИЙ ЛІТОПИС»

Науковий журнал

Літературні редактори К. Г. Борисенко, О. О. Чапля.
Технічні редактори Я. О. Сінчук, В. В. Шуміло.
Комп'ютерна верстка О. О. Гладченко, В. В. Шуміло.
Коректор В. В. Шуміло.
Технічний редактор сайтів О. С. Кондратенко.

Підписано до друку 31.12.2022 р. Формат 70х108 1/16
Папір офсетний. Гарнітура Miroslov, Liberation Serif, Impact,
a_AntiqueTradyBrk, Colus, ModestTYGRA.
Ум. друк. арк. 12,48. Обл.-вид. арк. 14,73. Тираж 100 прим. Зам. 004.

Виготовлено ФОП Шуміло В. В.
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного
реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції.
Серія ДК № 7263 від 25.02.2021 р.
Тел. (0462) 609-946, 063-2558821, 097-7523316
E-mail: veraizhizn@gmail.com